

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

**Ταυτότητα και προσωπικότητα: Άτομο ή Ομάδα υπό το
Φως της Ιδεολογίας**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΕΛΕΝΗ (Α.Μ. 0316Μ013)

ΑΘΗΝΑ, 2019

Τριμελής Επιτροπή

Παπαρίζος Αντώνης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Αρτινοπούλου Βασιλική, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Λυδάκη Άννα, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Ελένη Παπαδοπούλου, 2019

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής έρευνας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δε δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Ευχαριστίες

Η ολοκλήρωση μιας διπλωματικής εργασίας αποτελεί το επιστέγασμα μιας μακράς και συνολικότερης προσπάθειας, η οποία είναι αδύνατο να πραγματοποιηθεί δίχως βοήθεια. Για αυτό, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Παπαρίζο Αντώνη για τη σημαντική και πολύτιμη καθοδήγηση, βοήθεια και υποστήριξη. Με τις ουσιαστικές υποδείξεις του και τον εύστοχο σχολιασμό του συνέβαλε στην προσπάθειά μου να μελετήσω ορθότερα και με πιο επιστημονικό τρόπο το συγκεκριμένο θέμα, αλλά και αποκτώντας μια πιο κοινωνιολογική ματιά και γραφή.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Αρτινοπούλου Βασιλική και την κ. Λυδάκη Άννα για τη συμμετοχή τους ως μέλη της τριμελούς επιτροπής και για τις πολύτιμες συμβουλές τους πάνω στην εργασία, αλλά και για όσα έχω διδαχθεί στο προπτυχιακό και μεταπτυχιακό πρόγραμμα από τις ίδιες. Επιπροσθέτως, θα ήταν παράλειψη να μην ευχαριστήσω και όλους τους καθηγητές και όλες τις καθηγήτριες του Προγράμματος των Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Κοινωνιολογία, που συνέβαλαν στη μετάδοση γνώσεων, στην κινητοποίηση για περαιτέρω μελέτη του αντικειμένου και στην ενθάρρυνση για διαρκή εξέλιξη.

Παπαδοπούλου Ελένη

Ιανουάριος 2019

Πίνακας περιεχομένων

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	5
ABSTRACT	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	7
1. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΟΜΑΔΑ ΚΑΙ ΟΧΛΟΣ	13
1α. Άνθρωπος	13
1β. Κοινωνία.....	15
1γ. Ομάδα	17
1δ. Όχλος.....	19
1.1 Ο ρόλος των Ταυτίσεων: Ταυτότητα.....	19
Ταύτιση και άτομο.....	19
Ταύτιση και ομάδα	20
Ταύτιση και δεσμός.....	22
Ταύτιση, Εγώ και Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα	23
Ταύτιση και ο αρχηγός πατέρας	25
Συμβολικός πατέρας, ταύτιση και νόμος.....	26
Καρπός ταυτίσεων	27
1.2 Ψυχανάλυση και Ιδεολογία	30
1.3 Ο Ρόλος της Ιδεολογίας.....	36
1.4 Προσωπικότητα.....	39
2. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΥΜΠΤΩΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ.....	46
2.1 Ατομικές και συλλογικές νευρώσεις	46
2.2 Νευρωτική Οργάνωση της Προσωπικότητας.....	52
2.3 Κοινωνικά συμπτώματα	54
3. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΙΔΗ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ	63
3.1 Ταυτότητα και Ναρκισσιστική Προσωπικότητα	63
3.2 Ταυτότητα και Μαζοχιστική Προσωπικότητα	69
3.3 Ταυτότητα και Ψυχαναγκαστική Προσωπικότητα.....	77
3.4 Ταυτότητα και Οριακή Προσωπικότητα	81
3.5 Προς μια Ολοκληρωτική Ταυτότητα.....	88
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ- ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	95
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	104

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να διερευνηθούν οι έννοιες της ταυτότητας και της προσωπικότητας, ο τρόπος ανάπτυξης αυτών και η δόμησή τους μέσα στον άνθρωπο, στην κοινωνία, στην ομάδα και στη μάζα, με κύρια προσέγγιση την ψυχανάλυση και κυρίως ορισμένα από τα έργα του Φρόυντ. Μέσα από τις ατομικές και συλλογικές ταυτίσεις δομείται η ταυτότητα, ενώ σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η ιδεολογία, η οποία μπορεί να αποτελέσει μέσο έκφρασης μέσα στην κοινωνία. Οι αλλαγές στην κοινωνία συμβάλλουν σε αλλαγές ως προς την εκδήλωση των νευρωτικών συμπτωμάτων, τα οποία σκιαγραφούν τα χαρακτηριστικά της εκάστοτε κοινωνίας. Παρατηρούμε ένα πέρασμα από την υστερία και την ψυχαναγκαστική νεύρωση, στις οριακές διαταραχές και τις διαταραχές προσωπικότητας, όπως η ναρκισσιστική και η οριακή προσωπικότητα.

Έμφαση έχει δοθεί στη μελέτη ορισμένων μορφών προσωπικότητας και συγκεκριμένα στη μελέτη της ναρκισσιστικής, της μαζοχιστικής, της ψυχαναγκαστικής και της οριακής προσωπικότητας. Οι διαταραχές στην προσωπικότητα, σε ορισμένες περιπτώσεις, συνδέονται με παθολογική διαμόρφωση της ταυτότητας, δηλαδή με μια ολοκληρωμένη, παθολογική αίσθηση του εαυτού. Ο ναρκισσισμός είναι απαραίτητος αλλά και απειλητικός για την επιβίωση του ανθρώπου και της ομάδας. Αξιοσημείωτη διαπίστωση είναι ότι οι άνθρωποι που είναι ναρκισσιστές ως προς τις ατομικές τους ταυτότητες είναι πιθανό να είναι ναρκισσιστές και ως προς τις συλλογικές τους ταυτότητες. Ακόμη, διαπιστώθηκε ότι ο συλλογικός μαζοχισμός προστατεύει τον άνθρωπο από τον κίνδυνο του ατομικού ή νευρωτικού μαζοχισμού, ενώ η ένταξη σε μια ιδεολογία μπορεί να προφυλάξει τους ανθρώπους από την ψυχαναγκαστική προσωπικότητα. Επιπλέον, οι άνθρωποι με οριακή προσωπικότητα χρησιμοποιούν ακραίες ιδεολογίες ως αμυντικούς μηχανισμούς του Εγώ. Τέλος, ο νευρωτικός χαρακτήρας μπορεί να καταλήξει στη δημιουργία ενός ολοκληρωτικού χαρακτήρα, που βιώνει μια πλήρη απώλεια και εκμηδένιση του εαυτού. Σε περιπτώσεις που υπάρχουν ζητήματα δόμησης της ταυτότητας και διαταραχές της προσωπικότητας, οι άνθρωποι αναζητούν ιδεολογίες, οι οποίες εν τέλει προστατεύουν τον άνθρωπο από τη νεύρωση και τον οδηγούν στην πίστη και στον σεβασμό.

Λέξεις- κλειδιά: ταυτότητα, προσωπικότητα, ναρκισσιστική/ μαζοχιστική/ ψυχαναγκαστική/ οριακή/ ολοκληρωτική προσωπικότητα, ιδεολογία

ABSTRACT

The aim of this diploma thesis is to explore the term of identity and personality, the development and the construction in the human being, the society, the group and the mass. The main approaching is the psychoanalysis, which is based on some of the works of Freud. Through the individual and the collective identifications, the identity is built, while the ideology underlines a significant role, which can be a means of expression within society. The changes that take place in the society, contribute to changes in the sign of neurotic symptoms which outline the characteristics of each society. We observe a passage from hysteria and compulsive neurosis, to borderline disorders and personality disorders, such as narcissistic and borderline personality.

Emphasis has been placed on the study of certain personality types, and specifically on the study of narcissistic, masochistic, obsessive- compulsive and borderline personality. In some cases, personality disorders are associated with a pathological identity formation, namely, with a complete, pathological sense of self. Narcissism is necessary, but also it is threatening for the survival of the human being and the group. It is noteworthy that people who are narcissistic about their individual identities are likely to be narcissistic and about their collective identities. It has been found as well that collective masochism protects the human being from the risk of individual or neurotic masochism, while integration into an ideology can protect people from the obsessive- compulsive personality. Additionally, people with borderline personality utilize extreme ideologies as a defence mechanism. Finally, the neurotic character could end up in the formation of an authoritarian character, experiencing a complete loss and annihilation of oneself. In cases where there are issues of identity's build and personality's disorders, people seek for ideologies, which ultimately protect the human being from neurosis and lead him/her to faith and respect.

Keywords: identity, narcissistic/ masochistic/ obsessive- compulsive/ borderline/ authoritarian personality, ideology

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην παρούσα εργασία επιχειρώ να μελετήσω τη σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και την κοινωνία, σε ατομικές και συλλογικές δομές όσον αφορά συγκεκριμένα είδη προσωπικότητας των ανθρώπων καθώς και τον ρόλο που διαδραματίζει η ιδεολογία. Η προσέγγιση που θα χρησιμοποιήσω για τη σύνθεση της παραπάνω μελέτης είναι η ψυχανάλυση, που εξετάζει διεξοδικά τη σύνδεση κοινωνίας και ανθρώπου, κουλτούρας και προσωπικότητας, μέσα από τον περιορισμό που θέτει στον εαυτό της εστιασμένη η ίδια στην προσεκτική εξέταση των ανθρώπων. Αν και δεν είναι αποφασισμένη να μιλήσει για την κοινωνία, παρά για τον κάθε άνθρωπο ξεχωριστά, «λέει τα πιο πολλά για την κοινωνία», όπως επισημαίνει ο Λας.¹

Υπό το πρίσμα της ψυχανάλυσης θα επιχειρήσω να διερευνήσω τις σχέσεις ανάμεσα στον άνθρωπο και την κοινωνία, λαμβάνοντας υπόψη τη διαμεσολάβηση της ιδεολογίας. Επίσης, θα μελετήσω τη δόμηση της ταυτότητας και της προσωπικότητας, τις επιδράσεις των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας στην ατομική και ομαδική συμπεριφορά και τον ρόλο του πολιτισμού και των κοινωνικών συμπτωμάτων. Επέλεξα την ψυχανάλυση για τη διερεύνηση του συγκεκριμένου θέματος καθώς εστιάζει σε βαθύτερες ασυνείδητες διεργασίες που εδρεύουν στον ψυχισμό των ανθρώπων, εξετάζοντας και τις ιδεολογίες που υποστηρίζουν. Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να πραγματοποιηθεί μια εισαγωγή της ψυχολογίας στην κοινωνιολογία των ταυτοτήτων.

Ένας από τους βασικούς θεωρητικούς στον οποίο στηρίζεται η εργασία είναι ο Φρόντ και ορισμένα από τα έργα του.² Με βάση τις θέσεις του Φρόντ στο έργο του «Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας»³ διατυπώνω ότι η ανάπτυξη του πολιτισμού οδήγησε

¹ Λας, Κ. (2008). *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού*. Θεσσαλονίκη: Νησίδες, σελ. 45. Ο ίδιος ο Λας χαρακτηριστικά αναφέρει στο βιβλίο του «Η ψυχανάλυση διαυγάζει με τον καλύτερο τρόπο τη σύνδεση κοινωνίας και ατόμου, κουλτούρας και προσωπικότητας, επειδή ακριβώς περιορίζεται στην προσεκτική εξέταση τω ατόμων».

² Τα έργα του Φρόντ που χρησιμοποιήθηκαν είναι τα εξής: «Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας», «Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ», «Η σεξουαλική ζωή του ανθρώπου», «Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός», «Το Εγώ και το Αυτό», «Η πολιτισμική σεξουαλική ηθική και η σύγχρονη νευρική κατάσταση».

³ Φρόντ, Σ. (2013). *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*. Αθήνα: Επίκουρος, σελ. 7. Η δυσφορία μέσα στον πολιτισμό ήταν η παλαιότερη ελληνική μετάφραση, όπως αναφέρει ο Γιώργος Βαμβαλής, εκδότης του 2013.

στην εμφάνιση ναρκισσιστικών διαδικασιών, που επικεντρώνονται στο άτομο, καθώς και στην ανάδυση κοινωνικών φαινομένων, που εστιάζουν στη σχέση με τον Άλλο, και φαινομένων των όχλων, στα οποία λαμβάνουν χώρα διαφορετικά χαρακτηριστικά. Ως εκ τούτου, για τον Φρόυντ, ο πολιτισμός, ως πηγή περιορισμών αλλά και ως πηγή συγκρούσεων και γέννησης επιθετικότητας διέπεται από μια «νευρωτική ουσία», που προστατεύει τους ανθρώπους από τη φύση, εγκαθιδρύει την ενοχή, αναδύει την εξουσία και βρίσκεται κάτω από μια διαρκή απειλή για καταστροφή.⁴

Αντιλαμβάνομαι ότι ο Φρόυντ στο έργο του «Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ» ξεκαθαρίζει ότι σε κάθε κοινωνία, σε κάθε τόπο έχουμε έναν πολιτισμό μέσα στον οποίο μεγαλώνουμε, κοινωνικοποιούμαστε και εξελισσόμαστε. Ο πολιτισμός προσφέρει ένα πλήθος από χαρακτηριστικά και ιδιότητες, που μπορεί ο άνθρωπος μέσω της ταύτισης να οδηγηθεί στην αφομοίωση αυτών ώστε να μπορέσει να δομήσει την ταυτότητα και την προσωπικότητα. Ο άνθρωπος μέσα από το πρίσμα του ατομικού και του συλλογικού επιπέδου προσεγγίζεται φέροντας συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, που συμβάλλουν στην κατανόησή του. Ο άνθρωπος αναπτύσσει το Εγώ του, ως μέλος μιας ομάδας, συμμετέχει σε ένα «εμείς» και ως μέλος μιας μάζας μπορεί να οδηγηθεί στην εκμηδένιση της προσωπικότητάς του, οδηγούμενος σε περισσότερες ταυτίσεις και υποταγή στην εξουσία.⁵

Με βάση όσα διαπραγματεύεται ο Παπαρίζος στο έργο του «Η κοινωνία των αμαρτωλών», θα μπορούσα να υποστηρίξω ότι ο κύριος μηχανισμός, μέσω των οποίων δομείται η ταυτότητα είναι η ταύτιση, η οποία μπορεί να πραγματοποιηθεί σε ατομικό και συλλογικό πεδίο. Οι ατομικές και συλλογικές ταυτίσεις συνδέονται με την ανάπτυξη της ταυτότητας, ενώ αποτελούν αυταρχικές σχέσεις, καθώς οι ταυτίσεις χαρακτηρίζονται από συναισθηματικούς μηχανισμούς, μέσα από τους οποίους

⁴ Φρόυντ, Σ. (2013). *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*. Αθήνα: Επίκουρος, σελ. 53-55. Μιλώντας ο Φρόυντ για την εξέλιξη του πολιτισμού την περιγράφει ως μια «ιδιόρρυθμη διαδικασία που διατρέχει την ανθρωπότητα και ορισμένα στοιχεία της μας εμφανίζονται οικεία». Πρόκειται για μια διαδικασία που επιφέρει αλλαγές στις ανθρώπινες ορμές, ενώ κάποιες ορμές εξαφανίζονται σε τέτοιο βαθμό που ονομάζονται ιδιότητες του χαρακτήρα (σελ. 55).

⁵ Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος. Απόπειρα ψυχανάλυσης του κοινωνικού δεσμού*. Θεσσαλονίκη: Νησίδες, σελ. 75-77. Αναλύοντας το έργο του Φρόυντ επισημαίνει τον ρόλο των ατομικών νευρώσεων, που θα δούμε αναλυτικά παρακάτω και την εκπολιτιστική διαδικασία, που έχει ως στόχο να φτάσουμε από τον ατομικό στον συλλογικό σχηματισμό. Φρόυντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*. Αθήνα: Επίκουρος, σελ. 12-17, 55-61, 96-99.

δένονται οι άνθρωποι, μειώνοντας την πρωτοβουλία, τη βούληση και την κριτική ικανότητα.⁶

Ο Λας, αναλύει και παρουσιάζει την προβληματική των νέων συμπτωμάτων, όπου υποστηρίζει ότι σε κάθε εποχή αναδύονται συγκεκριμένα είδη παθολογίας, που «εκφράζουν σε μεγαλοποιημένη μορφή την υποβαστάζουσα χαρακτηριστική της». Συνεχίζοντας στην προβληματική της, ας μου επιτραπεί να διατυπώσω ότι τον καιρό του Φρόυντ, η υστερία και η ψυχαναγκαστική νεύρωση οδηγούσαν στην εκδήλωση χαρακτηριστικών της προσωπικότητας που συνδέονταν με την καπιταλιστική τάξη πραγμάτων σε ένα πρωιμότερο στάδιο της ανάπτυξής της, με έντονα τα στοιχεία της κτητικότητας, της φανατικής αφοσίωσης στη δουλειά και της άγριας καταπίεσης της ερωτικότητας. Ακόμη, στον καιρό μας, συνεχίζει ο Λας, «οι προσχιζοφρενικές, μεταιχμιακές διαταραχές ή διαταραχές της προσωπικότητας έχουν τραβήξει ολοένα περισσότερο την προσοχή, μαζί με τη σχιζοφρένεια».⁷ Επομένως, όπως αναφέρει η Περτέση, το σύμπτωμα «διαρκώς μεταλλάσσεται και νέες παθολογίες εμφανίζονται». Αυτό δε σημαίνει ότι τα συμπτώματα εξαφανίζονται, απλώς «καμουφλάρονται» και εκδηλώνονται με διαφορετικό περιτύλιγμα.⁸ Επίσης, ο Zafiroopoulos υπογραμμίζει ότι «Το νευρωτικό μοντέλο εξαφανίζεται και παραχωρεί προοδευτικά τη θέση του στις παθολογίες ταυτότητας και τις ναρκισσιστικές διαταραχές».⁹ Επιπλέον, θα μπορούσα να πω με βάση τις θέσεις του προαναφερθέντος συγγραφέα πως οι οριακές και

⁶ Παπαρίζος, Α. (2014). *Η κοινωνία των αμαρτωλών*. Αθήνα: Παπαζήση, σελ. 48. Αξίζει εδώ να σημειωθεί σύμφωνα με τον Παπαρίζο «η ταύτιση ως σχέση μπορεί να αναπτύσσεται μεταξύ δύο ανθρώπων ή και περισσότερων, μέσα και διαμέσου όμως των κοινωνικών σχέσεων που αποτελούν την πρώτη ύλη της, και τις οποίες διαποτίζει έντονα συναισθηματικά καθιστώντας τις σχέσεις ταύτισης. Οι κοινωνικές δε αυτές σχέσεις είναι πάντοτε σχέσεις α) οικονομικές, εργασίας, δηλαδή, και ιδιοκτησίας, β) σχέσεις πολιτικές και συνεπώς εξουσίας, και γ) σχέσεις νοήματος- ιδεολογίας».

⁷ Λας, Κ. (2002). *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού, ό.π.*, σελ. 51. Για τον Λας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα επικρατούν οι ναρκισσιστικές διαταραχές, καθώς οι ασθενείς πάσχουν από «διάχυτα συναισθήματα κενότητας και από μια βαθιά διαταραχή του αυτοσεβασμού».

⁸ Περτέση, Ν. (2015). Η προβληματική των νέων συμπτωμάτων. Στον Ν. Παπαχριστόπουλο (Επιμ.), *Ψυχανάλυση και κοινωνικά συμπτώματα* (σελ. 115-138). Πάτρα: Opportuna, σελ. 118.

⁹ Zafiroopoulos, Μ. (2015). Για μια φροϋδική κλινική της βίας: Η άγνοια του κοινωνικού ως ψυχαναλυτικό αδιέξοδο. Στον Ν. Παπαχριστόπουλο (Επιμ.), *Ψυχανάλυση και κοινωνικά συμπτώματα* (σελ. 158-193). Πάτρα: Opportuna, σελ. 168. Η αλλαγή αυτή αποδίδεται στις ανακατανομές που έχουν συμβεί τις τελευταίες δεκαετίες ως προς τους ρόλους μέσα στο οικογενειακό πλαίσιο.

ναρκισσιστικές παθολογίες συνδέονται με τη φθορά της οικογένειας και τις αλλαγές στην κατανομή των γονεϊκών ρόλων.¹⁰

Ένας από τους σύγχρονους κοινωνιολόγους, ο Λας φέρει ορισμένες θέσεις που τις παρουσιάζω εδώ: Οι νέες κοινωνικές μορφές απαιτούν τη διαμόρφωση νέων μορφών προσωπικότητας και νέους τρόπους οργάνωσης της πείρας. Ο ναρκισσισμός παρέχει έναν τρόπο κατανόησης του ψυχολογικού αντίκτυπου των κοινωνικών αλλαγών κατά τη δεκαετία του 1980. Όπως ο ίδιος σημειώνει, πρόκειται για ένα «υποφερτά ακριβές πορτραίτο της απελευθερωμένης προσωπικότητας της εποχής μας, με τη γοητεία της, την ψευτοεπίγνωση της κατάστασής της, την ελευθερόγαμη πανσεξουαλικότητά της, τη σαγήνη της με το στοματικό σεξ, τον φόβο της για την ευνουχιστική μητέρα, την υποχονδρία της, την προστατευτική της ρηχότητα, την αποφυγή της εξάρτησης, την ανικανότητα για πένθος, τον τρόπο για τα γηρατειά και τον θάνατο». Συνεχίζοντας τον συλλογισμό του θα ήθελα να πω ότι ο ναρκισσισμός, ως στοιχείο της προσωπικότητας, είναι ένας τρόπος για την αντιμετώπιση των εντάσεων και των αγχών της σύγχρονης ζωής. Οι κρατούσες κοινωνικές συνθήκες μπορούν να συμβάλλουν στην ανάδειξη ναρκισσιστικών χαρακτηριστικών που φέρει ο κάθε άνθρωπος, σε διαφορετικό βαθμό. Οι κοινωνικές συνθήκες συνέβαλαν και στην αναδιαμόρφωση της δομής της οικογένειας, η οποία, επίσης, διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της δομής της προσωπικότητας.¹¹

Εξίσου σημαντικό ρόλο για τον Λας ως προς τον καθορισμό της προσωπικότητας παίζουν οι κοινωνικοί δεσμοί, οι οποίοι στις σύγχρονες κοινωνίες τείνουν να εξασθενούν φτάνοντας στα όρια «μιας ναρκισσιστικής άμυνας εναντίον της εξάρτησης». Ερμηνεύοντας το σκεπτικό του Λας θα μπορούσα να διατυπώσω ότι τόσο οι κοινωνικοί όσο και οι διαπροσωπικοί παράγοντες συμβάλλουν στη διαμόρφωση της προσωπικότητας, ενώ η προσωπικότητα εξαρτάται από τα χαρακτηριστικά των ανθρώπων. Σε κοινωνίες χωρίς έντονα στοιχεία ηθικότητας, που δίνουν έμφαση στην αυτοσυντήρηση και την ψυχική επιβίωση και κυριαρχούν η

¹⁰ Zafiroopoulos, M. (2015). Για μια φροϋδική κλινική της βίας: Η άγνοια του κοινωνικού ως ψυχαναλυτικό αδιέξοδο, ό.π., σελ. 169. Επισημαίνει ότι «παρατηρείται στην Δύση ένα είδος ναρκισσιστικής δυσφορίας, οφειλόμενης στην κοινωνική τροποποίηση των παραδοσιακών γονεϊκών ρόλων».

¹¹ Λας, Κ. (2008). *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού*, ό.π., σελ. 59. Αξιοσημείωτη είναι η επισήμανση του Λας: «Ο συνδυασμός της συγκινησιακής απόστασης με απόπειρες να πείσουν το παιδί για την προνομιακή θέση του στην οικογένεια είναι μια καλή συνταγή για μια ναρκισσιστική δομή προσωπικότητας».

εκμετάλλευση και ο φθόνος, είναι πιο πιθανές οι ναρκισσιστικές προσωπικότητες. Οι αντικειμενικές συνθήκες του οικονομικού πολέμου, τα υψηλά ποσοστά εγκλημάτων και το κοινωνικό χάος, καθώς και η αίσθηση κενού και απομόνωσης από τον ίδιο τον άνθρωπο εντείνουν τις εφήμερες σχέσεις.¹²

Τη θέση του Φρόντ για την ταύτιση θα μπορούσα να την διατυπώσω ως εξής: η ταύτιση μέσω των νευρωτικών συμπτωμάτων και της διεργασίας του ονείρου συνδέεται άμεσα με την αρχή της ηδονής και τον ναρκισσισμό.¹³ Σύμφωνα με τον Φρόντ, το νευρωτικό σύμπτωμα έχει νόημα και συνδέεται με τη διεργασία της ταύτισης, καθώς και με τα βιώματα του ατόμου.¹⁴ Εκτιμώ πως ο Φρόντ εκφράζει πως το νευρωτικό σύμπτωμα υποδηλώνει την αποτυχία του υποκειμένου να επιλύσει ικανοποιητικά τις απαιτήσεις των ορμών. Το σύμπτωμα αποτελεί υποκατάστατο της ικανοποίησης αλλά και ένδειξη δυσaráσκειας, ενώ το Εγώ δυσκολεύεται να αποδεχτεί την κατάσταση. Το νευρωτικό σύμπτωμα είναι συμβολικό, μια μεταμφίεση του απωθημένου, που δημιουργεί μια ψευδαισθητική ικανοποίηση της επιθυμίας του ατόμου. Στις νευρώσεις μπορεί το Εγώ και το Υπερεγώ να συμπίπτουν, με αποτέλεσμα το άτομο να νιώθει θρίαμβο ή μπορεί το Εγώ και το Υπερεγώ να βρίσκονται σε ένταση και το άτομο τότε νιώθει έντονη ενοχή και κατωτερότητα.¹⁵ Η Περτέση καταλήγει με τα λόγια του Φρόντ: «το σύμπτωμα είναι μια δυσλειτουργία, το σημείο και το υποκατάστατο μιας ενορμητικής ικανοποίησης που δεν έλαβε χώρα».¹⁶ Για την ίδια, θα μπορούσα να πω ότι το σύμπτωμα προέρχεται από το ασυνείδητο και αποτελεί την πραγμάτωση μιας ασυνείδητης επιθυμίας, η οποία έχει απωθηθεί.¹⁷

¹² Λαζ, Κ. (2008). *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού*, ό.π., σελ. 59-60. Στο σημείο αυτό είναι χαρακτηριστικές οι φράσεις του Λαζ (σελ. 60): «Η ιδεολογία του προσωπικού μεγάλωματος, επιφανειακή αισιόδοξη, ακτινοβολεί βαθιά απελπισία και παραίτηση. Είναι η πίστη των ανθρώπων χωρίς πίστη». Η τελευταία φράση με λακωνικό τρόπο περιγράφει ακόμη και τη σύγχρονη κοινωνία.

¹³ Φρόντ, Σ. (2011). *Πέραν της αρχής της ηδονής*. Αθήνα: Νίκας, σελ. 13-16. Για να καταστεί πιο σαφές θα πρέπει να σημειώσω εδώ τα λόγια του Φρόντ: «Η ονειρική ζωή έχει στην τραυματική νεύρωση το χαρακτηριστικό να επαναφέρει τον ασθενή ξανά και ξανά στην κατάσταση του ατυχήματός του, από την οποία ξυπνά με νέο τρόπο».

¹⁴ Φρόντ, Σ. (1996). *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*. Αθήνα: Επίκουρος.

¹⁵ Φρόντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*. Αθήνα: Επίκουρος.

¹⁶ Περτέση, Ν. (2015). Η προβληματική των νέων συμπτωμάτων, ό.π., σελ. 123. Για τον Φρόντ όλα τα συμπτώματα προέρχονται από την λίμπιντο, από τον Έρωτα, από τις ερωτικές ενορμήσεις.

¹⁷ Περτέση, Ν. (2015). Η προβληματική των νέων συμπτωμάτων, ό.π., σελ. 121. Όπως χαρακτηριστικά λέει: «το σύμπτωμα οριζόμενο ως βλαστάρι του ασυνείδητου, έχει μια

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να μελετηθούν οι σχέσεις ανάμεσα στα είδη προσωπικότητας και στις ατομικές και συλλογικές ταυτότητες.

Συγκεκριμένα, πώς τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας επιδρούν στη δόμηση της ταυτότητας σε ατομικό και συλλογικό πεδίο, καθώς και ποιος είναι ο ρόλος της ιδεολογίας;

Πώς συνδέονται τα νευρωτικά συμπτώματα με τις ταυτότητες και τι ρόλο διαδραματίζει ο πολιτισμός;

Πώς εξελίσσονται τα νευρωτικά συμπτώματα και οι παθολογίες της ταυτότητας;

Ποια είναι τα χαρακτηριστικά του ατομικού και ομαδικού ναρκισσισμού, του ατομικού και συλλογικού μαζοχισμού, της ψυχαναγκαστικής και οριακής προσωπικότητας;

Πώς ο νευρωτικός χαρακτήρας εξελίσσεται σε έναν ολοκληρωτικό χαρακτήρα;

Πώς συνδέονται μεταξύ τους οι υπό μελέτη νευρωτικές προσωπικότητες και ποια η σχέση τους με την ανάπτυξη της ατομικής, κοινωνικής και συλλογικής ταυτότητας;

ιδιαίτερη σημασία για το υποκείμενο. Τούτο δε σημαίνει ότι όλα τα συμπτώματα έχουν μια σημασία διότι, για παράδειγμα, σε ότι αφορά τα συμπτώματα των σύγχρονων νευρώσεων, ο Φρόντ επιμένει ότι αυτά δεν έχουν καμία σημασία». Το σύμπτωμα ως βλαστάρι του ασυνειδήτου σημαίνει ότι προέχει η προβληματική της σημασίας, η οποία αποκωδικοποιείται από τον ίδιο τον νευρωτικό κατά τη θεραπεία (σελ. 122).

1. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΟΜΑΔΑ ΚΑΙ ΟΧΛΟΣ

Στο παρόν κεφάλαιο θα καθορίσω τις έννοιες «άνθρωπος», «ομάδα», «κοινωνία» και «όχλος», που χαρακτηρίζονται από σχέσεις και αλληλεπιδράσεις, ώστε στη συνέχεια να γίνει κατανοητή η δόμηση της ταυτότητας και η σύνδεσή της με την προσωπικότητα.

1α. Άνθρωπος

Μελετώντας το έργο «Η κοινωνία των αμαρτωλών» του Παπαρίζου, θα μπορούσα να διατυπώσω τις θέσεις του λέγοντας ότι ο άνθρωπος χαρακτηρίζεται από ερωτικές και επιθετικές ενορμήσεις. Οι ερωτικές ορμές στηρίζονται στον ερεθισμό των ερωτογενών ζωνών, ανάλογα με το στάδιο της ψυχοερωτικής ανάπτυξης του παιδιού. Με τον όρο ‘ορμή’ ή ‘ενόρμηση’ περιγράφεται «μια εσωτερική, συνολική και σχετικά ισχυρή ώθηση ή μια ισχυρή εσωτερική ‘συν-κίνηση’ και δύναμη», που συμβάλλει σε μια δυναμική κινητοποίηση του ανθρώπου.¹⁸ Για το ίδιο ζήτημα, συνάγω πως ο Φρόυντ σημειώνει ότι η ερωτικότητα πηγάζει από τις ζωτικές σωματικές λειτουργίες, ενώ ο ερεθισμός ενός σημείου του δέρματος ή του βλεννογόνου υμένα προκαλεί ηδονή, που είναι ο κύριος στόχος του ψυχικού οργάνου. Η δύναμη με την οποία εκδηλώνεται η ερωτική ορμή είναι η λίμπιντο, που αφορά την επένδυση στο Εγώ και στη συνέχεια την επένδυση στα εξωτερικά αντικείμενα.¹⁹

Επιπροσθέτως, και σε σχέση με τα προηγούμενα θα ήθελα να προσθέσω ότι με βάση τις θέσεις του Φρόυντ, οι επιθετικές ορμές αναφέρονται σε μια πρωτογενή εχθρότητα, ενώ σκοπός τους είναι η καταστροφή του αντικειμένου. Η εχθρότητα

¹⁸ Παπαρίζος, Α. (2014). *Η κοινωνία των αμαρτωλών*, ό.π., σελ. 696. Σύμφωνα με τον Παπαρίζο, «Ο άνθρωπος αναδύεται από την ρήξη και το κενό, το χάσμα και το μηδέν ως πιθανότητα της φύσης, αναδύεται από μια κάποια μορφή διάσπασης στο τυφλά μεταβαλλόμενο σώμα της φύσης, διάσπασης- ρήξης την οποία αυτός ο ίδιος αποτελεί κατά την στιγμή της ανάδυσής του» (σελ. 697). Ο άνθρωπος, επομένως, κινητοποιείται δυναμικά από τις ορμές, βρίσκεται διαρκώς υπό διαμόρφωση λόγω των σχέσεων και μετατρέπεται σε ανθρώπινο σώμα, νου και αισθήματα (σελ.697).

¹⁹ Freud, S. (2013). *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*. Αθήνα: Νίκας, σελ. 70-72. Φρόυντ, Σ. (1996). *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*, ό.π., σελ. 300-301. Αξίζει να σημειώσω ότι με βάση τον Φρόυντ, οι πρώτες ερωτικές παρορμήσεις του βρέφους εκδηλώνονται σε συνάρτηση με άλλες ζωτικές λειτουργίες.

αφορά τους ανθρώπους, οι οποίοι βρίσκονται σε μια κοινωνία που χαρακτηρίζεται από τον πολιτισμό και βιώνει διαρκώς μια απειλή για καταστροφή. Η τάση για καταστροφή είναι μια πρωτογενής, αυτόνομη ορμή του ανθρώπου, η οποία στηρίζεται στην ενόρμηση του θανάτου, ενώ αποτελεί το ισχυρότερο εμπόδιο του πολιτισμού. Χαρακτηριστικό του ψυχικού οργάνου του ανθρώπου είναι ότι διέπεται από την αρχή της ηδονής και την ενόρμηση του θανάτου, με στόχο την επίτευξη της ειρήνης, της ελευθερίας και της ατομικότητας.²⁰ Ο άνθρωπος αποτελείται από τρεις κύριες διαστάσεις της ζωής, που είναι το σώμα, η σκέψη- νους και η ψυχή- συναισθήματα. Όπως αναφέρει ο Παπαρίζος, οι διαστάσεις αυτές «αναγνωρίζονται από τον ίδιο ως αντι-κείμενα και ταυτόχρονα υπο-κείμενα η μια της άλλης, όπως, επίσης, και ως σύνθεση αυτού- που- είναι- συνολικά, ως ολότητα, δηλαδή, και ενιαίος εαυτός».²¹

Διαπιστώνω ότι στο βιβλίο «Η σεξουαλική ζωή του ανθρώπου», ο Φρόντ αναφέρεται στον άνθρωπο λέγοντας πως συνυπάρχει η επιθυμία της παντοδυναμίας όσον αφορά τις ιδέες ή την ερωτικότητα και η επιθυμία του θανάτου, η πραγματοποίηση της επιθυμίας και οι καταστροφικές πράξεις. Με τον όρο ερωτικότητα, γίνεται σαφές πως ο Φρόντ περιγράφει την ερωτική ζωή του ανθρώπου, που αποτελείται από τη «δραστηριότητα συνθετικών ενστίκτων που επιδιώκουν την ικανοποίησή τους». Αξιοπρόσεκτο είναι πως ο όρος δεν αφορά μόνο τις δραστηριότητες και την ηδονή που πηγάζει από τη λειτουργία του γεννητικού συστήματος, αλλά το σύνολο των διεγέρσεων και δραστηριοτήτων που

²⁰ Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος. Απόπειρα ψυχανάλυσης του κοινωνικού δεσμού*. Θεσσαλονίκη: Νησίδες, σελ. 16. Ο Ενρίκεζ αναφέρει ότι «τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ανθρώπινου όντος το κάνουν ον ενορμησιακό και κοινωνικό. Οι ενορμήσεις εισέρχονται άμεσα στο παιχνίδι των ταυτίσεων». Φρόντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π., σελ. 81. Φρόντ, Σ. (2013). *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, ό.π., σελ. 75-77, 88-89. Ο Φρόντ επισημαίνει: «Στο πρόγραμμα του πολιτισμού αντιστέκεται όμως η φυσική ορμή της επιθετικότητας του ανθρώπου, η εχθρότητα του ενός απέναντι σε όλους και όλων απέναντι στον έναν. Αυτή η ορμή της επιθετικότητας είναι παράγωγο και κύριος εκπρόσωπος της ορμής του θανάτου» (σελ. 89).

²¹ Παπαρίζος, Α. (2014). *Η κοινωνία των αμαρτωλών*, ό.π., σελ. 694. Ο ίδιος ο Παπαρίζος περιγράφει τον άνθρωπο μέσα από τα παρακάτω λόγια: «Οι δύο αντίθετες σχέσεις και καταστάσεις, ο διαχωρισμός-σχάση, από την μια πλευρά και η ένωση- ταύτιση, από την άλλη, συνυπάρχουν, 'συν-υπο-άρχουν', μέσα και διαμέσου μιας διαλεκτικής σχέσης αντίθεσης, σύνθεσης και συνεχούς δημιουργικής υπέρβασης του σώματος, του νου και της ψυχής σ' αυτό που ονομάζουμε 'εαυτός', επιτρέποντας και δημιουργώντας την ολότητα του ανθρώπου» (σελ. 694-695).

πραγματοποιούνται από την παιδική ηλικία με σκοπό την επίτευξη της ηδονής κατά την κάλυψη των φυσιολογικών, βιολογικών αναγκών.²²

Ωστόσο, στο βιβλίο του Φρόντ «Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ» ανακαλύπτω ότι μέσα στις αλλοτριωτικές κοινωνίες, στις οποίες ζουν οι άνθρωποι, ενθαρρύνεται η επιθετικότητα και η καταστροφή, ενώ η αλλοτρίωση του νόμου, όπως αναφέρει ο Παπαρίζος, «σημαίνει αλλοτρίωση και εκμηδένιση του ανθρώπου». Επίσης, σύμφωνα με τον Παπαρίζο, ο νόμος «συνθέτει και ανασυνθέτει το ατομικό αγαθό ως συλλογικό» και διακρίνει τα συλλογικά από τα ατομικά αγαθά. Ο νόμος δίνει τη δυνατότητα να διασφαλιστούν τα συλλογικά αγαθά (αμοιβαία αναγνώριση, αποδοχή, συνύπαρξη, συνεργασία, ειρήνη, ασφάλεια, ελευθερία, δικαιοσύνη, παιδεία, υγεία) και να τα απολαύσουν τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό πεδίο. Με βάση όσα γράφει ο Παπαρίζος, μπορώ να πω ότι στο πλαίσιο της κοινωνίας, όλα τα ατομικά αγαθά είναι ταυτόχρονα και συλλογικά, ενώ η διαχείρισή τους πραγματοποιείται με τη συμβολή των νόμων.²³

1β. Κοινωνία

Μέχρις εδώ αναφερθήκαμε στον άνθρωπο, ο οποίος σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής του βρίσκεται μέσα σε ομάδες και μετέχει στην κοινωνία. Κατά συνέπεια, όπως προκύπτει από τις θέσεις του Παπαρίζου, μπορώ να πω ότι η κοινωνία και η ομάδα διέπονται από το συλλογικό περιεχόμενο των αντιλήψεων, των σκέψεων και των πράξεων του ανθρώπου.²⁴ Συμπληρωματικά, να αναφέρω ότι ένα απαραίτητο συστατικό για την κοινωνία είναι η ύπαρξη κοινωνικής δικαιοσύνης και η απαίτηση για ισότητα, η οποία αποτελεί τα θεμέλια της κοινωνικής συνείδησης και ενός

²² LaPlanche, J. & Pontalis, J.B. (1986). *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*. Αθήνα: Κέδρος, σελ. 409-411. Φρόντ, Σ. (χ.χ.). *Η σεξουαλική ζωή του ανθρώπου. Τέσσερις μελέτες επάνω στη θεωρία της σεξουαλικής ψυχολογίας*. (Μτφρ. Δ.Π. Κωστενέλου). Αθήνα: Ν.Α. Δαμιανού, σελ. 21.

²³ Ενρίκεζ, Ε. (2005), *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π. 76. Ο Ενρίκεζ αναφέρει ότι «η απόπειρα κάθε ομάδας ανήκειν να επιβάλλει τον θεμελιώδη νόμο της και να κάνει τους άλλους δεσμούς, τους οποίους μπορούμε να υφάνουμε ή να υποστούμε, δευτερεύοντες και χωρίς επιρροή στη δράση μας. Έτσι το κράτος θα μπορεί να προσπαθήσει να επιβάλλει τον νόμο του ως έσχατο νόμο». Παπαρίζος, Α. (2014). *Η κοινωνία των αμαρτωλών*, ό.π., σελ. 257-259. Αξίζει να σημειωθεί εδώ η φράση του Παπαρίζου «Μέσα και διαμέσου του νόμου όλα τα αγαθά είναι πάνω απ' όλα συλλογικά». Φρόντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π. 58, 113.

²⁴ Παπαρίζος, Α. (2011). *Θεός, εξουσία και θρησκευτική συνείδηση*. Αθήνα: Παπαζήση, σελ. 178, 183.

αισθήματος του καθήκοντος. Ο Φρόντ υποστηρίζει ότι «το κοινωνικό αίσθημα στηρίζεται στη μεταστροφή ενός αρχικά εχθρικού αισθήματος σε έναν θετικά τονισμένο δεσμό της φύσης μιας ταύτισης». Για τη δημιουργία του κοινωνικού, οφείλω να σημειώσω ότι είναι απαραίτητη η έκφραση περίπλοκων αισθημάτων, όπως αγάπη, λατρεία, ενοχή και φιλία, ενώ έρχεται σε σύγκρουση με την άμεση έκφραση των ενορμήσεων.²⁵ Σύμφωνα με τα γραφόμενα του Φρόντ, θα ήθελα να κάνω σαφές ότι τα συναισθήματα, όπως η αγάπη, το μίσος, η οργή, η ενοχή και το άγχος δεν είναι ασυνείδητα, παρά μόνο συνειδητά. Μέσω της απόθησης, οι παραστάσεις των συναισθημάτων εισέρχονται στο ασυνείδητο.²⁶

Ας σημειωθεί ακόμη ότι στο συγκεκριμένο ζήτημα, οι θέσεις του Παπαρίζου μπορούν να διατυπωθούν ως εξής: η κοινωνία αποτελεί τη βάση και τον μόνο τρόπο για την ύπαρξη του ατόμου, ενώ για να συνεχίσει να υπάρχει η κοινωνία θα πρέπει να αναπαράγεται ο άνθρωπος. Έξαλλου, όπως ο ίδιος αναφέρει ο άνθρωπος και η κοινωνία μπορούν να υπάρξουν μέσα από την ιστορία, μέσα από τη «δραστηριότητα των γενεών του ανθρώπου που συσσωρεύεται, αποκρυσταλλώνεται και υλοποιείται, τόσο στον άνθρωπο και την κοινωνία, ως ιστορικές μορφές του ανθρώπου, όσο και στην ίδια τη φύση, ως «φύση του ανθρώπου».²⁷ Επεκτείνοντας τον συλλογισμό του Παπαρίζου θα μπορούσα να αναφέρω ότι μέσα από την υλοποίηση των δράσεων, τα μέλη μιας κοινωνίας βιώνουν μια διαρκή διαδικασία μάθησης, που επιτρέπει στον κάθε άνθρωπο να κατανοήσει τη σχέση ανάμεσα στη ζωή και τον θάνατο.²⁸ Με βάση τον Ενρίκεζ, ας μου επιτραπεί να πω ότι κάθε κοινωνία στηρίζει τη δημιουργία της στην τάξη, τη συναίνεση και την αρμονία, αν και δεν θα μπορούσε να επιβιώσει μόνο

²⁵ Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π., σελ. 64-65. Φρόντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π., σελ. 80-81. Όπως αναφέρει ο Φρόντ, η μεταστροφή μπορεί να συμβεί «κάτω από την επίδραση ενός κοινού τρυφερού δεσμού με ένα έξω από τη μάζα ευρισκόμενο πρόσωπο».

²⁶ Φρόντ, Σ. (2016). *Το ασυνείδητο*. Αθήνα: Εκδόσεις Νίκας, σελ. 25. Ο Φρόντ επισημαίνει ότι το συναίσθημα συνεχίζει να υπάρχει ως έχει ή βιώνει μια μετατροπή σε μια ποιοτικά διαφορετική συναισθηματική ποσότητα, κυρίως σε άγχος, ή καταπνίγεται, δηλαδή εμποδίζεται γενικά η ανάπτυξή του.

²⁷ Παπαρίζος, Α. (1989). Κοινωνία και νόημα. *Λεβιάθαν*, 4, 127-138, σελ. 128.

²⁸ Παπαρίζος, Α. (1989). Κοινωνία και νόημα, ό.π., σελ. 128. Αξίζει να σημειωθεί ότι «ο μόνος τρόπος ύπαρξης της κοινωνίας είναι η αναπαραγωγή του ανθρώπου, η αναπαραγωγή του είδους και, κατ' ανάγκη, της φύσης. Ο μόνος τρόπος ύπαρξης του ανθρώπου και της κοινωνίας είναι η ιστορία, η δραστηριότητα, δηλαδή, των γενεών του ανθρώπου που συσσωρεύεται, αποκρυσταλλώνεται και υλοποιείται, τόσο στον άνθρωπο και την κοινωνία, ως ιστορικές μορφές του ανθρώπου, όσο και στην ίδια τη φύση, ως 'φύση του ανθρώπου'» (σελ. 128).

με την επικράτηση της αγάπης.²⁹ Εν ολίγοις, σύμφωνα με τον Παπαρίζο, «κοινωνία σημαίνει, ότι όλα τα προσωπικά, ιδιωτικά και ατομικά αγαθά είναι την ίδια στιγμή και πλήρως συλλογικά».³⁰

1γ. Ομάδα

Μέχρι στιγμής είδαμε τον ρόλο του ανθρώπου, τη σύνδεσή του με την κοινωνία και τώρα θα εξετάσουμε τον ρόλο που διαδραματίζει η ομάδα μέσα στην κοινωνία. Όπως έχει επισημάνει ο Φρόντ και έχει περαιτέρω επεξηγήσει ο Ενρίκεζ θα μπορούσα να διατυπώσω ότι κατά τη διαμόρφωση μιας ομάδας δεν είναι απαραίτητη η σύσταση μιας μάζας. Απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξη μιας ομάδας είναι ένα πεδίο γενικευμένου πολέμου, στο οποίο γεννώνται αισθήματα, καθώς εκτός από την ανάγκη είναι απαραίτητη και η ύπαρξη του μίσους, που συνδέεται με την ενόρμηση του θανάτου, η οποία εκδηλώνεται με την τάση για καταστροφή που στρέφεται προς το εξωτερικό. Άρα, για να υπάρξει η ομάδα αλλά και για να έχει διάρκεια θα πρέπει να δημιουργήσει εχθρούς, τόσο εξωτερικούς όσο και εσωτερικούς, όπως λόγου χάρη είναι ο αποδιοπομπαίος τράγος της ομάδας.³¹

Όπως αναφέρει ο Ενρίκεζ αξίζει να πω ότι πρόκειται για μια σημαντική προϋπόθεση, καθώς όσο η ομάδα θα είναι στραμμένη στην καταπολέμηση των εχθρών τόσο θα μπορεί να ενισχύει τη συνοχή της, η οποία οφείλεται στην αμοιβαία ταύτιση των μελών της και να εξωτερικεύει τις επιθετικές της ενορμήσεις απέναντι

²⁹ Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π., σελ. 61. Με αναφορά στον Φρόντ, ο Ενρίκεζ γράφει: «η συλλογική διαμόρφωση απαιτεί τη μετουσίωση των σεξουαλικών τάσεων, το ετεροφυλοφιλικό ερωτικό αίσθημα ανάμεσα σε δύο όντα αρκεί από μόνο του και άρα λειτουργεί κόντρα στο συλλογικό αίσθημα».

³⁰ Παπαρίζος, Α. (2014). *Η κοινωνία των αμαρτωλών*, ό.π., σελ. 259.

³¹ Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π., σελ. 64-65, 320-322. Φρόντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π. 93. Ο όρος «αποδιοπομπαίος τράγος» προέρχεται από μια τελετουργία που περιγράφεται στην Παλαιά Διαθήκη την Ημέρα της Εξιλέωσης. Δύο τράγοι παραδίδονται στον ιερέα ως θυσία εξαγνισμού και ο ίδιος ρίχνει κλήρους για τον τράγο που προορίζεται για τον Γιάχβε και θυσιάζεται με κανονικό τρόπο και τον τράγο που προορίζεται για τον Αζαζέλ και στήνεται ζωντανός μπροστά στον ναό. Στον δεύτερο ο ιερέας εξομολογείται τις αμαρτίες του Ισραήλ και τον παραδίδει σε έναν άνθρωπο για να τον μεταφέρει στα βάθη της ερήμου. Ο Αζαζέλ αποτελεί τη θέση της άλλης παράταξης και το κακό που μεταφέρεται είναι οι αμαρτίες στο Λευιτικό. Το ελληνικό αντίστοιχο είναι ο φαρμακός, που ήταν ένα ιδιαίτερα απωθητικό πρόσωπο, που αφού του έδιναν να φάει, τον μαστίγωναν και τον έβγαζαν έξω από την πόλη. Η διαδικασία αυτή ονομαζόταν κάθαρση και ο άνθρωπος που διωχνόταν απόβλητος ή κάθαρμα. Burkert, W. (1997). *Ελληνική Μυθολογία και Τελετουργία. Δομή και Ιστορία*. Μτφρ. Η. Ανδρεάδη. Αθήνα: ΜΙΕΤ, σελ. 110-112.

στη φύση ή σε άλλες ομάδες. Σε περίπτωση που οι εχθροί της ομάδας εξαφανιστούν τότε οι επιθετικές και ερωτικές ορμές θα πρέπει να αναζητήσουν έναν νέο χώρο έκφρασης, στο εσωτερικό της ίδιας της ομάδας.³²

Συνεχίζοντας πάνω στον προβληματισμό του Φρόντ και την περαιτέρω ανάλυση του Ενρίκεζ, μου δίνεται η ευκαιρία να πω ότι η ενίσχυση της συνοχής της ομάδας στηρίζεται και στον ναρκισσισμό των μικρών διαφορών, όπου εμφανίζονται θετικά αισθήματα προς τα μέλη της ομάδας και εχθρικά αισθήματα προς τους ξένους, όπου τα τελευταία αισθήματα προς τους άλλους στηρίζονται και δικαιολογούνται από τις μικρές διαφορές που υπάρχουν.³³ Έπειτα, θα έλεγα ότι όταν εμφανίζεται αποστροφή προς άλλους ανθρώπους (κοντά ευρισκόμενους ξένους) διαφαίνεται η έκφραση της αυτοαγάπης και του ναρκισσισμού.³⁴ Ο Φρόντ μας εξηγεί ότι ο άνθρωπος, ως μέλος μιας ομάδας, «μετουσιώνει τις ερωτικές τάσεις», ενώ μεταξύ των μελών της ομάδας αναπτύσσονται λιμπιντικοί δεσμοί, που χαρακτηρίζονται από αμοιβαιότητα και ένωση μέσω της αγάπης.³⁵ Ακόμη, θεωρώ ότι για τον Ενρίκεζ, η ομάδα μέσα από την αποδοχή των διαφορών συμβάλλει στη συνοχή και την επιβίωσή της, ενώ έχει ως έδρα μια κοινή ιδεολογία ή ένα κοινωνικό φαντασιακό. Σημαντικό ρόλο στην ομάδα διαδραματίζει το «τα λέμε όλα», που έχει τις βάσεις του στην υποταγή. Πρόκειται για μια διαρκή άσκηση πίεσης που απευθύνεται στην ομάδα και αφορά την ομοιομορφία, καθώς και τη δόμηση μιας ισχυρής ιδεολογίας.³⁶

³² Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π., σελ. 320-321. Ο Ενρίκεζ σημειώνει ότι «οι κοινωνίες που έχουν ταχθεί υπέρ ενός εξισωτικού πεπρωμένου ήταν κοινωνίες στις οποίες ανθούσε η κυριαρχία πάνω στις γυναίκες, τα παιδιά ή τους δούλους (σελ. 320).

³³ Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π., σελ. 64-65. Ο Ενρίκεζ αναφέρει ότι με βάση τον Φρόντ οι μικρές διαφορές ενισχύουν τη συνοχή της ομάδας και θέτουν την ομάδα σε θέση δυνητικού πολέμου με τους ξένους. Φρόντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π. Φρόντ, Σ. (2013). *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, ό.π. 75-79. «Είναι πάντα δυνατόν να συνδέσουμε έναν μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων μεταξύ τους με αγάπη, αν περισσεύουν άλλοι για να απευθυνθεί εναντίον τους η επιθετικότητα».

³⁴ Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π., σελ. 64-65. Ο Ενρίκεζ τονίζει τον ναρκισσισμό των μικρών διαφορών, όπως αναφέρει ο Φρόντ στο βιβλίο «Ο Πολιτισμός πηγή δυστυχίας». Φρόντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π., σελ. 54.

³⁵ Φρόντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π. 54-55. Η μετουσίωση αποτελεί «μια διαδικασία της λίμπιντο του αντικειμένου, κατά την οποία μια ορμή κατευθύνεται προς έναν άλλο στόχο, απομακρυσμένο από την ερωτική ικανοποίηση». Σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η αποτροπή από το ερωτικό. Φρόντ, Σ. (2016). *Η «πολιτισμική» σεξουαλική ηθική και η σύγχρονη νευρική κατάσταση*. (Μτφρ. Γ. Παπαχριστόπουλου). Πάτρα: Opportuna, σελ. 24-25.

³⁶ Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π., σελ. 320-323. Ο ίδιος αναφέρει: «Η συγκρότηση μιας ομαδικής αυταπάτης που τείνει να καταστήσει την ομάδα κουφή και τυφλή

1δ. Όχλος

Εκτός από τις ομάδες, μέσα στην κοινωνία συναντάται και ο όχλος. Σύμφωνα με τον Φρόυντ, θα μπορούσα να υποστηρίξω ότι οι άνθρωποι, ως μέλη ενός όχλου, υποτάσσονται στον νόμο της πνευματικής ενότητας που καθορίζει τον όχλο, ενώ χαρακτηρίζονται από την επίδραση κινήτρων, τα οποία τα ωθούν στο να λειτουργούν παρορμητικά. Οι άνθρωποι μέσα στη μάζα εμφανίζουν νέες ιδιότητες επειδή χαλαρώνουν ή καταργούν την απώθηση των ασυνείδητων ορμών τους, ενώ εξουσιάζονται από τις στάσεις μιας μαζικής ψυχής. Η επιρροή της μάζας γίνεται μέσω της διαδικασίας της υποβολής, που συνδέεται με τη δύναμη των ερωτικών ορμών, με αποτέλεσμα η ορμητικότητα να ενισχύεται από την αμοιβαιότητα. Κατά τον Ενρίκεζ, ο όχλος χαρακτηρίζεται από συλλογική ή μαζική ψυχή, η οποία εξαφανίζει την ατομική συνείδηση, εκμηδενίζει την προσωπικότητα των ατόμων και προσανατολίζει τα συναισθήματά τους προς μια μοναδική κατεύθυνση. Η μαζική ψυχή είναι η ψυχή του πρωτόγονου ανθρώπου, που έχει ανάγκη για αυταπάτες, ενώ είναι παρορμητική, ευμετάβλητη και ευερέθιστη.³⁷

1.1 Ο ρόλος των Ταυτίσεων: Ταυτότητα

Ταύτιση και άτομο

Με βάση τις θέσεις του Φρόυντ, γίνεται αντιληπτό ότι ο άνθρωπος είναι ένα ον ενορμήσεων, το οποίο στηρίζεται στις ταυτίσεις, ενώ κάθε ενόρμηση³⁸ αποτελεί μια διαμάχη ταύτισης, καθώς και έκφραση μιας συγκεκριμένης επιθυμίας. Πιο συγκεκριμένα, η ενόρμηση έχει πάντα την ανάγκη να αναζητήσει την έκφρασή της σε

στις εντολές ή τις απαιτήσεις του περιβάλλοντος. Συγκρότηση ενός κλειστού κόσμου, γενικευμένη τάση για θυσία, αύξηση της καχυποψίας απέναντι στους πιθανούς προδότες...», επίσης εξηγώντας λέει: «Το τα λέμε όλα καταλήγει στο δεν λέμε τίποτα έξω από την κομπορμιστική ομιλία, η απόλυτη διαφάνεια απολήγει στην πλήρη αδιαφάνεια, η πλήρης προσχώρηση στην προσποίηση ή την ανυπόφορη ενοχή. Η αγάπη εξαφανίζεται και δίνει τη θέση της στο μίσος, τον φθόνο ή την απάθεια» (σελ. 323).

³⁷ Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π.53-55. Φρόυντ, Σ. (1994), *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π. 112-113.

³⁸ «Μια ενόρμηση θα συνιστούσε μια ανύπαρκτη πίεση του έμβιου οργανισμού για την αποκατάσταση μιας προγενέστερης κατάστασης, από την οποία το έμβιο ον αναγκάστηκε να παραιτηθεί υπό την επιρροή εξωτερικών δυνάμεων διαταραχής, δηλαδή ένα είδος οργανικής ελαστικότητας ή, εάν προτιμάτε, η εκδήλωση της αδράνειας στην οργανική ζωή». Η ενόρμηση μπορεί να πιέζει για αλλαγή και εξέλιξη ή μπορεί να έχει μια συντηρητική φύση. Φρόυντ, Σ. (2011). *Πέραν της Αρχής της Ηδονής*, ό.π., σελ. 49-50.

μια συγκεκριμένη επιθυμία, ενώ αποτελεί τον εκπρόσωπο του σωματικού στο ψυχικό, ευρισκόμενη η ίδια στο όριο ανάμεσα στο ψυχικό και το σωματικό. Για την ικανοποίηση των ενορμήσεων είναι απαραίτητη η αναγνώριση και η αποδοχή της ύπαρξης των άλλων, που θα συμβάλλουν στην επίτευξη αυτής της ικανοποίησης. Η επιθυμία θα πρέπει να είναι αποδεκτή από το ίδιο το υποκείμενο που κατάφερε «να αναγνωρίσει τον εαυτό του και να αναγνωριστεί από τους άλλους, ως ο άνθρωπος αυτής της επιθυμίας». Στο σημείο αυτό, με βάση τον Φρόυντ, υπογραμμίζεται η ανάγκη να αναφέρω ότι για τον άνθρωπο, οι ορμές καθορίζονται με βάση τέσσερις διαστάσεις: την πηγή, τον σκοπό, την ώθηση και το αντικείμενο της ορμής. Πηγή της ορμής είναι ολόκληρο το σώμα, ενώ οι ορμές διακρίνονται σε ερωτικές ορμές και ορμές του θανάτου. Κατά τη διάρκεια των ψυχοερωτικών σταδίων, πηγή είναι η ερωτογόνος ζώνη που προκαλεί σωματική διέγερση, λόγω ενός τοπικού ερεθισμού, όπου ο ερεθισμός εκπροσωπείται από μια ενόρμηση. Σκοπός της ενόρμησης είναι η επίτευξη της ικανοποίησης, που συμβάλλει στον κατευνασμό της έντασης. Η ώθηση αφορά το σύνολο της δύναμης ή το ποσό του έργου που εκπροσωπεί αυτή η δύναμη και αποτελεί την κινητήρια δύναμη της ενόρμησης. Ακόμη, το αντικείμενο της ενόρμησης είναι το μέσο διά του οποίου η ενόρμηση μπορεί να εκπληρώσει τον σκοπό της. Η έκφραση της ερωτικής ορμής ορίζεται ως λίμπιντο, και το Εγώ είναι επενδυμένο από τη λίμπιντο.³⁹

Ταύτιση και ομάδα

Σύμφωνα με τον Φρόυντ και τον Ενρίκεζ, διαπιστώνω ότι ακόμη περισσότερες ταυτίσεις βιώνει το άτομο ως μέλος μιας ομάδας, συμμετέχοντας σε ένα «εμείς», όπου υποβαθμίζεται η ατομικότητά του, δηλαδή οι ατομικές ιδιότητες των ατόμων και η ιδιαιτερότητά τους. Στην ομάδα μπορούν να εμφανιστούν θετικά ή εχθρικά αισθήματα, που είναι απαραίτητα για τη συνοχή της ομάδας, αλλά και για τη διαφοροποίησή της από άλλες ομάδες.⁴⁰

³⁹ Η αρχική διάκριση αφορούσε τις ορμές του Εγώ (ή ορμές αυτοδιατήρησης) και τις ερωτικές ορμές. Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π., σελ. 16. Φρόυντ, Σ. (1996). *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, ό.π. 90-92. Φρόυντ, Σ. (2011). *Το Εγώ και το Αυτό*. (Μτφρ. Ν. Μυλωνά). Αθήνα: Νίκας/ Ελληνική Παιδεία, σελ. 22-23. Φρόυντ, Σ. (2005). *Μεταψυχολογικά κείμενα του 1915*. Αθήνα: Επίκουρος, σελ. 21-24.

⁴⁰ Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π.76-77. Φρόυντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π., σελ. 13. «Στη μάζα, λέει ο Λε Μπον, εξαλείφονται οι

Μέσα από τη μελέτη των θέσεων του Φρόντ γίνεται επίσης φανερό ότι, οι άνθρωποι ως μέλη ενός όχλου έχουν την ανάγκη για περισσότερες ταυτίσεις, ενώ ταυτόχρονα υποτάσσονται στην εξουσία. Ο όχλος διέπεται από τις αρχές του ασυνειδήτου, για αυτό δεν χαρακτηρίζεται από αμφιβολία και αβεβαιότητα, ούτε δέχεται αναβολή της επιθυμίας. Ακόμη, οφείλω να αποσαφηνίσω ότι το ασυνείδητο διέπεται από την πρωτογενή διαδικασία, όπου η ενέργεια ρέει ελεύθερα, με κύριο σκοπό την επίτευξη της ηδονής. Οι άνθρωποι που ανήκουν σε μια μάζα έχουν ανάγκη να πιστεύουν ότι αγαπώνται με τον ίδιο και δίκαιο τρόπο από τον καθοδηγητή της μάζας, με τον οποίο ταυτίζεται η μάζα. Αναλυτικότερα, ο οδηγός της μάζας δεν χρειάζεται να αγαπάει κανέναν, παρά μόνο τον εαυτό του. Εντούτοις, είναι πάντα ο πρωτοπατέρας, τον οποίο φοβάται η μάζα, η οποία έχει ανάγκη από εξουσία, χρήση βίας και νοσηρή εξάρτηση από την αυθεντία. Όπως ο ίδιος ο Φρόντ επισημαίνει, «ο πρωτοπατέρας είναι το μαζικό ιδανικό, το οποίο αντί του Ιδεώδους του Εγώ εξουσιάζει το Εγώ».⁴¹

Συνεχίζοντας τη μελέτη των θέσεων του Φρόντ, είμαι σε θέση να διατυπώσω πως στον όχλο εκδηλώνονται πλούσιοι συναισθηματικοί δεσμοί, που εξηγούν την απουσία αυτονομίας και πρωτοβουλίας, την απορρόφηση του ατόμου από τη μάζα και τις ομοιόμορφες αντιδράσεις. Οι λιμπιντικοί δεσμοί είναι πιο ισχυροί και οι σχέσεις που αναπτύσσονται χαρακτηρίζονται από εξάρτηση, προκαλώντας χαμηλότερο βαθμό πρωτοτυπίας και προσωπικού θάρρους. Ο όχλος χαρακτηρίζεται από εξασθένηση της διανοητικής επίδοσης, ενώ δεν μπορεί να τιθασεύσει, να μετριάσει ή να αναβάλλει τα συναισθήματα. Εξάλλου, όπως ο ίδιος τονίζει ο άνθρωπος μέσα στον όχλο δε διαθέτει «μεμονωμένη αισθηματική διέγερση και προσωπική διανοητική πράξη».⁴²

ατομικές ιδιότητες των ατόμων και έτσι εξαφανίζεται και η ιδιαιτερότητά τους. Το φυλετικό ασυνείδητο αναδύεται, το ετερογενές βυθίζεται στο ομοιογενές» (σελ. 13).

⁴¹ Φρόντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π., σελ. 86-91. Πιο συγκεκριμένα, για να γίνω πιο σαφής σε όσα αναφέρει ο Φρόντ, οφείλω να σημειώσω ότι ο πρωτοπατέρας έχει ως σκοπό να εμποδίσει τους γιους του από την ικανοποίηση των άμεσων ερωτικών στόχων και τους οδηγεί σε εγκράτεια, οδηγώντας τους εν τέλει στη μάζα.

⁴² Φρόντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π., σελ. 75-76. Όπως αποκαλύπτει ο Φρόντ: «τα χαρακτηριστικά της εξασθένησης της διανοητικής επίδοσης, του ανεπίσχετου της συναισθηματικότητας, την ανικανότητα για μετριασμό και αναβολή, την κλίση προς υπερπήδηση όλων των φραγμών στην εξωτερίκευση των αισθημάτων και προς πλήρη εκτόνωσή τους με δράση».

Ταύτιση και δεσμός

Μέσα από τη μελέτη των έργων του Φρόντ και της Ποταμιάνου, θα μπορούσα να συνεχίσω λέγοντας ότι η ταύτιση αποτελεί, λοιπόν, την πρώτη έκφραση του συναισθηματικού δεσμού με ένα άλλο πρόσωπο, το οποίο λειτουργεί ως πρότυπο και προηγείται της επιλογής του αντικειμένου της επιθυμίας.⁴³ Επίσης, με βάση τον Φρόντ συνάγω ότι το αντικείμενο διαμορφώνεται κατά τη διάρκεια της εφηβείας, αν και έχει ήδη προετοιμαστεί από τα πρώτα χρόνια της παιδικής ηλικίας. Το αντικείμενο βρίσκεται έξω από το σώμα του παιδιού και στο στοματικό στάδιο, όπου η ικανοποίηση συνδέεται με τη λήψη τροφής, το ερωτικό αντικείμενο είναι το μητρικό στήθος. Κατά τη λανθάνουσα περίοδο, δηλαδή στην ηλικία 6-12 ετών, το παιδί μαθαίνει να αγαπάει άλλους ανθρώπους, που συνδέονται με την παροχή στήριξης και την ικανοποίηση των αναγκών του. Το παιδί μέσα από τη συναναστροφή του με το πρόσωπο φροντίδας λαμβάνει «ερωτική διέγερση και ικανοποίηση των ερωτογενών ζωνών».⁴⁴

Υπογραμμίζεται η ανάγκη να αναφέρω ότι ο Φρόντ ξεκαθαρίζει πως το πρώτο ερωτικό Αντικείμενο για τον άνθρωπο είναι η Μητέρα, ενώ χρησιμοποιείται ο όρος «ερωτικό» για να περιγράψει τη νοητική πλευρά των ερωτικών ενορμήσεων, χωρίς να δίνεται βαρύτητα στη σωματική ή αισθησιακή πλευρά αυτών.⁴⁵ Επίσης, ο Ενρίκεζ συμπληρώνει πως με τον όρο αντικείμενο δεν περιγράφεται η σχέση προς τον Άλλο, αλλά «η σχέση που συγκροτεί τον Άλλο και το υποκείμενο» σε μια λιμπιντική σχέση.⁴⁶

Προβάλλει η ανάγκη να αναφερθώ στο έργο «Η σεξουαλική ζωή του ανθρώπου», όπου διαπιστώνω ότι με τον όρο «επιθυμία» γίνεται αναφορά στην επιθυμία του υποκειμένου για απόλαυση. Η επιθυμία μπορεί να μεταβληθεί με βάση την πιθανότητα εκπλήρωσής της. Η επίμονη ενασχόληση του ανθρώπου με την

⁴³ Ποταμιάνου, Α. (1988). *Τα παιδιά της τρέλας*. Αθήνα: Νεφέλη, σελ. 13-14, Η ίδια αναφέρει ότι εκτός από την ταύτιση γίνεται και αναφορά «σε επενδύσεις αντικειμένου, οι οποίες, όταν συντελούνται ταυτίσεις, αποσύρονται από το αντικείμενο, μεταφέρονται στο Εγώ και εγκαταλείπουν το αντικείμενο». Φρόντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π., σελ. 61. Αξίζει να σημειωθεί ότι πρόκειται για θέση του Φρόντ, την οποία αναπαράγει και η Ποταμιάνου.

⁴⁴ Φρόντ, Σ. (2013). *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*, ό.π., σελ. 118-119.

⁴⁵ Φρόντ, Σ. (χ.χ.). *Η σεξουαλική ζωή του ανθρώπου*, ό.π., σελ. 36-37.

⁴⁶ Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π., σελ. 50-51. Η σχέση αυτή περιλαμβάνει τον αμφίθυμο χαρακτήρα αυτής της σχέσης, που μπορεί να εκδηλωθεί μέσα από την προσέγγιση- αποφυγή, την αγάπη- μίσος και την ασφάλεια- καταδίωξη.

εκπλήρωση της επιθυμίας φέρει ικανοποίηση στη φαντασία, ενώ στο πλαίσιο της φαντασίας ο άνθρωπος μπορεί να συνεχίσει να απολαμβάνει μια ελευθερία, ανεξάρτητα από τον εξωτερικό κόσμο. Ωστόσο, το Εγώ του ανθρώπου όσο έρχεται αντιμέτωπο με την εξωτερική πραγματικότητα αντιλαμβάνεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις (λόγου χάρη, Αρχή της πραγματικότητας) δεν μπορεί να υπάρξει επίτευξη της επιθυμίας του για απόλαυση.⁴⁷

Ταύτιση, Εγώ και Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα

Μέσα από τη μελέτη των θέσεων του Φρόυντ, θα μπορούσα να περιγράψω την ταύτιση ως μια διαδικασία που διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στο οιδιπόδειο σύμπλεγμα, ενώ συμβάλλει στη δόμηση του Εγώ, το οποίο θα πρέπει να γίνει όμοιο με το πρότυπό του. Το Εγώ προκύπτει μέσα από τη διαφοροποίησή του με το Αυτό, ως αποτέλεσμα της επίδρασης της εξωτερικής πραγματικότητας. Έχει τον ρόλο ρύθμισης και προσαρμογής στην πραγματικότητα, ενώ προορίζεται να κυριαρχήσει πάνω στις ενορμήσεις. Το Εγώ μέσω των ταυτίσεων τροποποιείται και σταδιακά οδηγεί στη δόμηση του Υπερεγώ, το οποίο διαμορφώνεται μέσα από την ταύτιση με το πρότυπο του πατέρα κατά την παρακμή του οιδιπόδειου συμπλέγματος.⁴⁸

Σύμφωνα με όσα λέει ο Φρόυντ, το οιδιπόδειο σύμπλεγμα, λίγο πριν την λανθάνουσα περίοδο, δηλαδή στην ηλικία των 3-5 ετών, είναι η φάση όπου το αγόρι θέλει «κατά δική» του τη μητέρα και θεωρεί ότι ο πατέρας αποτελεί εμπόδιο στον δρόμο του για την κατάκτηση της μητέρας. Ο Φρόυντ αναφέρει ότι «Συχνά υπόσχεται στη μητέρα του πως θα την παντρευτεί» το παιδί κατά τη φάση αυτή. Πρόκειται για μια ερωτική φύση αφοσίωσης απέναντι στο πρόσωπο της μητέρας από το αγόρι, ενώ παρόμοια είναι η ερωτική αφοσίωση του κοριτσιού απέναντι στο πρόσωπο του πατέρα, που θεωρεί περιττή τη μητέρα και επιθυμεί να πάρει τη θέση της. Έτσι, στο

⁴⁷ Φρόυντ, Σ. (χ.χ.). *Η σεξουαλική ζωή του ανθρώπου*, ό.π., σελ. 80-81. Ο Φρόυντ κάνει λόγο για τις πρωτογενείς φαντασιώσεις υποστηρίζοντας ότι «είναι ένα φυλογενετικό κτήμα. Σ' αυτές το άτομο, οπουδήποτε έγινε ανεπαρκής η προσωπική του εμπειρία, επεκτείνεται στην εμπειρία των περασμένων εποχών» (σελ. 80).

⁴⁸ LaPlanche, J. & Pontalis, J.B. (1986). *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, ό.π., σελ. 487-489, 492-493. Φρόυντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π., σελ. 57-59.

οιδιπόδειο σύμπλεγμα, το αγόρι λαμβάνει ως αντικείμενο έρωτα τη μητέρα και το αγόρι τον πατέρα.⁴⁹

Μέσα από τις περιγραφές του ψυχικού οργάνου από τον Φρόυντ, μπορώ να υποστηρίξω ότι το Υπερεγώ ορίζεται ως ο κληρονόμος του οιδιπόδειου συμπλέγματος, ενώ συγκροτείται μέσα από τις γονεϊκές απαιτήσεις και απαγορεύσεις. Ατομικά, το αγόρι ταυτίζεται με τον πατέρα, ενώ σταδιακά αντιμετωπίζει τον πατέρα ως εμπόδιο καθώς του στερεί την αγάπη προς τη μητέρα. Επομένως, το αγόρι εμφανίζει εχθρικά αισθήματα προς τον πατέρα, ενώ εκδηλώνει μια αμφιθυμική στάση απέναντί του. Δηλαδή, το αγόρι εμφανίζει τρυφερότητα προς τον πατέρα και ταυτόχρονα επιθυμία εξαφάνισής του. Η ταύτιση με τον πατέρα αποτελεί πρόδρομο του δεσμού με τον πατέρα ως αντικείμενο και στοχεύει στη διαμόρφωση του Εγώ με παρόμοιο τρόπο, όπως είναι το ληφθέν ως πρότυπο.⁵⁰

Προχωρώντας στη μελέτη του οιδιπόδειου συμπλέγματος, με βάση τον Φρόυντ, παρατηρώ ότι οι επιπτώσεις που έχει το οιδιπόδειο σύμπλεγμα στη δόμηση του υποκειμένου συνδέονται με τη διεργασία της ταύτισης, καθώς η επένδυση στους γονείς εγκαταλείπεται και αντικαθίσταται από ταυτίσεις, οι οποίες οδηγούν σε πολύπλοκες δομές, όπου ο πατέρας και η μητέρα αποτελούν συγχρόνως αντικείμενα αγάπης και αντιπαλότητας. Πρόκειται, δηλαδή, για μια πρωτογενή ταύτιση, που είναι ένας πρωτόγονος τρόπος συγκρότησης του υποκειμένου με πρότυπο τον άλλον και πιο συγκεκριμένα για μια ταύτιση με τον πατέρα της «προσωπικής προΐστορίας», που γίνεται αντιληπτός από το αγόρι ως ιδεώδες ή πρότυπο.⁵¹

⁴⁹ Φρόυντ, Σ. (χ.χ.). *Η σεξουαλική ζωή του ανθρώπου*, ό.π., σελ. 40-42.

⁵⁰ LaPlanche, J. & Pontalis, J.B. (1986). *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, ό.π., σελ. 487-489, 492-493. Φρόυντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π., σελ. 57-59.

⁵¹ LaPlanche, J. & Pontalis, J.B. (1986). *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, ό.π., σελ. 487-489, 492-493. Φρόυντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π., σελ. 57-59. Φρόυντ, Σ. (2011). *Το Εγώ και το Αυτό*, ό.π. 32-34. Σύμφωνα με τον Φρόυντ, για τη λύση του οιδιποδείου συμπλέγματος θα πρέπει να εγκαταλειφθεί η επένδυση του αντικειμένου της μητέρας. Στη θέση της μπορούν να μπουν δύο πράγματα: είτε μία ταύτιση με τη μητέρα, είτε μια ενδυνάμωση της ταύτισης με τον πατέρα. Μέσω της λύσης του οιδιπόδειου συμπλέγματος σταθεροποιείται η αρσενικότητα στο χαρακτήρα του αγοριού.

Ταύτιση και ο αρχηγός πατέρας

Συνεχίζοντας τη μελέτη της ταύτισης, είναι απαραίτητο να διευκρινίσω ότι, με βάση την Ποταμιάνου, η ταύτιση είναι ο μηχανισμός που εδραιώνει τον αρχηγό στην ψυχή του καθενός, προκαλώντας αγάπη και λατρεία και επιτρέποντας τη μετάβαση από την αγάπη για τον αρχηγό στην αγάπη για τους άλλους. Όλα τα μέλη του όχλου ταυτίζονται με τον αρχηγό, που λειτουργεί ως πρότυπο και αποτελεί έναν συνεκτικό κρίκο για τη μάζα. Επιπλέον, παρατηρώ ότι η ταύτιση συμβάλλει στην πρόσληψη και κατανόηση των συλλογικών σχηματισμών, ενώ απελευθερώνει το μέρος της ενέργειας που είναι απαραίτητο για τη δόμηση των ιδεωδών του Εγώ, του Υπερεγώ και ορισμένων δραστηριοτήτων μετουσίωσης.⁵²

Σύμφωνα με τον Παπαρίζο για το ίδιο θέμα μπορώ να προσθέσω ότι η ταύτιση είναι μια σχέση συναισθηματική, ασυνείδητη, με νόημα, που συμβάλλει στην ένωση δύο ή περισσότερων ανθρώπων ως προς κάποιες αντιλήψεις, σκέψεις, ανάγκες, πράξεις, συνήθειες, απολαύσεις, ιδιότητες και ικανότητα. Η ταύτιση σε μια ομάδα μπορεί να είναι ενσυνείδητη, ενώ οι κοινωνικές σχέσεις, οι σχέσεις ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία, στο άτομο και την ομάδα χαρακτηρίζονται ως σχέσεις ταύτισης.⁵³

Με βάση τις θέσεις του Ενρίκεζ μπορώ να επισημάνω ότι οι αμοιβαίες ταυτίσεις, που πραγματοποιούνται ανάμεσα σε αδελφούς ή ανάμεσα σε ομοίους, μπορούν να υπάρξουν με προϋπόθεση την παρουσία ενός οδηγού ή ενός πατέρα.⁵⁴ Ο Ενρίκεζ προσθέτει ότι ο πατέρας είναι το πρόσωπο που προκαλεί σεβασμό, τρόμο και αγάπη ταυτόχρονα, είναι αυτός που πνίγει και ευνουχίζει, για αυτό οφείλει να φονευθεί ή να ξεπεραστεί.⁵⁵

Μελετώντας τις θέσεις του Ενρίκεζ, θα έλεγα ότι ο νεκρός πατέρας αποτελεί μια μυθική φιγούρα, από την οποία εξαρτώνται οι γιοι του, οι οποίοι βρίσκονται

⁵² Ποταμιάνου, Α. (1988). *Τα παιδιά της τρέλας*, ό.π. 17-19. Αξίζει να σημειωθεί ότι «η ταύτιση βρίσκεται σε αντινομία με την κίνηση της επιθυμίας του υποκειμένου, καθώς δηλώνει την εγκατάλειψη του ερωτικού αντικειμένου και την παραίτηση από την ερωτικοποιημένη κατοχή του» (σελ. 19).

⁵³ Παπαρίζος, Α. (2014). *Η κοινωνία των αμαρτωλών*, ό.π., σελ. 48-51.

⁵⁴ Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π., σελ. 64-68. «Ο αρχηγός δημιουργεί τον κόσμο, επειδή ακριβώς μιλά. Ο αρχηγός είναι αυτός που μπορεί να βρίσκεται στην απαρχή των πραγμάτων, όχι με τη βία, όχι με τη σεξουαλική σχέση, αλλά με τη γλώσσα, με την ‘παντοδυναμία της σκέψης του’».

⁵⁵ Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π., σελ. 65-68. Ο πατέρας συμβολίζει τον βασικό «φορέα και κάτοχο των απαγορεύσεων».

ανάμεσα στην επιθυμία και την ταύτιση. Ο φόνος του πατέρα ακολουθείται από ενοχή και λατρεία, ενώ ενώνει και αυξάνει τη συνοχή ανάμεσα στα αδέρφια. Η αφομοίωση έπεται του φόνου, η οποία συντελείται κατά το συλλογικό γεύμα όπου αφομοιώνονται οι αρετές και οι εξουσίες εκείνου που τις κατείχε όλες. Όλοι πλέον μπορούν να έχουν το αίμα του παντοδύναμου, ενώ ταυτόχρονα μέσα από το μοίρασμα των λειψάνων οι αδελφοί αναγνωρίζονται ως ίσοι. Παραμένοντας στο γεύμα, παρατηρείται η ύπαρξη μιας ευτυχισμένης κοινότητας, στην οποία η ομάδα χαρακτηρίζεται από συνοχή και ετερότητα.⁵⁶

Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι πρόκειται για μια μικρή συνεκτική ομάδα υπό την αδελφική εξουσία. Από τη στιγμή της ένωσης των αδελφών αναδύεται η επιθυμία απόκτησης της θέσης του πατέρα και ο σφετερισμός της εξουσίας, ενώ εγκαθιδρύεται το μίσος και η έντονη αντιζηλία ανάμεσα στα αδέρφια. Για τον Ενρίκεζ, η ύπαρξη ενός φόνου καθιστά πιο πιθανή την εκτέλεση ενός νέου φόνου, ενώ «ο πολιτισμός αρχίζει με το έγκλημα και διατηρείται μόνο με αυτό». Η γέννηση μιας ομάδας συνδέεται με τη διάπραξη ενός εγκλήματος από κοινού.⁵⁷

Συμβολικός πατέρας, ταύτιση και νόμος

Εστιάζοντας στον συμβολικό πατέρα, θα έλεγα ότι είναι απαραίτητος για την επιβολή του Νόμου, ενώ διαμεσολαβεί στη σχέση μητέρας και παιδιού. Βασιζόμενη στην ανάλυση του Ενρίκεζ, μπορώ να υποστηρίξω ότι σε όλες τις κοινωνίες παρουσιάζεται η επιθυμία για αιμομιξία και η απαγόρευσή της, ώστε να λειτουργήσει ομαλά η οικογένεια, να δομηθεί ο άνθρωπος και να οργανωθεί το *socius*, που βρίσκεται ανάμεσα στη φύση και την κουλτούρα. Η δημιουργία του *socius* δεν επιτρέπει την άμεση έκφραση και ικανοποίηση των ενορμήσεων. Ωστόσο, παρατηρείται διαρκώς μια διαμάχη ανάμεσα στην τάση προς αιμομιξία και στην απαγόρευσή της, καθώς οι άνθρωποι πάντα θα επιθυμούν να παραβιάζουν την απαγόρευση. Επομένως, η απαγόρευση της αιμομιξίας θεωρείται αναγκαία

⁵⁶ Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π., σελ. 29-33. Όσα περιγράφει ο Ενρίκεζ προέρχονται από το βιβλίο «Τοτέμ και ταμπού» του Φρόυντ.

⁵⁷ Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π., σελ. 29-33. Το έγκλημα παραμένει πιθανό, ακόμη και αν δεν γίνει πραγματικό. «Σε ορισμένες πρωτόγονες κοινωνίες ο αρχηγός αναγκάζεται να επικαλείται την ιστορία της ομάδας, για να ενισχύσει μια ομοφωνία, που χωρίς αυτή, η ομάδα μπορεί να διαλυθεί ανά πάσα στιγμή». Η πατροκτονία θεωρείται απαραίτητη για τη δημιουργία της κουλτούρας.

προϋπόθεση για την ύπαρξη της κοινωνίας και τη δυνατότητα κοινωνικής ανταλλαγής. Ο Φρόντ με την εισαγωγή του όρου ‘ταμπού’ αναφέρεται στη συνύπαρξη του μίσους και της αγάπης, καθώς όπως ο ίδιος τονίζει «είναι επενδυμένο με αξιολογική ισχύ για το καλό και για το κακό». Πρέπει να γίνει κατανοητό ότι για να συγκροτηθεί ένα ταμπού απαιτείται η παραίτηση από την ικανοποίηση μιας επιθυμίας, η εμφάνιση του αισθήματος ενοχής και η ανάδυση της κουλτούρας.⁵⁸

Εκτιμώ ότι για τον Φρόντ και την ανάλυσή του από τον Ενρίκεζ, ο άνθρωπος έχει το όνειρο του φόνου, καθώς αυτό συνδέεται με την επιθυμία για αυτονομία και εξουσία. Το θέμα της εξουσίας είναι άμεσα συνδεδεμένο με το πρόσωπο του πρωταρχικού πατέρα, καθώς ο ίδιος είναι φορέας του συμβολικού Νόμου και εισάγει τους κανόνες, καθιστώντας υποφερτή την αρχαϊκή σχέση με τη μητέρα.⁵⁹ Ο Recalcati καθιστά σαφές ότι καθήκον του πατέρα είναι να προσδώσει νόημα στο δίκαιο και στο άδικο, δηλαδή ένα νόημα του κόσμου και να μεταδώσει την επιθυμία στην επόμενη γενιά.⁶⁰ Σύμφωνα με τους LaPlanche και Pontalis, στο Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης, με τον όρο επιθυμία γίνεται αναφορά στην ασυνείδητη επιθυμία, που συνδέεται με τα παιδικά βιώματα, ενώ η επιθυμία διαφοροποιείται από την ανάγκη, η οποία γεννιέται από μια κατάσταση εσωτερικής έντασης και ικανοποιείται μέσα από την εύρεση του κατάλληλου αντικειμένου.⁶¹

Καρπός ταυτίσεων

Σύμφωνα με τον Freud, «είμαστε ο καρπός των πιο ποικίλων ταυτίσεων και η διαδικασία ταύτισης (και τα συσχετικά ή τα υποκατάστατά της, ενσωμάτωση, ενδοβολή, προβολή)⁶² συνεχίζεται σε όλη μας τη ζωή». ⁶³ Λαμβάνοντας υπόψη τους

⁵⁸ Ενρίκεζ, Ε. (2005), ό.π., σελ. 34-37. Χαρακτηριστικά ο Ενρίκεζ αναφέρει: «Το πρώτο δράμα της ανθρωπότητας, και το μόνο διαρκές δράμα, είναι το δράμα της έντασης ανάμεσα στην τάση προς αιμομειξία και την απαγόρευσή της».

⁵⁹ Ενρίκεζ, Ε. (2005), ό.π., σελ. 37. Για να συγκροτηθεί ένα ταμπού θα πρέπει να υπάρξει παραίτηση από την ικανοποίηση μιας επιθυμίας. Φρόντ, Σ. (1978). *Τοτέμ και ταμπού*. (Μτφρ. Χ. Αντωνίου). Αθήνα: Επίκουρος, σελ. 97-98. «Η κοινωνική πλευρά του τοτεμισμού εκφράζεται μέσα από την αυστηρότητα στην τήρηση των απαγορεύσεων και των περιορισμών».

⁶⁰ Recalcati, M. (2016). *Το σύμπλεγμα του Τηλέμαχου. Γονείς και παιδιά μετά τη δύση του πατέρα*. Αθήνα: Κέλευθος.

⁶¹ LaPlanche, J. & Pontalis, J.B. (1986). *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, ό.π., σελ. 240-241.

⁶² Η προβλητική ταύτιση είναι η διαδικασία κατά την οποία το άτομο προβάλλει εσωτερικά αντικείμενα σε ένα άλλο πρόσωπο και πιστεύει ότι το πρόσωπο συμπεριφέρεται όπως εκείνα τα αντικείμενα, σαν να είχα κάνει τις ίδιες ενδοβολές. Για παράδειγμα, το άτομο προβάλλει το

LaPlanche και Pontalis, είμαι σε θέση να εξηγήσω πως η ενσωμάτωση αναφέρεται στη διεργασία με την οποία το αντικείμενο διεισδύει στο υποκείμενο με φαντασιωσικό τρόπο και κατακρατείται στο εσωτερικό του σώματος. Πρόκειται για το σωματικό πρωτότυπο της ενδοβολής και της ταύτισης. Στην ενσωμάτωση το υποκείμενο λαμβάνει απόλαυση από τη διείσδυση του αντικειμένου στο εσωτερικό του, καταστρέφει αυτό το αντικείμενο και αφομοιώνει τις ιδιότητες του αντικειμένου, με τη διατήρηση μέσα του. Η ενδοβολή και η προβολή αποτελούν αντιθετικούς όρους, εκ των οποίων η ενδοβολή αφορά τη διεργασία με την οποία το υποκείμενο φαντασιωσικά μεταφέρει από έξω προς τα μέσα αντικείμενα και ιδιότητες αυτών, χωρίς να προϋποθέτει την ύπαρξη των σωματικών ορίων. Η προβολή περιγράφει τη διαδικασία μέσω της οποίας ένα ψυχολογικό γεγονός μετατίθεται από τον εσωτερικό στον εξωτερικό χώρο. Συγκεκριμένα, το υποκείμενο εκβάλλει από τον εαυτό του και εντοπίζει στους άλλους συναισθήματα, ιδιότητες και επιθυμίες του, που αρνείται για το ίδιο.⁶⁴

Προχωρώντας στον καθορισμό των ατομικών και συλλογικών ταυτίσεων, με βάση τον Παπαρίζο, θα μπορούσα να υποστηρίξω ότι οι ταυτίσεις σηματοδοτούνται με σύμβολα, ενώ αποτελούν θεμελιώδεις σχέσεις σχηματισμού προσωπικής και συλλογικής ταυτότητας. Μέσα στην κοινωνία, οι σχέσεις ταύτισης είναι προσωπικές, ισχυρά συναισθηματικές και συγκινησιακές και συνήθως εντελώς αδιαμεσολάβητες.⁶⁵ Επίσης, για τον ίδιο, οι πιο ισχυρές συλλογικές ταυτίσεις λαμβάνουν χώρα σε συγκινησιακές ομάδες και κοινωνίες, ενώ πραγματοποιούνται δημόσια και αφορούν τελετές πάθους. Πρόκειται για τελετουργικές και τυποποιημένες ταυτίσεις, ενώ οι σχέσεις ταύτισης αποτελούν τη βάση των συναισθηματικών και συγκινησιακών

ανυπόφορο συναίσθημα στον άλλο και ασυνείδητα τον οδηγεί να βιώσει το προβαλλόμενο συναίσθημα (Ποταμιάνου, 1988).

⁶³ Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π., σελ. 163. Σύμφωνα με τον Ενρίκεζ, «οι αμοιβαίες ταυτίσεις είναι εφικτές μόνον αν έχουμε θέσει εκ προοιμίου έναν οδηγό ή έναν πατέρα. Ο φόβος των αδελφών, ο φόβος του άλλου, η δυσκολία για τον καθένα να ξέρει που σταματά το σώμα του και που αρχίζει το σώμα του άλλου, είναι μόνον η συνέπεια και έως η μεταφορά των φόβων και των σχέσεων αγάπης που νιώθουμε για τα πρώτα τρομακτικά όντα» (σελ. 163-164).

⁶⁴ LaPlanche, J. & Pontalis, J.B. (1986). *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, ό.π., σελ. 183, 222-223, 387-388.

⁶⁵ Παπαρίζος, Α. (2014). *Η κοινωνία των αμαρτωλών*, ό.π., σελ. 49-50. Ο ίδιος επισημαίνει «η ταύτιση είναι πριν απ' όλα σχέση αδιαμεσολάβητη. Ανάμεσα στους ανθρώπους που ταυτίζονται δεν μεσολαβεί, κατ' αρχάς, τίποτε που θα μπορούσε να αμφισβητήσει ή και να περιορίσει την δυναμική της ανάπτυξης. Και αυτό, βέβαια, που θα μπορούσε να διαμεσολαβήσει, θα ήταν τα ήθη και έθιμα, ένας σαφής κανόνας, ένας γενικά αποδεκτός νόμος ή και η κριτική σκέψη» (σελ. 49).

σχέσεων. Σημαντικό ρόλο σε αυτές τις σχέσεις διαδραματίζει ο ηγέτης, που είναι ένα συναισθηματικό και συγκινησιακό πρόσωπο, ένας χαρισματικός άνθρωπος, που τον θαυμάζουν, τον λατρεύουν και τον μιμούνται, ενώ τον αναγνωρίζουν για τη θέση που κατέχει και τις ικανότητες που διαθέτει.⁶⁶

Ο Φρόντ επισημαίνει ότι η ταύτιση μέσω των νευρωτικών συμπτωμάτων και της διεργασίας του ονείρου συνδέεται άμεσα με την αρχή της ηδονής και τον ναρκισσισμό.⁶⁷ Σύμφωνα με τον Φρόντ,⁶⁸ διακρίνονται τέσσερις τύποι ταύτισης, που είναι η «συμβολική ταύτιση με τον πατέρα», που διαχωρίζεται από την ταύτιση με τη μητέρα, «η νευρωτική ταύτιση», που χαρακτηρίζεται από σύγχυση του αντικειμένου της επιθυμίας με την ταύτιση, «η ταύτιση πέρα της νευρωτικής σύγκρουσης και του φθόνου», που χαρακτηρίζεται από διαχωρισμό του αντικειμένου της ταύτισης από το αντικείμενο της επιθυμίας και «η μετουσιωμένη ταύτιση», στην οποία συμπεριλαμβάνεται η ταύτιση του ψυχαναλυτή και η μη ταυτισιακή αγάπη για τον πλησίον στον χριστιανισμό. Στη νευρωτική ταύτιση ανήκουν η ψυχολογία των μαζών και η ταυτισιακή αγάπη.⁶⁹

Θεωρώ ότι ο Παπαρίζος καθιστά σαφές ότι οι σχέσεις ανάμεσα στο άτομο, την κοινωνία, την ομάδα και τον όχλο συμβάλλουν στη διαμόρφωση της ταυτότητας μέσα από τον μηχανισμό της ταύτισης, που στηρίζεται στα συναισθήματα. Η ταυτότητα είναι η εικόνα που έχει το άτομο για τον εαυτό του και συγκροτείται με βάση τις κοινωνικές σχέσεις και τους τρόπους συνειδητού αυτοπροσδιορισμού.⁷⁰ Για

⁶⁶ Παπαρίζος, Α. (2014). *Η κοινωνία των αμαρτωλών*, ό.π., σελ. 50-51.

⁶⁷ Φρόντ, Σ. (2011). *Πέραν της αρχής της ηδονής*, ό.π. 34-35, 40-43. Ο Φρόντ επισημαίνει ότι «εάν τα όνειρα των νευρωτικών από ατύχημα επαναφέρουν τους ασθενείς τόσο τακτικά στην κατάσταση του ατυχήματος, δεν είναι γιατί με αυτόν τον τρόπο εξυπηρετούν την εκπλήρωση της επιθυμίας, της οποίας η παραισθητική επίτευξη απέκτησε για αυτή τη σημασία της λειτουργίας υπό την κυριαρχία της αρχής της ηδονής». Μέσα δηλαδή από τα όνειρα τίθεται ένας νέος σκοπός, του οποίου η επίτευξη θα πρέπει να προηγηθεί, πριν την κυριαρχία της αρχής της ηδονής.

⁶⁸ Φρόντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π. 57-61. Ο Φρόντ επισημαίνει ότι η ταύτιση είναι από την αρχή αμφιθυμική, μπορεί να τραπεί τόσο προς την έκφραση τρυφερότητας όσο και στην επιθυμία της εξαφάνισής» (σελ. 58).

⁶⁹ Σύμφωνα με τον Φρόντ η επιλογή του ερωτικού αντικειμένου προσδιορίζεται ταυτισιακά, ενώ το υποκείμενο επαναλαμβάνει με το ερωτικό αντικείμενο τη σχέση που είχε με το αντικείμενο που λειτούργησε ως πρότυπο και με βάση το οποίο έγινε η επιλογή. Ενρίκεζ, Ε. (2005). Από την ορδή στο κράτος, ό.π. 65-66, 72. Φρόντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π. 58-61.

⁷⁰ Παπαρίζος, Α. (1999). Η ταυτότητα των Ελλήνων, τρόποι αυτοπροσδιορισμού και η επίδραση της ελληνικής ορθοδοξίας. Στο βιβλίο των Χ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-

τον Λας, «το μεταβαλλόμενο νόημα της ‘ταυτότητας’ φωτίζει τη σύνδεση ανάμεσα σε μεταβαλλόμενες αντιλήψεις του εαυτού και μεταβαλλόμενες αντιλήψεις του εξωτερικού κόσμου». Επιπροσθέτως, από τα γραφόμενά του καθίσταται σαφές ότι η ταυτότητα χαρακτηρίζεται πλέον ως αβέβαιη και προβληματική, καθώς οι άνθρωποι βρίσκονται μέσα σε έναν κόσμο που δεν υπάρχει ανεξάρτητα από αυτούς. Η ταυτότητα πλέον δεν συνδέεται άμεσα με τις ενέργειες ενός προσώπου και τη δημόσια καταγραφή των ενεργειών αυτών, ούτε με τη συνέχεια της προσωπικότητας.⁷¹

1.2 Ψυχανάλυση και Ιδεολογία

Με βάση τις θέσεις του Ενρίκεζ διαπιστώνω ότι η ψυχανάλυση αποτελεί μια θεωρία και μια προσέγγιση μελέτης της ιδεολογίας, καθώς συνδέει την κοινωνία και το άτομο, την κουλτούρα και την προσωπικότητα. Πρόκειται για μια θεωρία που αναζητά τον τρόπο εγγραφής του υποκειμένου στον κοινωνικό δεσμό, δηλαδή εγγραφής του ατομικού στο κοινωνικό, τον τρόπο που το υποκείμενο αναπτύσσει και εδραιώνει τη σχέση του με τον Άλλο του πολιτισμού. Εξηγώντας αναλυτικότερα τον κοινωνικό δεσμό μπορώ να πω ότι αποτελεί έναν δεσμό εξουσίας, στον οποίο το ουσιαστικό δεν είναι το οικονομικό ζήτημα (παραγωγή αγαθών), ούτε οι διατομικές σχέσεις, αλλά το ζήτημα της βίας και της αρμονίας, των θεσμών που πρέπει να αναπτυχθούν καθώς και των τύπων προσωπικότητας που πρέπει να παραχθούν για την κοινωνική λειτουργία.⁷²

Με τον όρο κοινωνικό αντιλαμβάνομαι ότι ο Φρόυντ αναφέρεται στην εγκαθίδρυση του πολιτισμού, του μύθου, των θρησκειών και της ομάδας, που αφορά ένα ευρύ πεδίο μέσα στο οποίο εξέταζε τη συμπτωματολογία των ασθενών του. Ο Φρόυντ εξέταζε τον άνθρωπο μέσα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, λαμβάνοντας υπόψη

Αλιπραντή, Δ. Γερμανού και Θ. Οικονόμου (Επιμ.), *«Εμείς» και οι «Άλλοι»*. Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα (σσ. 135-151). Αθήνα: Τυπωθήτω- Γιώργος Δαρδανός, σελ. 135.

⁷¹ Λας, Κ. (2006). *Ο Ελάχιστος Εαυτός*. Θεσσαλονίκη: Νησίδες, σελ. 25-26. Ο συγγραφέας επισημαίνει ότι η φαντασία παύει να είναι απελευθερωτική, όταν απαλλάσσεται από τις ανασχές που επιβάλλει η πρακτική εμπειρία του κόσμου.

⁷² Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π., σελ. 22-23.

τους κοινωνικούς δεσμούς που αναπτύσσει το υποκείμενο με το κοινωνικό, με όλα όσα υπάρχουν έξω από το ψυχικό όργανο, όλα όσα συνιστούν την πραγματικότητα.⁷³

Σύμφωνα με τον Λας, βασικό χαρακτηριστικό της ψυχανάλυσης θα μπορούσα να πω πως είναι ότι επιτρέπει τη μελέτη της ανθρώπινης υποκειμενικότητας με όσο το δυνατόν πιο αντικειμενικό τρόπο. Αν και επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στη λεπτομερή εξέταση των ατόμων, η ψυχανάλυση δίνει πολλές πληροφορίες και ερμηνείες για τον τρόπο λειτουργίας και ύπαρξης της κοινωνίας, καθώς και των φαινομένων που λαμβάνουν χώρα μέσα στην κοινωνία.⁷⁴ Με βάση την προσέγγιση του Freud, μπορώ να επισημάνω ότι η ψυχανάλυση δεν είναι ιδεολογία με την έννοια της κοσμοθεωρίας, καθώς στηρίζεται σε παρατηρήσεις σχετικά με τις ψυχικές λειτουργίες, που πραγματοποιούνται με προσεκτικό και μεθοδικό τρόπο.⁷⁵

Όπως αναφέρει ο Van Dijk, η έννοια της «ιδεολογίας» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Γάλλο φιλόσοφο Destutt de Tracy, το 1796 για να περιγράψει την επιστημονική μελέτη των ιδεών και των αισθήσεων, ενώ λίγο αργότερα, οι Μαρξιστικές προσεγγίσεις απέδωσαν στην ιδεολογία έναν αρνητικό χαρακτήρα, καθορίζοντάς τη ως μια μορφή «ψευδούς συνείδησης». Η ιδεολογία καθορίστηκε κυρίως με βάση τις κοινωνικο-οικονομικές δομές της κοινωνίας, ενώ έρχεται σε αντίθεση με την επιστημονική γνώση.⁷⁶ Σύμφωνα με τον Μαρξ και τον Έγκελς, η ιδεολογία θα μπορούσα να υποστηρίξω ότι αποτελεί ένα συνεκτικό σύστημα, που χαρακτηρίζεται από απουσία ελευθερίας της ατομικής σκέψης και καταναγκασμό των ατόμων. Η ιδεολογία είναι, για τους ίδιους τους συγγραφείς, «ένας τύπος σχέσεων ανάμεσα σε ανθρώπους που ανήκουν σε μια κοινωνική δομή», ενώ είναι άμεσα εξαρτημένη από τους όρους της κυριαρχίας μιας καθορισμένης τάξης. Το σύστημα της ιδεολογίας ή «παραγωγής της συνείδησης» αποτελεί έναν μηχανισμό

⁷³ Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π., σελ. 23-24.

⁷⁴ Λας, Κ. (2008). *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού*, σελ. 45. Παπαχριστόπουλος, Ν. (2015). Πρόλογος. Στον Ν. Παπαχριστόπουλου (Επιμ.), *Ψυχανάλυση και κοινωνικά συμπτώματα* (σελ. 9-12). Πάτρα: Opportuna, σελ. 9. Hanly, C. (1999). On subjectivity and objectivity in psychoanalysis. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 47 (2), 427-444, σελ. 427-428.

⁷⁵ Μπεράτη, Σ. (2013), *Ψυχανάλυση και Ιδεολογία*. Στον Κ. Μπαζαρίδη (Επιμ.), *Ψυχανάλυση και Ιδεολογίες* (σσ. 36-42). Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, σελ. 41 (Freud, 1932, διάλεξη 35, *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*).

⁷⁶ Van Dijk, T.A. (1998). *Ideology: A multidisciplinary approach*. London: Sage Publications, σελ. 1-4.

«ταυτόχρονα κατανόησης και παρανόησης της υπάρχουσας κατάστασης πραγμάτων», έναν μηχανισμό «κοινωνικής ψευδαίσθησης, αντικειμενικά αναγκαίο».⁷⁷

Επιπλέον, μέσα από την παρουσίαση των θέσεων του Van Dijk, μου δίνεται η δυνατότητα να διατυπώσω ότι η ιδεολογία καθορίζει τις σχέσεις ανάμεσα στη νόηση, την κοινωνία και τον λόγο, ενώ οι ιδεολογίες αποτελούν συστήματα ιδεών, που αποτελούν κοινωνικές αναπαραστάσεις και λειτουργούν στο πλαίσιο της κοινωνικής νόησης. Οι ιδεολογίες ως μέρη της κοινωνικής δομής αντανακλούν ή ελέγχουν τις σχέσεις ανάμεσα στη δύναμη και την κυριαρχία των ομάδων, όπως καθορίζονται με βάση την τάξη και άλλες κοινωνικές κατηγορίες. Επίσης, οι ιδεολογίες χαρακτηρίζουν τη νοητική διάσταση της κοινωνίας, των ομάδων ή των θεσμών και μπορούν να γίνουν κατανοητές μέσα σε ένα κοινωνικό, πολιτικό ή πολιτισμικό πλαίσιο.⁷⁸

Ο Φρόντ στο έργο του «Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ» διαπιστώνω ότι αναφέρει την παραίτηση του ανθρώπου από το δικό του ιδεώδες του Εγώ και την αντικατάστασή του με το ιδεώδες του Εγώ της ομάδας, το οποίο αντιπροσωπεύεται από τον αρχηγό ή από μια ιδεολογία, η οποία είναι άμεσα συνδεδεμένη με τον αρχηγό. Το ιδεώδες του Εγώ του αρχηγού είναι παρόμοιο με το ιδεώδες του Εγώ του ατόμου, ενώ ταυτόχρονα τα μέλη της ομάδας επιλέγουν το ίδιο αντικείμενο ως ιδεώδες του Εγώ και υπάρχει η ταύτιση μεταξύ τους. Αναλυτικότερα, το συλλογικό ιδεώδες αποτελεί σύνθεση των ατομικών Ιδεωδών του Εγώ, ενώ τα μέλη της ομάδας έχουν τοποθετήσει το ίδιο αντικείμενο στη θέση του ιδεώδους του Εγώ και έχουν ταυτιστεί ο ένας με τον άλλο.⁷⁹

Η ταύτιση μπορεί να υποκαταστήσει αντικειμενοτρόπες σχέσεις και να αποτελέσει στοιχείο σύνδεσης με τον αρχηγό ή την ιδεολογία. Διαπιστώνω ότι αυτό αναφέρεται και στο Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης, όπου οι LaPlanche και Pontalis περιγράφουν την αντικειμενοτρόπο σχέση ως έναν τύπο σχέσης του υποκειμένου με τον κόσμο του, που είναι αποτέλεσμα της οργάνωσης της προσωπικότητας. Η σχέση του υποκειμένου με το αντικείμενο προϋποθέτει την ύπαρξη μιας αμοιβαίας σχέσης,

⁷⁷ Μαρξ, Κ. & Έγκελς, Φ. (1997). *Η Γερμανική Ιδεολογία* (Τόμ. Α'). Αθήνα: Gutenberg, σελ. 18.

⁷⁸ Van Dijk, T.A. (1998). *Ideology: A multidisciplinary approach*, ό.π., σελ. 5-6.

⁷⁹ LaPlanche, J. & Pontalis, J.B. (1986). *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, ό.π., σελ. 270-271. Φρόντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των Μαζών και Ανάλυση του Εγώ*, ό.π. 98-99. Μπεράτη, Σ. (2013). *Ψυχανάλυση και Ιδεολογία*, ό.π., σελ. 38-39.

όπου το υποκείμενο συγκροτεί τα αντικείμενά του, ενώ τα αντικείμενα καθορίζουν τις δραστηριότητές του. Η διαφορά ανάμεσα στην αντικειμενοτρόπο σχέση και τη σχέση αντικειμένου είναι ότι η τελευταία τονίζει την αμοιβαιότητα της σχέσης. Οι LaPlanche και Pontalis αναφέρουν: «το να μιλάμε για σχέση με το αντικείμενο ή με τα αντικείμενα θα μπορούσε να σημαίνει ότι αυτά τα τελευταία προϋπάρχουν της σχέσης του υποκειμένου μαζί τους, και, κατ' αντιστοιχία, ότι το υποκείμενο είναι ήδη συγκροτημένο».⁸⁰

Με λόγια απλά, θα μπορούσα να προσθέσω ότι ο Kernberg αναφέρει ότι τα άτομα μιας ομάδας, που συνδέονται μέσω κάποιας ιδεολογίας ενδέχεται να εκδηλώσουν ορισμένες βίαιες συμπεριφορές, τις οποίες κάτω από άλλες συνθήκες δεν θα εμφάνιζαν. Όπως ο ίδιος επισημαίνει «στη συγκεκριμένη περίπτωση υπάρχει παλινδρομική κίνηση που ενεργοποιεί παρανοειδείς και σχιζοειδείς μηχανισμούς και επιστροφή σε στάδιο πρώιμης σχέσης αντικειμένου με έλλειψη διαφοροποίησης εαυτού και άλλου, και με διχοτομήσεις σε εξιδανικευμένα και κακά ή διωκτικά μερικά αντικείμενα». Δηλαδή, το Εγώ δε διαφοροποιείται από τα εξωτερικά αντικείμενα, ενώ διαρκώς γίνεται η διάκριση ανάμεσα στο καλό και το κακό αντικείμενο, ανάλογα με την κάλυψη των αναγκών που του παρέχει.⁸¹

Είναι αξιοσημείωτο ότι μέσα από τα γραφόμενα του Erickson διαπιστώνω πως η ιδεολογία συνδέεται και με τη διαμόρφωση της ταυτότητας, κυρίως κατά τη διάρκεια της εφηβείας και την αρχή της ενήλικης ζωής. Ο άνθρωπος, σε αυτή τη φάση της ζωής του, βρίσκεται σε μια κατάσταση αναζήτησης της πορείας που θα ακολουθήσει. Σε αυτή την αναζήτηση συχνά εμπλέκονται διάφορες ιδεολογίες, που μπορεί να αναλάβουν έναν έντονο και πιεστικό ρόλο. Η ταύτιση του ανθρώπου με ομάδες και τις αντίστοιχες ιδεολογίες τους μπορεί να συμβάλλει, όπως ο ίδιος υπογραμμίζει, σε «παραπέρα εμπλουτισμό της ταυτότητας και διευκόλυνση της πορείας προς την αυτονόμηση» ή σε «δυσκολίες στη διαμόρφωση ταυτότητας με

⁸⁰ LaPlanche, J. & Pontalis, J.B. (1986). *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, ό.π., σελ. 470-472.

⁸¹ Kernberg, O.F. (2003). Sanctioned social violence: A psychoanalytic view, Part I. *International Journal of Psychoanalysis*, 84, 683-698, αναφ. στη Μπεράτη, Σ. (2013). *Ψυχανάλυση και Ιδεολογία*, ό.π., σελ. 39. Ο Kernberg υποστηρίζει την ύπαρξη μιας «παλινδρομικής κίνησης που ενεργοποιεί παρανοειδείς και σχιζοειδείς μηχανισμούς και επιστροφή σε στάδιο πρώιμης σχέσης αντικειμένου με έλλειψη διαφοροποίησης εαυτού και άλλου, και με διχοτομήσεις σε εξιδανικευμένα και κακά ή διωκτικά μερικά αντικείμενα» (σελ. 39).

απότομες επενδύσεις και αποεπενδύσεις, και σε πλήρη καθήλωση και ακινητοποίηση των ψυχικών διεργασιών».⁸²

Κατόπιν, με βάση τον Erickson ας μου επιτραπεί να εξηγήσω ότι η σχέση που αναπτύσσει ο άνθρωπος με την ομάδα και την ιδεολογία της μπορεί να αποτελέσει έναν ενδιάμεσο μεταβατικό χώρο, που, με τα λόγια του ίδιου, «διευκολύνει την παραπέρα απαρτίωση ή ως φετιχιστικό αντικείμενο που ακινητοποιεί τις ψυχικές διεργασίες, αλλά μπορεί και να προστατεύει από μεγαλύτερη αποδιοργάνωση ή και ψύχωση». Ο άνθρωπος με προβλήματα ταυτότητας, κατά την προσπάθεια της επίλυσης αυτών, μπορεί να επιλέξει τη συστηματοποίηση ιδεών και τη διαμόρφωση ιδεολογιών.⁸³ Τον συλλογισμό συμπληρώνουν οι Cervone και Pervin, με βάση τους οποίους μπορώ να πω ότι η δόμηση της ταυτότητας πραγματοποιείται κατά τη διάρκεια της εφηβείας, στην οποία μπορεί να εμφανιστούν δυσκολίες προκαλώντας σύγχυση των ρόλων του εφήβου, με αποτέλεσμα τη μετέπειτα εμφάνιση προβλημάτων ταυτότητας, όπου το άτομο νιώθει την ανάγκη να αναζητήσει τρόπους για επιβεβαίωση της ταυτότητάς του μέσα από τη συμμετοχή σε ομάδες, ενώ ενδέχεται να εμφανίσει συναισθήματα απελπισίας και άγχους.⁸⁴

Το ουσιαστικό που πρέπει να έχουμε στον νου, με βάση τους Λίποβατς και Δεμερτζή, είναι ότι για να οργανωθεί μια νοοτροπία σε ιδεολογία είναι απαραίτητη η συνειδητοποίηση ορισμένων κοινών τόπων, καθώς και η ύπαρξη μιας ομάδας ανθρώπων, που θα προσδώσουν συνειδητή μορφή στα στοιχεία της νοοτροπίας, η οποία συχνά αποτελεί έναν τρόπο έκφρασης της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο συνειδητό και το ασυνειδητό, στο συλλογικό και το ατομικό⁸⁵. Στη συνέχεια, όπως οι ίδιοι επισημαίνουν η ιδεολογία «συγκροτείται και προσφέρεται, μεταξύ άλλων, ως δικαίωση σχέσεων εξουσίας και κυριαρχίας», όπου η εξουσία αναφέρεται σε «ηθελημένες ή αθέλητες επιδράσεις στον τρόπο δράσης των κοινωνικών υποκειμένων» και η κυριαρχία αφορά «εξουσιαστικές σχέσεις εντός των οποίων

⁸² Erickson, E.H. (1958). *Young Man Luther: A study in Psychoanalysis and History*. New York: W.W. Norton, αναφ. στη Μπεράτη, Σ. (2013). *Ψυχανάλυση και ιδεολογία*, ό.π., σελ. 40.

⁸³ Erickson, E. H. (1958), ό.π., αναφ. στη Μπεράτη, Σ. (2013). *Ψυχανάλυση και ιδεολογία*, ό.π., σελ. 40.

⁸⁴ Cervone, D. & Pervin, L.A. (2013). *Θεωρίες Προσωπικότητας. Έρευνα και Εφαρμογές*. (Επιμ. Α. Μπρούζος). Αθήνα: Gutenberg, σελ. 158-160.

⁸⁵ Λίποβατς, Θ. & Δεμερτζής, Ν. (1994). *Δοκίμιο για την Ιδεολογία*. Αθήνα: Οδυσσέας, σελ. 64-66.

υφίσταται ηθελημένα μεταστροφή της δράσης ενός ή περισσότερων κοινωνικών υποκειμένων που συμμορφώνονται και υπακούουν στην κυριαρχική εντολή». Πιο συγκεκριμένα, η ιδεολογία υπάρχει «ως μέσο και ως πεδίο εξουσιαστικών και κυριαρχικών στρατηγικών δράσης», που συμβάλλει στην αναπαραγωγή και τον μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων.⁸⁶

Προχωρώντας θα ήθελα να επισημάνω την προσοχή μας, με βάση τους Λίποβατς και Δεμερτζή, πως η έννοια της ιδεολογίας για να γίνει κατανοητή θα πρέπει να εξεταστεί μέσα από τη σχέση της με την ταύτιση, την επιθυμία και την απόλαυση. Η διαδικασία των ταυτίσεων βρίσκεται στη βάση της διαμόρφωσης και θεμελίωσης του ψυχισμού του υποκειμένου.⁸⁷ Οι άνθρωποι που συμμετέχουν σε μια ομάδα με συγκεκριμένη ιδεολογία εξισώνονται με την ιδέα της ομάδας, χάνοντας στοιχεία της ατομικότητάς τους. Η ιδεολογία φαίνεται πως διαδραματίζει έναν καθοριστικό ρόλο «στη διοχέτευση της καταστροφικής δύναμης της ανθρωπότητας», καθώς οι ιδέες διαμορφώνουν τα όρια της ομάδας και καθοδηγούν τα μέλη της, όπως αναφέρει ο Hinshelwood. Επεκτείνοντας τον προβληματισμό του προαναφερθέντος, οι ιδέες που μοιράζεται μια ομάδα φτάνουν σε βαθύτερα πεδία από αυτά του συνειδητού, με αποτέλεσμα να συμβάλλουν στη διαμόρφωση της ταυτότητας των ανθρώπων. Η ταυτότητα επηρεάζεται από αυτά που συμβαίνουν στην ομάδα ως μέρος του κοινωνικού συνόλου, ενώ οι δυσκολίες στο πεδίο της προσωπικής ταυτότητας ωθούν τον άνθρωπο προς ένα συγκεκριμένο είδος ταυτοποίησης με το ιδανικό της ομάδας.⁸⁸

Συνοψίζοντας, η ιδεολογία ως ένα κοινωνικό φαινόμενο μελετάται από την ψυχανάλυση, η οποία προσανατολίζεται στη διερεύνηση του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία, μέσα στο σύνολο, είτε πρόκειται για μάζα, είτε για ομάδα. Ο άνθρωπος

⁸⁶ Λίποβατς, Θ. & Δεμερτζής, Ν. (1994), *Δοκίμιο για την Ιδεολογία*, ό.π., σελ. 91. Ο όρος κοινωνικά υποκείμενα περιγράφει τα υποκείμενα, που έχουν ως σημείο αναφοράς το κοινωνικό πλαίσιο, ενώ τα ίδια έχουν έναν ενεργητικό ρόλο πάνω στα κοινωνικά φαινόμενα.

⁸⁷ Λίποβατς Θ. & Δεμερτζής, Ν. (1994), *Δοκίμιο για την Ιδεολογία*, ό.π., σελ. 105. Οι ίδιοι οι συγγραφείς αναφέρουν: «Η έννοια της ιδεολογίας δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς τη θεμελιακή της σχέση με τις έννοιες της ταύτισης, της επιθυμίας και της απόλαυσης. Στην ψυχανάλυση, η μεθοδική ‘κατασκευή’ του ψυχισμού του υποκειμένου έχει ως σημείο εκκίνησης τη διαδικασία των ταυτίσεων».

⁸⁸ Hinshelwood, R.D. (2009). Ideology and identity: A psychoanalytic investigation of a social phenomenon. *Psychoanalysis, Culture & Society*, 14 (2), 131-148, σελ. 131-132, 144-145. Με απλά λόγια, αναφέρεται ότι η στήριξη μιας ιδεολογίας μπορεί να δομήσει την πραγματικότητα του ανθρώπου, λειτουργώντας ως κίνητρο, καθώς οι άνθρωποι έχουν την ανάγκη αναζήτησης μιας ανακούφισης από μια συλλογική δυσκολία και αγωνία.

όταν συμμετέχει σε μια ομάδα έχει ανάγκη να ταυτιστεί με τον αρχηγό της ομάδας ή την ιδεολογία που φέρει η ομάδα, ώστε να μπορέσει να διαμορφώσει την ταυτότητά του με βάση την ομάδα αυτή. Η ιδεολογία μπορεί να προστατεύσει τον άνθρωπο από τα νευρωτικά συμπτώματα, όπως αναλύεται και στο επόμενο υποκεφάλαιο.

1.3 Ο Ρόλος της Ιδεολογίας

Η ιδεολογία, ως ένα σύνολο από διαμορφωμένες και παγιωμένες πεποιθήσεις, αποτελεί για τον Ζερβή «υψηλά παράγωγα του κοινωνικού γίγνεσθαι», που έρχονται σε αντίθεση με τις νευρώσεις, όπως περιγράφονται στον Φρόυντ, αν και φέρουν τόσο ομοιότητες όσο και διαφορές με τις τελευταίες. Μια βασική λειτουργία της ιδεολογίας είναι η προστασία που παρέχει από τη νεύρωση και από την ψυχική ασθένεια. Ο Ζερβής συνεχίζει λέγοντας ότι «οι ιδεολογικές κατασκευές μπορούν να αποτελέσουν προσπάθειες αυτοϊασης, αποφυγής της νεύρωσης, της παθολογικής α-κοινωνικής συμβολοποίησης μέσω των συμπτωμάτων».⁸⁹ Το ζητούμενο απασχόλησε τους LaPlanche και Pontalis, όπου με βάση τις θέσεις τους μπορώ να υποστηρίξω πως η ιδεολογία προστατεύει από την εκδήλωση νευρωτικών συμπτωμάτων. Συγκεκριμένα, η ιδεολογία παρέχει ένα πλαίσιο που το άτομο αποφεύγει την παθολογική συμβολοποίηση που θα έκανε χωρίς να λαμβάνει υπόψη την κοινωνία και θα οδηγούνταν στο σύμπτωμα. Τα συμπτώματα αποτελούν συμβολική έκφραση κάποιας ψυχικής σύγκρουσης του υποκειμένου.⁹⁰

Επανερχόμενη στον Hinshelwood διαπιστώνω ότι η ιδεολογία μιας ομάδας μπορεί να συμβάλλει στη βαθιά βίωση εμπειριών για τον εαυτό και την ταυτότητα, ενώ η δυσφορία στο πεδίο της προσωπικής ταυτότητας πιέζει το άτομο προς ένα συγκεκριμένο είδος ταυτοποίησης με το ιδανικό της ομάδας. Στην ομάδα, η ιδεολογία

⁸⁹ Ζερβής, Χ. (2013). Ακραίες ιδεολογίες ως αμυντική διαδικασία σε ασθενείς με οριακή ψυχική λειτουργία. Στον Κ. Μπαζαρίδη, *Ψυχανάλυση και ιδεολογίες* (σσ. 345-354). Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, σελ. 351-352. «Οι παθολογικές συμβολοποιήσεις, τις οποίες επιτυγχάνουν οι νευρώσεις, αφορούν τη δημιουργία συμπτωμάτων τα οποία επιτρέπουν τη συμβολική μεταμόρφωση της τραυματικής αναπαράστασης και τη σύνδεση του συναισθήματος με κάποια αναπαράσταση» (σελ. 351).

⁹⁰ LaPlanche, J. & Pontalis, J.B. (1986). *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, ό.π., σελ. 338-340.

χωρίς να χρειάζεται δικαιολογίες αναπτύσσει τις στάσεις των μελών της ομάδας με γρήγορους ρυθμούς.⁹¹

Εν τω μεταξύ, λαμβάνοντας υπόψη τις θέσεις των Λίποβατς και Δεμερτζή συνάγω ότι οι ιδεολογίες έχουν ορισμένες λειτουργίες μέσα στην κοινωνία, που γίνονται ορατές μέσα από τον τρόπο που οι άνθρωποι τις χρησιμοποιούν. Ακριβέστερα, οι ιδεολογίες δικαιώνουν και νομιμοποιούν τις εξουσιαστικές και κυριαρχικές σχέσεις, καθώς αποτελούν «εξουσιαστικούς πόρους» που διασφαλίζουν τα επιθυμητά αποτελέσματα με σκοπό τη μέγιστη δυνατή συναίνεση. Η νομιμοποίηση αυτή μπορεί να επιτευχθεί με τη χρήση ιδεολογικών στρατηγικών, όπως είναι η ενοποίηση, η κατάτμηση και η συγκάλυψη. Κατά την ενοποίηση, όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Λίποβατς και Δεμερτζή, «τόσο οι κυρίαρχες όσο και οι εναντιωματικές ιδεολογίες τείνουν να ερμηνεύουν την κοινωνική πραγματικότητα ως ένα ενιαίο πεδίο διυποκειμενικότητας πέραν και υπεράνω των επιμέρους ταξικών, φυλετικών, γενεαλογικών, θρησκευτικών και άλλων διαφορών». Κατόπιν, οι ίδιοι ξεκαθαρίζουν πως η κατάτμηση εστιάζει στην επισήμανση των διαφορών, «έτσι ώστε ορισμένες ‘επίφοβες’, κάθε φορά, κοινωνικές κατηγορίες να απομονώνονται ή και να τμηματοποιούνται στον φαντασιακό διαφορετικό άξονα ‘εμείς’ vs ‘αυτοί’». Τέλος, η συγκάλυψη αφορά την ύπαρξη ιδεολογιών, που διασφαλίζουν την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων μέσα από τη διαστρέβλωση των κοινωνικών αντιφάσεων.⁹²

Συνεχίζοντας πάνω στον προβληματισμό των Λίποβατς και Δεμερτζή, αξίζει να υπογραμμιστεί πως μία ακόμη λειτουργία των ιδεολογιών είναι «η κινητοποίηση», καθώς οι ιδεολογίες συμβάλλουν στη συλλογική δράση και αποτελούν «μια δημόσια αναφορά η οποία βρίσκει το ιστορικό της αντίκρισμα στο αίτημα της κοινωνικής αλλαγής ή/και της κοινωνικής διευθέτησης». Σύμφωνα με τους ίδιους, μπορώ να πω ότι οι ιδεολογίες έχουν ένα δημόσιο και επίσημο χαρακτήρα, καθώς είναι ευρέως γνωστές μέσα στην κοινωνία. Τέλος, οι ιδεολογίες συμβάλλουν στη διαμόρφωση

⁹¹ Hinshelwood, R.D. (2009). Ideology and identity: A psychoanalytic investigation of a social phenomenon. *Psychoanalysis, Culture & Society*, 14 (2), 131-148, σελ. 144-145. Όπως ο ίδιος δηλώνει στο άρθρο του η διατήρηση μιας ιδεολογικής ιδέας αποτελεί κυρίαρχο ζήτημα και υποκαθιστά την πραγματικότητα ως μια κινητήρια αρχή, καθώς οι άνθρωποι αναζητούν την ανακούφιση μέσα από συλλογικές δυσκολίες και αγωνίες.

⁹² Λίποβατς, Θ. & Δεμερτζής, Ν. (1994). *Δοκίμιο για την Ιδεολογία*, ό.π., σελ. 92-94. Όσον αφορά τους ‘εξουσιαστικούς πόρους’ οι ίδιοι αναφέρουν ότι πρόκειται για πόρους «χωρίς να ακυρώνεται η πρόκληση απρόβλεπτων αποτελεσμάτων», καθώς επίσης ότι «εκείνο που υπάρχει είναι μια συστηματική ασυμμετρία στην κατανομή την ‘εξουσιαστικών πόρων’ και μια συνεχής διαδικασία ηγεμόνευσης και αντιηγεμόνευσης».

ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων, καθώς οι ίδιες προσανατολίζουν τα κοινωνικά υποκείμενα τόσο ως προς την κοινωνική πραγματικότητα, όσο και ως προς τον ίδιο τους τον εαυτό. Εξάλλου, όπως οι Λίποβατς και Δεμερτζής αναφέρουν μέσα από τις ιδεολογίες, «τα υποκείμενα συγκροτούνται σε προσωπικότητες και αποκτούν ατομικές και συλλογικές συνειδήσεις».⁹³

Μέσα από τις θέσεις του Φρόντ και του Hanly μπορώ να υποστηρίξω ότι η δημιουργία ομάδων που προάγουν συγκεκριμένες ιδεολογίες στηρίζεται σε λιβιδινικούς- ταυτισιακούς δεσμούς, όπου στόχος είναι η ομάδα να υπερβαίνει την ατομική κρίση και πράξη.⁹⁴ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσέγγιση του Μανωλόπουλου όπου διαφαίνεται πως σε καταστάσεις βίας, οι ιδεολογίες στηρίζονται σε «πρωτόγονες εξιδανικεύσεις και ακραίες διχοτομήσεις που κατακερματίζουν τους δεσμούς». Σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η εμφάνιση ψυχαναγκασμών επανάληψης, που εμποδίζουν τις διαδικασίες της σκέψης, ενώ ο ψυχικός και κοινωνικός ιστός χάνει τη συνοχή του λόγω των διχοτομήσεων, που όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζει ο ίδιος, «καταστρέφουν τα νοήματα τα οποία συνδέουν τις εμπειρίες και τα υποκείμενα που τις ζουν». Επιπροσθέτως, μπορώ να πω ότι σε δημιουργικές συνθήκες, οι ιδεολογίες στηρίζονται στις ταυτίσεις που συνδέονται με το Ιδεώδες του Εγώ και το Υπερεγώ και ενθαρρύνουν τους ανθρώπους και τις ομάδες να έχουν όσο το δυνατόν πιο υψηλές προσδοκίες. Οι ιδεολογίες παίζουν καθοριστικό ρόλο στην απόδοση νοήματος στις λέξεις και στις πράξεις, που αποτελούν μέρος της πραγματικότητας, ενώ ασκούν επιδράσεις στις ψυχικές διεργασίες, «οι οποίες με την παρέμβαση των άλλων παράγουν τα νοήματα που δίνουν συνοχή στην ιστορία μας, την υποκειμενική και τη διαγενεαλογική», όπως ο ίδιος ο Μανωλόπουλος επισημαίνει.⁹⁵

Με βάση τις θέσεις του Μανωλόπουλου, μου δίνεται η ευκαιρία να εξηγήσω ότι οι ιδεολογίες αποτελούν αφηγήσεις, που χρησιμοποιεί μια ομάδα με σκοπό την

⁹³ Λίποβατς, Θ. & Δεμερτζής, Ν. (1994). *Δοκίμιο για την Ιδεολογία*, ό.π., σελ. 95-99.

⁹⁴ Φρόντ, Σ. (2011). *Πέραν της αρχής της ηδονής*. Αθήνα: Νίκας, σελ. 23-25. Hanly, (1993), *Ideology and psychoanalysis. Canadian Journal of Psychoanalysis*, 1 (2), 1-17.

⁹⁵ Μανωλόπουλος, Σ. (2013). *Ιδεολογία και πραγματικότητα*. Στον Κ. Μπαζαρίδη (Επιμ.), *Ψυχανάλυση και Ιδεολογίες* (σσ. 368-381). Αθήνα: Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, σελ. 369. Ο ίδιος στη σελ. 369 υπογραμμίζει ότι : «οι ιδεολογίες έχουν τη δύναμη να επηρεάζουν τις διεργασίες των ψυχικών μετασχηματισμών, διότι τα ανεπεξέργαστα βιώματα αναζητούν διαρκώς ένα συγγραφέα να τους δώσει συγκεκριμένα- πλαίσια αναφοράς- για να παρουσιαστούν, να υπάρξουν στην πραγματικότητα, να προσωποποιηθούν».

παραγωγή πολιτικής, μέσα από τον χειρισμό των νοημάτων που δομούν την πραγματικότητα. Οι ιδεολογίες προσφέρουν τα πλαίσια αναφοράς, που έχει ανάγκη το υποκείμενο ώστε να διαμορφώσει και να αναδιαμορφώσει την πραγματικότητα, ενώ παράλληλα μπορούν να καλύψουν τις ανεπάρκειες της σκέψης, καθώς όπως ο Μανωλόπουλος υπογραμμίζει «συνηχούν με παντοδύναμες φαντασιώσεις οι οποίες ενοποιούν τον κατακερματισμένο εκ των διχοτομήσεων ψυχικό χώρο».⁹⁶

Επιπροσθέτως, οδηγούμαι στο συμπέρασμα ότι όλα όσα δεν γίνονται κατανοητά από τον ψυχισμό τοποθετούνται κάτω από τον μανδύα της ιδεολογίας μιας ομάδας, η οποία στοχεύει στην αναζήτηση και επιβεβαίωση του πραγματικού. Οι ιδεολογίες έχουν την ικανότητα να επιδρούν στις ψυχικές διεργασίες, διαμορφώνοντας τα ανεπεξέργαστα βιώματα και δίνοντας μια μορφή στην πραγματικότητα. Κατά συνέπεια, όπως ο ίδιος αναφέρει «οι ιδεολογίες καλύπτουν τα ελλείμματα των συμβολικών διεργασιών», αποφεύγοντας την ύπαρξη συγκρούσεων και επενδύοντας την εξωτερική πραγματικότητα με φαντασιώσεις παντοδυναμίας.⁹⁷

1.4 Προσωπικότητα

Αφού αναλύσαμε τις έννοιες που αφορούν τον άνθρωπο, την κοινωνία, την ομάδα, τον όχλο, την ταυτότητα καθώς και τις ιδεολογίες, μπορούμε τώρα να περάσουμε στην προσωπικότητα, ώστε να διερευνήσουμε τη σύνδεσή της με τις προαναφερόμενες έννοιες. Λαμβάνοντας υπόψη τα γραφόμενα του Φρόυντ και του Ενρίκεζ, διαπιστώνω πως προκύπτει ότι ο άνθρωπος από πολύ νωρίς βιώνει μια αντίθεση ανάμεσα στο Εγώ και το μη Εγώ, ανάμεσα στο Εγώ και τον εξωτερικό κόσμο, το υποκείμενο και το αντικείμενο, καθώς μέσα από την εμπειρία αποκαλύπτει ότι τα εξωτερικά ερεθίσματα μπορεί να τα αντιμετωπίσει με τη μυϊκή του δύναμη, αλλά νιώθει ανυπεράσπιστος απέναντι στα ερεθίσματα των ορμών. Επομένως, ο άνθρωπος μελετάται από την ατομική ψυχολογία και η προσωπικότητά του στηρίζεται, όπως σημειώνει ο Ενρίκεζ σε «ένα ναρκισσιστικό βάθρο που συγκροτεί

⁹⁶ Μανωλόπουλος, Σ. (2013). Ιδεολογία και πραγματικότητα, ό.π., σελ. 368-369.

⁹⁷ Μανωλόπουλος, Σ. (2013). Ιδεολογία και πραγματικότητα, ό.π., σελ. 368-369, 371. Ο ίδιος κάνει λόγο για τα πλαίσια αναφοράς, λέγοντας ότι «χωρίς πλαίσια αναφοράς φτιαγμένα με προσωπικές συναισθηματικές εμπειρίες που μοιραζόμαστε με άλλους, οι λέξεις δεν μεταδίδουν την πίστη ότι 'κάτι' υπάρχει και ότι είναι πραγματικό».

μια συνιστώσα της λίμπιντο» και καθορίζεται από την επιθυμία της παντοδυναμίας και την επιθυμία του θανάτου, ενώ κύρια έκφρασή του είναι η ερωτικοποίηση του Εγώ.⁹⁸

Ιδιαίτερα σημαντική θεωρείται η συμβολή του Παπαρίζου για τη διεξοδικότερη μελέτη του ζητήματος. Σύμφωνα με τα γραφόμενά του ας μου επιτραπεί να διατυπώσω πως το πρόσωπο αποτελεί το μέσο που συμβάλλει στην ανάπτυξη όλων των κοινωνικών σχέσεων μέσα στην κοινωνία. Οι σχέσεις αυτές διακρίνονται σε σχέσεις παραγωγής αγαθών, σε σχέσεις εξουσίας και σε σχέσεις ιδεολογίας- νοήματος. Η κάθε μία από αυτές τις μορφές σχέσης είναι ταυτόχρονα σχέσεις με τον εαυτό, τους άλλους- κοινωνία και τη φύση. Δηλαδή, κάθε σχέση του ανθρώπου με τον εαυτό του είναι όπως ο ίδιος επισημαίνει «οπωσδήποτε και ταυτόχρονα σχέση με τους άλλους- κοινωνία και με τη φύση, και την ίδια στιγμή μπορεί να είναι σχέσεις ιδιοκτησίας ή και εργασίας, εξουσίας και νοήματος- ιδεολογίας».⁹⁹

Επιπλέον, μπορώ εύλογα να διατυπώσω πως το νόημα των σχέσεων και των πράξεων των ανθρώπων γίνεται σαφές μέσα από τους τελικούς σκοπούς που καθορίζουν οι άνθρωποι στη ζωή τους. Στην περίπτωση που το πρόσωπο αποτελεί, όπως ο Παπαρίζος υπογραμμίζει, «το κύριο ενδιαμέσο σε όλες τις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους», τότε τα συναισθήματα και οι συναισθηματικές ταυτίσεις, όπως και οι συγκινήσεις, είναι ο πιο θεμελιώδης και κύριος τρόπος ανάπτυξης αυτών των σχέσεων.¹⁰⁰

⁹⁸ Η λίμπιντο και ο ναρκισσισμός αποτελούν τη βάση για τη διαμόρφωση του πρώτου συναισθηματικού δεσμού. Στο στάδιο του πρωτογενούς ναρκισσισμού παρατηρείται μια λιμπιντική επένδυση του Εγώ, που στα μετέπειτα στάδια μεταφέρεται στα αντικείμενα (Φρόντ, 1991). Φρόντ, Σ. (1991). *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*. Αθήνα: Επίκουρος, σελ. 86. Για τον Φρόντ, «η αντίθεση ενεργητικό- παθητικό δεν πρέπει να συγχέεται με την αντίστοιχη Εγώ- υποκείμενο και έξω- αντικείμενο», «Η αντίθεση ενεργητικό- παθητικό συγχωνεύεται αργότερα με την αντίστοιχη αρσενικό- θηλυκό, η οποία, προτού αυτό συμβεί, δεν έχει καμία ψυχολογική σημασία» (σελ. 86). Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π., σελ. 53. Ο Ενρίκεζ αναφέρει ότι «η ατομική ψυχολογία είναι αυτό που αντιστέκεται στην κοινωνική ψυχολογία, κάνει τον καθένα μας ον θεμελιωδώς διαφορετικό, που θα ζήσει και θα πεθάνει μονάχο» (σελ. 54).

⁹⁹ Παπαρίζος, Α. (2014). *Η κοινωνία των αμαρτωλών*. Αθήνα: Παπαζήση, σελ. 377-378.

¹⁰⁰ Παπαρίζος, Α. (2014). *Η κοινωνία των αμαρτωλών*, ό.π., σελ. 379. Στο σημείο αυτό αναφέρει επίσης ότι οι κανόνες και οι νόμοι, μέσω των οποίων θεσμούνται οι σύγχρονοι Έλληνες ως άτομα και πολίτες, συνιστούν μικρής ισχύος αντιλήψεις και τρόπους ανάπτυξης των σχέσεων αυτών.

Επεκτείνοντας τον συλλογισμό, και σύμφωνα με τον Παπαρίζο, «πρόσωπο είναι η συνολική ιστορικοκοινωνική συναισθηματική εικόνα, μέσα και μέσω της οποίας ο άνθρωπος αναδύεται συνεχώς, θεσμείται και προβάλλεται, εξ ίσου στον εαυτό του και στους άλλους, ως ολότητα σώματος, νου και ψυχής, λόγου, ικανοτήτων και ιδιοτήτων, όπως και πλέγματος σχέσεων παραγωγής, εξουσίας και νοήματος-ιδεών, στις οποίες και υπάγεται». Το πρόσωπο, δηλαδή, συνάγω ότι αποτελεί μια σύνθεση από μεγέθη, δυνάμεις, ικανότητες και ιδιότητες του ανθρώπου, που διαρκώς αναδιαμορφώνονται μέσα από τις ιστορικοκοινωνικές σχέσεις και μέσα από τα τυποποιημένα συναισθήματά του.¹⁰¹

Προχωρώντας στην προβληματική του Παπαρίζου συνάγω ότι το πρόσωπο καθορίζεται με βάση το φύλο, την ηλικία και τις θέσεις που κατέχει ο άνθρωπος μέσα στην κοινωνία, που αφορούν θέσεις στην παραγωγή, την πολιτική δράση, τους θεσμούς της οικογένειας και της φιλίας, τη θρησκεία, τον ελεύθερο χρόνο και την κοινωνική προσφορά. Χαρακτηρίζεται από συναισθηματική παρουσία και κυριαρχείται από αισθήματα, ενώ αυτοπροσδιορίζεται έχοντας ως κίνητρα τη 'γνησιότητα' και την 'αλήθεια' των συναισθημάτων του. Χρησιμοποιεί τα αισθήματα και τις συγκινήσεις του εαυτού και των άλλων ως ένα μέσο για να κινητοποιεί τον ίδιο και τους άλλους.¹⁰²

Ειδικότερα, για τον Παπαρίζο, το πρόσωπο, ως «τρόπος κύριας σύνθεσης και ανασύνθεσης του ανθρώπου σε μια κοινωνία», δίνει τη δυνατότητα κινητοποίησης των συναισθημάτων και των συγκινήσεων, αλλά και των ενορμήσεων της ζωής και του θανάτου. Οι τελευταίες προσπερνούν τις δυνάμεις του Εγώ και καταλαμβάνουν και καταλαμβάνονται από το ιδεώδες του Εγώ. Το πρόσωπο, δηλαδή, ως βασική δομή του ανθρώπου, αν και κινητοποιεί και κινητοποιείται από τα συναισθήματα και τις συγκινήσεις, βρίσκεται σε μια διαρκή δόμηση και αναδόμηση, «μέσα και μέσω της συνεχούς ανασύνθεσης των μορφών συνείδησης».¹⁰³

¹⁰¹ Παπαρίζος, Α. (2014). *Η κοινωνία των αμαρτωλών*, ό.π., σελ. 380-385. Επίσης, για τον Παπαρίζο, το πρόσωπο είναι «πριν από όλα, ιστορικό και κοινωνικό», ενώ αποτελείται από το σώμα του ανθρώπου και από όλα όσα συγκροτούν το άτομο. Το πρόσωπο χαρακτηρίζεται ακόμη από τη «σύνθεση όλων των τρόπων σκέψης και πράξης του πολιτισμού στον οποίο ανήκει ο κάθε άνθρωπος».

¹⁰² Παπαρίζος, Α. (2014). *Η κοινωνία των αμαρτωλών*, ό.π., σελ. 380-385.

¹⁰³ Παπαρίζος, Α. (2014). *Η κοινωνία των αμαρτωλών*, ό.π., σελ. 387-389. Όπως ο ίδιος επισημαίνει, «το πρόσωπο του ανθρώπου αποτελεί τη βάση της ταυτότητάς του και φέρει όλα τα παράδοξά της, το γεγονός, δηλαδή, ότι είναι διαχρονικά 'όμοιο' και διαχρονικά

Αξίζει επίσης να σημειώσω ότι, κατά τους McLeod και Lively, φαίνεται πως η προσωπικότητα, που περιλαμβάνει τα συναισθήματα, τις στάσεις και τις συμπεριφορές του ατόμου συνδέεται με τα μακρο-κοινωνικά συστήματα των διεργασιών, καθώς οι μακρο-δομές σχετίζονται με την εσωτερική ζωή των ατόμων και τα άτομα μπορούν να αλλάξουν τα κοινωνικά συστήματα.¹⁰⁴

Στο σημείο αυτό, έχει επίσης ιδιαίτερη σημασία να σταθούμε στις θέσεις του Φρόντ για το δομικό μοντέλο της προσωπικότητας, που σηματοδότησε την ανάπτυξη της ψυχαναλυτικής θεωρίας του και κυρίως στο έργο του «Το Εγώ και το Αυτό». Σύμφωνα με τον Freud, οφείλω να σημειώσω ότι το ψυχικό όργανο του ατόμου αποτελείται από το Εγώ, το Αυτό και το Υπερεγώ. Το Αυτό είναι ασυνείδητο, καταλαμβάνει τον μεγαλύτερο χώρο στο ψυχικό όργανο και στηρίζεται στην πρωτογενή διεργασία της σκέψης. Το Εγώ περιλαμβάνει το σύνολο των λειτουργιών που συνδέονται με την προσαρμογή του ατόμου στις κρίσιμες καταστάσεις της ζωής του, ενώ στηρίζεται στη δευτερογενή διεργασία της σκέψης. Το Εγώ αποτελείται από ασυνείδητες και συνειδητές πλευρές, ενώ διαμεσολαβεί ανάμεσα στις απαιτήσεις του Αυτό και στους περιορισμούς και τις απαγορεύσεις που θέτει η ηθική και η πραγματικότητα (Υπερεγώ). Το Εγώ βοηθάει το άτομο ώστε να αντιληφθεί και να προσαρμοστεί στην πραγματικότητα.¹⁰⁵

Συνεχίζοντας την ανάλυση των θέσεων του Φρόντ για το ψυχικό όργανο, προβάλλει επιτακτική η ανάγκη να εξηγήσω ότι η τρίτη δομή του, το Υπερεγώ (Ιδεώδες του Εγώ), διαμορφώνεται κυρίως κατά τη διάρκεια της οιδιπόδειας περιόδου μέσω της ταύτισης του παιδιού και τις αξίες των γονέων. Βασικός του ρόλος είναι να επιβλέπει και να ασκεί κριτική στο Εγώ, επιβραβεύοντάς το για όσα επιτυγχάνει και αποδοκιμάζοντάς το για όσα δεν εκπληρώνει. Το Υπερεγώ είναι εν μέρει συνειδητό και εν μέρει ασυνείδητο, ενώ εξουσιάζει το Εγώ ως συνείδηση αλλά και ως ένα

‘διαφορετικό’, ότι ανά πάσα στιγμή συνθέτει και είναι το ‘ταυτό’ και το ‘άλλο’, το ‘είναι’ και το ‘γίνεσθαι’, το ‘ένα’ και τα ‘πολλά’, κ.λπ.».

¹⁰⁴ McLeod, J.D. & Lively, K.J. (2003). Social structure and personality. In J. Delamater (Ed.), *Handbook of Social Psychology* (pp. 77-102). New York: Kluwer Academic/ Plenum Publishers, σελ. 77. Εδώ παρατηρείται η σύνδεση της προσωπικότητας με την κοινωνία, καθώς τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας μπορούν να συμβάλλουν στην αλλαγή των κοινωνικών συστημάτων.

¹⁰⁵ Φρόντ, Σ. (2011). *Το Εγώ και το Αυτό*, ό.π., σελ. 36-40. Αξίζει να σημειωθεί ότι «το Εγώ αποτελεί τον εκπρόσωπο του εξωτερικού κόσμου, της πραγματικότητας, το Υπερεγώ του αντιτίθεται ως συνήγορος του εσωτερικού κόσμου, του Αυτό». Ουσιαστικά, οι συγκρούσεις ανάμεσα στο Εγώ και το Υπερεγώ αντανακλούν την αντίθεση ανάμεσα στον εξωτερικό και εσωτερικό κόσμο, ανάμεσα στο πραγματικό και στο ψυχικό (σελ. 38).

ασυνείδητο αίσθημα ενοχής. Το Υπερεγώ συνδέεται με τον χαρακτήρα του πατέρα και δομείται κατά τη διάρκεια του οιδιπόδειου συμπλέγματος. Όταν το οιδιπόδειο σύμπλεγμα είναι δυνατό, τότε πραγματοποιείται πιο γρήγορα η απώθηση και το Υπερεγώ εξουσιάζει πιο αυστηρά το Εγώ. Το Υπερεγώ εκφράζει έντονα αισθήματα και λιμπιντικά πεπρωμένα του Αυτού, ενώ με τη δημιουργία του, το Εγώ επιτελεί ένα διπλό ρόλο: κυριεύει το οιδιπόδειο σύμπλεγμα και ταυτόχρονα υποτάσσεται και το ίδιο στο Αυτό. Το Εγώ αποτελεί τον εκπρόσωπο του εξωτερικού κόσμου και το Υπερεγώ είναι ο υπερασπιστής του εσωτερικού κόσμου. Το Υπερεγώ έχοντας αποκτήσει τον έλεγχο της συνείδησης στρέφεται προς το Εγώ, το οποίο δεν τολμά να εγείρει αντιρρήσεις και υποτάσσεται στην τιμωρία, θεωρώντας τον εαυτό του ένοχο.¹⁰⁶

Εστιάζοντας σε μια ψυχαναλυτική προσέγγιση της προσωπικότητας, τις θέσεις των Kernberg και Caligor θα μπορούσα να τις διατυπώσω ως εξής: η προσωπικότητα αντανakλά τη δυναμική ενσωμάτωση των προτύπων συμπεριφοράς, που πηγάζουν από την ιδιοσυγκρασία, τις προκαθορισμένες γνωστικές ικανότητες, τον χαρακτήρα και τα εσωτερικευμένα συστήματα αξιών. Χρησιμοποιείται ο όρος «δομή», ο οποίος αναφέρεται σε «μια οργάνωση σχετικών λειτουργιών ή διεργασιών που είναι σχετικά σταθερές και έχουν διάρκεια μέσα στον χρόνο», όπως οι ίδιοι σημειώνουν. Οι δομές μπορούν να ενσωματωθούν και να οργανωθούν με ιεραρχικό τρόπο ώστε να διαμορφωθούν νέες δομές, που οργανώνονται σε αυξανόμενα πεδία πολυπλοκότητας. Μια ψυχολογική δομή αποτελεί μια σταθερή και με διάρκεια διαμόρφωση των νοητικών λειτουργιών ή διεργασιών και συμβάλλει στον καθορισμό της ατομικής συμπεριφοράς και της υποκειμενικής εμπειρίας. Με βάση την ψυχανάλυση, τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας και οι διαταραχές που μπορεί να εκδηλωθούν, δηλαδή οι πλευρές της προσωπικότητας που μπορούν να περιγραφούν, θεωρούνται δομές που είναι παρατηρήσιμες και αποκαλούνται και «επιφανειακές δομές». Οι επιφανειακές δομές αντανakλούν τη φύση των ψυχολογικών δομών, που υπάρχουν σε ένα βαθύτερο πεδίο, ενώ εξαρτώνται από την ενσωμάτωση και την οργάνωση αυτών

¹⁰⁶ Φρόυντ, Σ. (2011). *Το Εγώ και το Αυτό*, ό.π., σελ. 38-40, 55-59. Σύμφωνα με τον Φρόυντ, το Υπερεγώ είναι «η κληρονομιά του οιδιπόδειου συμπλέγματος και επομένως αποτελεί την έκφραση των πιο έντονων αισθημάτων και των σημαντικότερων λιμπιντικών πεπρωμένων του Αυτού» (σελ. 38). McWilliams, N. (2008). *Ψυχαναλυτική Διάγνωση*. (Επιμ. Τ. Αναγνωστοπούλου & Σ. Τριλίβα). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 82-87.

των δομών. Οι βαθύτερες ψυχολογικές δομές συχνά αποκαλούνται ως «βαθιές δομές», οι οποίες δεν είναι άμεσα παρατηρήσιμες.¹⁰⁷

Οι δύο πιο κοινές κοινωνιολογικές προσεγγίσεις που καθορίζουν τη δομή των διαπροσωπικών σχέσεων, διατυπώθηκαν από τους McLeod και Lively και αναφέρονται στα κοινωνικά δίκτυα και στους κοινωνικούς ρόλους. Με βάση τις θέσεις τους, μπορώ να πω ότι τα κοινωνικά δίκτυα δίνουν έμφαση στις δομικές συνδέσεις ανάμεσα στα άτομα ή στις ομάδες, ενώ καθορίζουν τα κοινωνικά κινήματα αποτελώντας γέφυρες ανάμεσα στα άτομα και στις ομάδες. Ακόμη, η έννοια του ρόλου καθορίζει τις συνδέσεις μεταξύ των ατόμων, εστιάζοντας στις κοινωνικές προσδοκίες που αναπτύσσουν τα άτομα με βάση συγκεκριμένες δομικές θέσεις. Η προσέγγιση αυτή επιτρέπει τη μελέτη των σχέσεων ανάμεσα στον πολιτισμό, τη δομή και τις ενέργειες. Οι ρόλοι αποτελούν πηγές που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για δράση, ενώ ωθούν στον καθορισμό διεργασιών για κοινωνική αλλαγή και για διαμόρφωση της κοινωνικής δομής.¹⁰⁸

Είναι απαραίτητο να επισημανθεί επίσης η συμβολή στον προβληματισμό μας των Kernberg και Caligor, με βάση τους οποίους μπορώ να υποστηρίξω πως ο χαρακτήρας αναφέρεται στη δυναμική οργάνωση των προτύπων συμπεριφοράς που εκδηλώνει το άτομο, περιλαμβάνοντας τους τρόπους αντίληψης και της σχέσης με τον κόσμο, που αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο του ατόμου. Για την περιγραφή της προσωπικότητας θα πρέπει να γίνει αναφορά στο πεδίο οργάνωσης των προτύπων συμπεριφοράς, στον βαθμό ευελιξίας ή ακαμψίας με βάση τον οποίο οι συμπεριφορές ενεργοποιούνται ανάλογα με τις καταστάσεις, καθώς και στην έκταση στην οποία οι συμπεριφορές θεωρούνται προσαρμοστικές ή αποκλίνουν από την ομαλή ψυχοκοινωνική λειτουργικότητα.¹⁰⁹

Μέσα από το πρίσμα της ψυχανάλυσης, η προσωπικότητα αντανακλά την οργάνωση των ψυχολογικών δομών και αναφέρεται στις εκδηλώσεις συμπεριφοράς

¹⁰⁷ Kernberg, O.F. & Caligor, E. (2005). A psychoanalytic theory of Personality Disorders. In M.F. Lenzenweger & J.F. Clarkin (Eds.), *Major theories of Personality Disorders* (pp. 114-156). New York: The Guilford Press, p. 116, 120.

¹⁰⁸ McLeod, J.D. & Lively, K.J. (2003). Social structure and personality, ό.π., σελ. 89-90. Οι συγγραφείς συμπεραίνουν ότι Μέσα από αυτές τις δύο προσεγγίσεις, κεντρικό ρόλο στην ερμηνεία της προσωπικότητας έχει η έννοια της κοινωνικοποίησης, που εξηγεί τις επιδράσεις των κοινωνικών θέσεων πάνω στα συναισθήματα, τις στάσεις και τις συμπεριφορές.

¹⁰⁹ Kernberg, O.F. & Caligor, E. (2005). *A psychoanalytic theory of Personality Disorders*, ό.π., pp. 120-121.

της ταυτότητας. Όπως οι ίδιοι οι θεωρητικοί αναφέρουν «οι υποκειμενικές πτυχές της ταυτότητας είναι οι ψυχολογικές δομές που καθορίζουν τη δυναμική οργάνωση της προσωπικότητας». Οι δομές μπορούν να καθοριστούν ως ένας τρόπος οργάνωσης της προσωπικότητας.¹¹⁰

¹¹⁰ Kernberg, O.F. & Caligor, E. (2005). A psychoanalytic theory of Personality Disorders, ό.π., pp. 120-121. Οι συγγραφείς προτείνουν τέσσερις διαστάσεις για τον καθορισμό της προσωπικότητας, που είναι το ταμπεραμέντο (temperament, που καθορίζεται κυρίως γενετικά), ο χαρακτήρας (δυναμική οργάνωση των προτύπων συμπεριφοράς), το σύστημα των εσωτερικευμένων αξιών (εσωτερίκευση των αξιών) και η ηθική διάσταση της προσωπικότητας. Ο όρος δομή είναι: «μια οργάνωση σχετικών λειτουργιών ή διεργασιών που είναι σχετικά σταθερές και έχουν διάρκεια μέσα στον χρόνο».

2. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΥΜΠΤΩΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ

Στο παρόν κεφάλαιο εξετάζεται ο ρόλος της ταυτότητας στο πλαίσιο της διαμόρφωσης και εκδήλωσης κοινωνικών συμπτωμάτων της προσωπικότητας. Έμφαση θα δοθεί στις ατομικές και τις συλλογικές νευρώσεις, που στηρίζονται στον μηχανισμό άμυνας της «ταύτισης» του Φρόυντ. Στην προσωπικότητα του ατόμου μπορούν να εμφανιστούν ορισμένες νευρώσεις ή διαταραχές.

2.1 Ατομικές και συλλογικές νευρώσεις

Ξεκινώντας τη μελέτη των νευρώσεων θα πρέπει να εξηγήσω με βάση όσα γράφει ο Φρόυντ στο βιβλίο του «Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός» ότι οι νευρώσεις διακρίνονται σε ενεστώσες νευρώσεις, όπου η αιτιολογία αφορά κάποια σωματική δυσλειτουργία της ερωτικότητας (αγχώδης νεύρωση και νευρασθένεια) και σε ψυχονευρώσεις, όπου η αιτιολογία εναπόκειται στις ψυχικές συγκρούσεις. Οι τελευταίες περιλαμβάνουν τις μεταβιβαστικές νευρώσεις (υστερία και ψυχαναγκαστική νεύρωση), που χαρακτηρίζονται από μια σύγκρουση ανάμεσα στις αξιώσεις της ερωτικότητας και σε αυτές του Εγώ και τις ναρκισσιστικές ψυχονευρώσεις, που χαρακτηρίζονται από απόσυρση της λιβιδινικής ενέργειας στο Εγώ. Η μετέπειτα διάκριση των νευρώσεων από τον Φρόυντ ακολούθησε την κατηγοριοποίηση των ψυχονευρώσεων σε νευρώσεις, ναρκισσιστικές νευρώσεις (μανιοκατάθλιψη) και ψυχώσεις.¹¹¹

Πριν προχωρήσω στην περιγραφή των νευρώσεων, με βάση τον Φρόυντ είναι απαραίτητο να γίνει σαφής η διάκριση ανάμεσα στις νευρώσεις και στις ψυχώσεις. Όπως γράφει ο Φρόυντ, «Στις ενεστώσες νευρώσεις τα συμπτώματα φαίνεται να είναι τοξικής φύσεως: συμπεριφέρονται σχεδόν ομοίως με τα φαινόμενα τα οποία

¹¹¹ Φρόυντ, Σ. (1991). *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, ό.π., σελ. 7-24. Φρόυντ, Σ. (2016). *Η «πολιτισμική» σεξουαλική ηθική και η σύγχρονη νευρικήτητα*, ό.π., σελ. 16-17. Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να καταστεί σαφής η διάκριση ανάμεσα σε νευρώσεις, ψυχονευρώσεις και ψυχώσεις, σύμφωνα με τον Φρόυντ.

παρατηρούνται κατά την υπερβολική παροχή ή κατά τη στέρηση συγκεκριμένων δηλητηρίων των νεύρων. Αυτές δε οι νευρώσεις μπορούν να προκληθούν μέσω συγκεκριμένων επιβλαβών επιρροών του σεξουαλικού βίου χωρίς να είναι απαραίτητη η συμβολή μιας κληρονομικής επιβάρυνσης, καθώς υπάρχει αντιστοιχία μεταξύ της μορφής της ασθένειας και του είδους των ζημιών αυτών, ούτως ώστε να μπορούμε πολύ συχνά να χρησιμοποιήσουμε κάλλιστα την κλινική εικόνα ως απόδειξη της ιδιαίτερης σεξουαλικής αιτιολογίας. Στις ψυχονευρώσεις η κληρονομική επιρροή είναι σημαντικότερη, η πρόκληση oligότερο διαφανής. Μια ιδιαίτερη όμως μέθοδος εξέτασης, η οποία είναι γνωστή ως ψυχανάλυση, κατέστησε δυνατή την αναγνώριση πως τα συμπτώματα αυτών των παθήσεων αυτών (της υστερίας, της ψυχαναγκαστικής νεύρωσης) είναι ψυχογενή, εξαρτώμενα από την επενέργεια ασυνειδήτων αναπαραστατικών συμπλεγμάτων». Στο κείμενο του Φρόυντ (χειρόγραφο H της 24-1-1894), όπως αναφέρεται στο Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης, ο Φρόυντ προσδιορίζει ως ψυχώσεις την «ψευδαισθητική σύγχυση, την παράνοια και την υστερική ψύχωση (η οποία διαφοροποιείται από την υστερική νεύρωση).¹¹²

Για να γίνουν πιο σαφείς οι παραπάνω νευρώσεις θα αναφέρω ορισμένα βασικά σημεία για αυτές, με βάση τον Φρόυντ. Πιο συγκεκριμένα, στη μανιοκατάθλιψη, το Ιδεώδες του Εγώ διαλύεται πρόσκαιρα στο Εγώ (φάση μανίας), αφού προηγουμένως ήταν ιδιαίτερα αυστηρό (φάση μελαγχολίας). Στη μανία, υπάρχει συγχώνευση ανάμεσα στο Εγώ και το Ιδεώδες του Εγώ, ενώ στη μελαγχολία εμφανίζεται διχόνοια ανάμεσα στις αρχές του Εγώ. Ο μελαγχολικός ταυτίζεται με το αντικείμενο της αγάπης του, μέσα από μια μεταστροφή στο Εγώ της λίμπιντο που είχε επενδύσει προηγουμένως στο αντικείμενο. Για να δημιουργηθεί αυτή η ταύτιση απαιτείται μια ισχυρή καθήλωση στο αντικείμενο της αγάπης και η επένδυση του αντικειμένου θα πρέπει να παρουσιάζει μικρή αντίσταση για να είναι σχετικά εύκολη η ανάκλησή της στο Εγώ. Πρόκειται για μια ναρκισσιστική ταύτιση, που

¹¹² LaPlanche, J. & Pontalis, J.B. (1986). *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, ό.π., σελ. 563-565. Αξίζει να σημειωθεί μια διάκριση ακόμη που κάνει ο Φρόυντ ανάμεσα στη νεύρωση και την ψύχωση. Σύμφωνα με τη δεύτερη θεωρία του ψυχικού οργάνου, «η αντίθεση νεύρωση-ψύχωση χρησιμοποιεί την ενδιάμεση θέση που καταλαμβάνει το εγώ ανάμεσα στο αυτό και στην πραγματικότητα». Φρόυντ, Σ. (2016). *Η «πολιτισμική» σεξουαλική ηθική και η σύγχρονη νευρική κατάσταση*, ό.π., σελ. 16-17.

εγκαταλείπει την επένδυση του αντικειμένου και οδηγεί το υποκείμενο σε απομόνωση.¹¹³

Στο σημείο αυτό, κρίνω σκόπιμο ότι θα πρέπει να δοθούν ορισμένες διευκρινίσεις σχετικά με τις θέσεις του Φρόυντ για τις νευρώσεις. Στις νευρώσεις, λοιπόν, μπορεί το Εγώ και το Υπερεγώ να συμπίπτουν, με αποτέλεσμα ο άνθρωπος να νιώθει θρίαμβο ή μπορεί το Εγώ και το Υπερεγώ να βρίσκονται σε ένταση και ο άνθρωπος τότε νιώθει έντονη ενοχή και κατωτερότητα. Το Ιδεώδες του Εγώ αποτελείται από ένα σύνολο περιορισμών, που επιβάλλονται στο Εγώ, ενώ η απόσυρση του ιδανικού αποτελεί μια μεγαλειώδη γιορτή για το Εγώ, καθώς το Εγώ μπορεί να είναι ευχαριστημένο με τον εαυτό του. Ενδέχεται να εμφανιστεί μια αίσθηση θριάμβου, όταν κάτι στο Εγώ συμπίπτει με το Ιδεώδες του Εγώ και η έκφραση της έντασης ανάμεσα στις δύο δομές αφορά το αίσθημα της ενοχής. Γίνεται αντιληπτό ότι η νευρώση δημιουργείται μέσα από την αντίθεση ανάμεσα στον ασθενή και το περιβάλλον. Ο νευρωτικός κατασκευάζει τον δικό του φανταστικό κόσμο, το δικό του παρανοϊκό σύστημα, αναπαράγοντας θεσμούς της ανθρωπότητας με διαστρεβλωμένο τρόπο.¹¹⁴

Για να γίνουν πιο κατανοητές οι νευρώσεις είναι αναγκαίο να γίνει αναφορά στην έννοια της ταύτισης. Εκτιμώ πως ο Φρόυντ στο βιβλίο του «Η ερμηνεία των ονείρων», υποστηρίζει ότι η ταύτιση αποτελεί έναν μηχανισμό άμυνας, που ωθεί στην εμφάνιση ορισμένων συμπτωμάτων, όπως τα υστερικά συμπτώματα, ενώ αποτελεί μηχανισμό των υστερικών συμπτωμάτων. Οι ασθενείς με υστερία (μία από τις κύριες μορφές νευρώσης για τον Φρόυντ), μέσω της ταύτισης εκφράζουν με την εκδήλωση των συμπτωμάτων τους, τα βιώματα άλλων ανθρώπων και έτσι υποφέρουν για ένα πλήθος ανθρώπων, υιοθετώντας διάφορους ρόλους και παίζοντας το δράμα μόνοι τους. Ακόμη, θα μπορούσα να πω ότι η ταύτιση αποτελεί μια ψυχική κατάσταση, που εκφράζει μια ασυνείδητη σκέψη, ενώ συγχρόνως είναι το μέσο για την πραγματοποίηση μιας ασυνείδητης επιθυμίας. Στην περίπτωση της υστερίας, που είναι η πιο χαρακτηριστική και συχνή μορφή νευρώσης στον Φρόυντ, η ταύτιση χρησιμοποιείται κυρίως ως έκφραση ενός κοινού ερωτικού σημείου, όπου η υστερική

¹¹³ Φρόυντ, Σ. (1991). *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετχισμός*, ό.π., σελ. 30-42. Φρόυντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π., σελ. 57-64, 96-99.

¹¹⁴ Φρόυντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π., σελ. 96-99.

(γυναίκα) ταυτίζεται με τα συμπτώματά της με άτομα που είχε ερωτική επαφή ή συνδέθηκαν ερωτικά με τα πρόσωπα που ήρθε και η ίδια σε επαφή.¹¹⁵

Επιπλέον, ο Φρόντ θεωρεί ότι η υστερική ταύτιση στοχεύει στην πραγματοποίηση της επιθυμίας του άλλου, όπου ο άλλος μπορεί να είναι τα δύο πρόσωπα του ίδιου ανθρώπου, όπως για παράδειγμα ο ονειρευόμενος και οι ονειρικές του επιθυμίες. Με βάση τις θέσεις του Φρόντ που διατυπώνω εδώ, το νευρωτικό σύμπτωμα έχει νόημα και συνδέεται με τη διεργασία της ταύτισης, καθώς και με τα βιώματα του ατόμου. Το σύμπτωμα σχηματίζεται ως ένα υποκατάστατο για κάτι άλλο που δεν μπορούσε να έρθει στην επιφάνεια και να γίνει αντιληπτό από τη συνείδηση.¹¹⁶ Επομένως, όπως ο ίδιος ο Φρόντ αναφέρει, το νευρωτικό σύμπτωμα είναι συμβολικό και αποτελεί μεταμφίεση του απωθημένου υλικού, ενώ δημιουργεί μια ψευδαισθητική ικανοποίηση της επιθυμίας του ατόμου.¹¹⁷

Επεκτείνοντας τον συλλογισμό μας, οφείλω να σημειώσω ότι το νευρωτικό σύμπτωμα υποδηλώνει την αποτυχία του υποκειμένου να επιλύσει ικανοποιητικά τις απαιτήσεις των ορμών. Το νευρωτικό σύμπτωμα, αφενός, αποτελεί υποκατάστατο της ικανοποίησης και αφετέρου, ένδειξη δυσαρέσκειας, ενώ το Εγώ δυσκολεύεται να αποδεχτεί την κατάσταση αυτή.¹¹⁸ Όπως αναφέρουν στο «Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης», οι LaPlanche και Pontalis, τα νευρωτικά συμπτώματα είναι συμβολική έκφραση της ψυχικής σύγκρουσης, που πηγάζει από την παιδική ηλικία και οδηγεί σε συμβιβασμούς ανάμεσα στην επιθυμία και την άμυνα.¹¹⁹

Εκείνο που προέχει, όμως, είναι να αντιληφθούμε ότι τα νευρωτικά συμπτώματα έχουν νόημα, όπως τα λάθη και τα όνειρα του ατόμου, ενώ συνδέονται στενά με τα γεγονότα της ζωής του. Τα νευρωτικά συμπτώματα που σχηματίστηκαν ατομικά μπορούν μέσα από τη μελέτη τους να αναδείξουν τη σχέση του συμπτώματος με τη ζωή του ασθενούς. Ωστόσο, στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να διευκρινίσω

¹¹⁵ Φρόντ, Σ. (1993). *Η ερμηνεία των ονείρων*. (Μτφρ. Λ. Αναγνώστου). Αθήνα: Επίκουρος, σελ. 148-149. Σύμφωνα με τους LaPlanche και Pontalis, ο όρος μηχανισμός άμυνας αφορά τη διεργασία άμυνας, που χαρακτηρίζει μια συγκεκριμένη νέυρωση και υποδηλώνει την πιθανή χρησιμοποίηση με αμυντικό τρόπο των ποικίλων τρόπων κατάληξης της ενόρμησης, δηλαδή «την απώθηση, την επαναστροφή προς το ίδιο το άτομο, και τη μεταστροφή προς το αντίθετο» (LaPlanche, J. & Pontalis, J.B. (1986). *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, ό.π., σελ. 324-325).

¹¹⁶ Φρόντ, Σ. (1996). *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, ό.π., σελ. 270-272.

¹¹⁷ Φρόντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π., σελ. 96-99.

¹¹⁸ Φρόντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π. 98-99.

¹¹⁹ LaPlanche, J. & Pontalis, J.B. (1986). *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, ό.π., σελ. 337-338.

ότι σε κάθε ασθένεια, υπάρχουν νευρωτικά συμπτώματα που είναι ουσιαστικά τα ίδια σε όλους τους ασθενείς και αποτελούν τα τυπικά συμπτώματα. Στην περίπτωση αυτών, οι ατομικές διαφορές δεν μπορούν να εντοπιστούν, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει η δυνατότητα σύνδεσης με τη ζωή του ασθενούς ή με τις καταστάσεις που βίωσε στο παρελθόν. Ας έχουμε, επίσης, υπόψη ότι η νεύρωση μπορεί να είναι αποτέλεσμα κάποιου είδους άγνοιας των νοητικών διαδικασιών, που το ίδιο το άτομο θα έπρεπε να γνωρίζει. Αν το άτομο καταφέρει να αποκτήσει συνείδηση της κατάστασης, μέσω της θεραπείας, τότε θα εξαλείψει τα συμπτώματα, καθώς τα συμπτώματα εξαφανίζονται όταν η ασυνείδητη καταγραφή αποκτήσει πρόσβαση στο συνειδητό.¹²⁰

Ο Φρόντ στο έργο του «Η σεξουαλική ζωή του ανθρώπου», παραθέτει ότι η ανάπτυξη της νεύρωσης θεωρείται αποτέλεσμα στέρησης των ομαλών ερωτικών ικανοποιήσεων. Στην περίπτωση των νευρώσεων σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η απώθηση που είναι η διαδικασία με την οποία νοητικές πράξεις που θα μπορούσαν να γίνουν συνειδητές απωθούνται στο ασυνείδητο. Πιο συγκεκριμένα, θα μπορούσα να υποστηρίξω, με βάση όσα αναφέρει ο Φρόντ, ότι τα υστερικά συμπτώματα οφείλονται στον μηχανισμό της απώθησης και σε μια επαναστροφή της λίμπιντο στα πρωτόγονα αιμομικτικά ερωτικά αντικείμενα, η οποία συνδέεται άμεσα με την απώθηση οδηγώντας στη γέννηση της νεύρωσης. Ωστόσο, η απώθηση διαφοροποιείται από την επαναστροφή, καθώς η απώθηση αποτελεί μια διαδικασία με την οποία μια νοητική πράξη που θα μπορούσε να γίνει συνειδητή γίνεται ασυνείδητη και απωθείται στο ασυνείδητο υποσύστημα του ψυχικού οργάνου. Πρόκειται, δηλαδή, για μια δυναμική και τοπογραφική έννοια, σε αντίθεση με την επαναστροφή, η οποία είναι μια περιγραφική έννοια, που αναφέρεται στην αποκλειστική επιστροφή της λίμπιντο στους προηγούμενους σταθμούς της ανάπτυξής του.¹²¹

Προχωρώντας από τις ατομικές στις συλλογικές νευρώσεις, δεν θα πρέπει να παραλείψουμε να αναφέρουμε τη διατύπωση των θέσεων του Ενρίκεζ για το πώς προσεγγίζει ο Φρόντ τη νεύρωση. Συνεπώς, στη βάση κάθε νεύρωσης και κυρίως στη βάση της ψυχαναγκαστικής νεύρωσης βρίσκεται η παντοδυναμία της σκέψης, που χρησιμοποιείται στην προσπάθεια του ατόμου να εξηγήσει διάφορα περίεργα

¹²⁰ Φρόντ, Σ. (χ.χ.). *Γενική Θεωρία των Νευρώσεων, Τέσσερις μελέτες επάνω στην ψυχανάλυση*. (Μτφρ. Δ.Π. Κωστελένου). Αθήνα: Ν.Α. Δαμιανού, σελ. 38-40, 60-64.

¹²¹ Φρόντ, Σ. (χ.χ.). *Η σεξουαλική ζωή του ανθρώπου*, ό.π., σελ. 12-15, 49-51.

γεγονότα, ενώ αποτελεί ένα παράδειγμα της ενόρμησης θανάτου, που στοχεύει στην εκμηδένιση της χρονικότητας και της διαφοράς. Ας έχουμε υπόψη ότι όσο πιο πολύ ο άνθρωπος είναι ενωμένος με μια ομάδα, τόσο λιγότερο μπορεί να προσβληθεί από τη νεύρωση. Η αύξηση των νευρώσεων μαρτυρά μια απουσία αναφοράς σε οικουμενικούς κανόνες συμπεριφοράς. Επομένως, θα μπορούσα να υποστηρίξω ότι η συμμετοχή σε ομάδες οδηγεί σε μείωση των ατομικών νευρώσεων. Στο πλαίσιο της εκπολιτιστικής διαδικασίας, ο συλλογικός σχηματισμός τοποθετεί τα ιδεώδη σε υψηλά πεδία, αυξάνοντας την εξουσία καταναγκασμού και τις απαιτήσεις. Ως επακόλουθο, το άτομο εγκαταλείπει το Ιδεώδες του Εγώ, καθώς το ανταλλάσσει με το εκπροσωπούμενο μαζικό ιδανικό, που προέρχεται από τον οδηγό της ομάδας.¹²²

Απόρροια όλων των αμέσως παραπάνω είναι ότι: όταν ο νευρωτικός είναι μόνος του, το σύμπτωμα αντικαθιστά τους σχηματισμούς των όχλων από τους οποίους νιώθει ότι είναι αποκλεισμένος, ενώ όταν ο νευρωτικός βρίσκεται σε ένα περισσότερο συλλογικό σχηματισμό και είναι ενωμένος με τον αρχηγό και τους συντρόφους της μάζας, τότε μειώνεται η νεύρωση. Με πιο απλά λόγια, ο νευρωτικός όταν είναι μόνος καλείται να κατασκευάσει τον δικό του φανταστικό κόσμο, τη θρησκεία του ή το δικό του παρανοϊκό σύστημα. Ο σχηματισμός όχλων διαθέτει μια νευρωτική ουσία, που προστατεύει το άτομο από την εμφάνιση επιμέρους συμπτωμάτων, ενώ η συλλογική παράνοια λειτουργεί ως ανασταλτικός παράγοντας για την εμφάνιση ατομικού παραληρήματος.¹²³

Ο Ενρίκεζ διευκρινίζει πως «ο συλλογικός σχηματισμός απορρέει από μια ψευδαίσθηση που παράγεται από την ύπνωση και λειτουργεί σαν μια συλλογική νεύρωση». Με βάση τον προαναφερθέντα συγγραφέα διατυπώνω ότι οι συλλογικές νευρώσεις χαρακτηρίζονται από άμεσους ερωτικούς στόχους, ομοιόμορφες συμπεριφορές, μείωση της δύναμης του Εγώ και αυξανόμενη διαμάχη ανάμεσα στο Εγώ και το Ιδεώδες του Εγώ.¹²⁴ Επομένως, η νεύρωση έχει μια ανασταλτική

¹²² Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π., σελ. 75-76. Όταν δηλαδή το άτομο νιώσει ότι δεν υπάρχουν σημαντικοί νόμοι που τους επιβάλλει ο πολιτισμός χάνει τα σημεία αναφοράς ως προς την ταυτότητά του και οδηγείται στη βίωση διεργασιών πένθους και διαδικασιών αναδιοργάνωσης της προσωπικότητας.

¹²³ Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π., σελ. 77. Ο Ενρίκεζ χαρακτηριστικά αναφέρει: «Το θρησκευτικό τελετουργικό εμποδίζει την εμφάνιση έμμενων πράξεων. Η συλλογική παράνοια εμποδίζει το ατομικό παραλήρημα».

¹²⁴ Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π., σελ. 77.

λειτουργία πάνω στη μάζα, ενώ όταν ωθείται ο σχηματισμός μιας μάζας, οι νευρώσεις υποχωρούν και τουλάχιστον για ένα χρονικό διάστημα μπορούν να εξαλειφθούν.¹²⁵

2.2 Νευρωτική Οργάνωση της Προσωπικότητας

Αφού παρουσιάστηκαν και αναλύθηκαν τα βασικά σημεία των νευρώσεων και του νευρωτικού συμπτώματος, είμαστε πλέον σε θέση να περάσουμε στη μελέτη και περιγραφή της νευρωτικής οργάνωσης της προσωπικότητας.

Μέσα από μια ψυχαναλυτική προσέγγιση της μελέτης της προσωπικότητας από τους Kernberg και Caligor μπορώ να διατυπώσω ότι η νευρωτική οργάνωση της προσωπικότητας χαρακτηρίζεται από μια ομαλή ενοποίηση της ταυτότητας, ενώ επικρατούν οι άμυνες που στηρίζονται στην καταστολή και στον σταθερό έλεγχο της πραγματικότητας. Αυτό το πεδίο της ψυχολογικής οργάνωσης συνδέεται με μια ικανότητα για βαθιά και φροντιστική σχέση με τους άλλους και ένα πλήρως ενοποιημένο σύστημα εσωτερικών αξιών. Η νευρωτική οργάνωση της προσωπικότητας διαταράσσεται μόνο από την ασυνείδητη ενοχή, όπου τα συναισθήματα αντικατοπτρίζονται σε συγκεκριμένα παθολογικά μοντέλα αλληλεπίδρασης σε σχέση με την ερωτική οικειότητα.¹²⁶

Οι Kernberg και Caligor συνεχίζουν αναφέροντας ότι η νευρωτική οργάνωση της προσωπικότητας περιλαμβάνει την υστερική προσωπικότητα, την καταθλιπτική-μαζοχιστική προσωπικότητα, την ψυχαναγκαστική προσωπικότητα και ορισμένες αποφευκτικές προσωπικότητες. Η διάκριση ανάμεσα στη φυσιολογική και την παθολογική προσωπικότητα στηρίζεται στην ακαμψία του χαρακτήρα. Αυτή

¹²⁵ Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π., σελ. 75-77. Φρόνντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π., σελ. 98-99.

¹²⁶ Kernberg, O.F. & Caligor, E. (2005), *A psychoanalytic theory of Personality Disorders*, ό.π., σελ. 137. Η νευρωτική οργάνωση της προσωπικότητας συνδέεται με ανοχή στο άγχος, έλεγχο των παρορμήσεων, παραγωγικότητα και δημιουργικότητα στην εργασία, καθώς και ικανότητα για ερωτική αγάπη και συναισθηματική οικειότητα.

καθορίζεται ως μια αυτόματη ενεργοποίηση των στοιχείων της προσωπικότητας, που μπορεί να είναι περισσότερο ή λιγότερο ακατάλληλη και δεν υπόκειται σε έλεγχο.¹²⁷

Για τον Λίποβατς, ο χαρακτήρας είναι «μια μορφή επιτυχημένης νεύρωσης, μια κατεστημένη αντίδραση του υποκειμένου». Για παράδειγμα, στην περίπτωση του ψυχαναγκαστικού χαρακτήρα εμφανίζεται υπερβολική ευσυνειδησία, που είναι ένα αντιδραστικό σύμπτωμα ενάντια σε ασυνείδητους πειρασμούς, όπως η επιθετικότητα και η ερωτικότητα. Το σύμπτωμα συνοδεύεται από την ένοχη συνείδηση, που έχει ως συνέπεια την εμφάνιση άγχους της ηθικής συνείδησης απέναντι σε κάποια «μελλοντική ασυνείδητη απειλή κινδύνου».¹²⁸

Επιστρέφοντας στους Kernberg και Caligor, σε ορισμένες περιπτώσεις, θα μπορούσα να αναφέρω ότι οι διαταραχές στην προσωπικότητα συνδέονται με παθολογική διαμόρφωση της ταυτότητας, δηλαδή με μια ολοκληρωμένη, αλλά παθολογική, αίσθηση του εαυτού. Η δομή αυτή, κάποιες φορές, αναφέρεται σε έναν παθολογικό μεγαλοπρεπή εαυτό ή σε μια παθολογική διαμόρφωση της ταυτότητας. Η παθολογική αίσθηση του εαυτού αντικαθιστά την απουσία μιας ενσωμάτωσης της φυσιολογικής εικόνας του εαυτού, ενώ είναι υπεύθυνη για την καλύτερη προσαρμογή των επιφανειακών στοιχείων της προσωπικότητας. Για παράδειγμα, στην ναρκισσιστική προσωπικότητα η παθολογική αίσθηση του εαυτού αφομοιώνει τον πραγματικό και τον εξιδανικευμένο εαυτό και τις αναπαραστάσεις του αντικειμένου μέσα σε μια μη πραγματική εξιδανικευμένη έννοια του εαυτού. Τέλος, η ναρκισσιστική προσωπικότητα συχνά εκδηλώνει ορισμένα στοιχεία αντικοινωνικής συμπεριφοράς, με έντονη επιθετικότητα.¹²⁹

¹²⁷ Kernberg, O.F. & Caligor, E. (2005). A psychoanalytic theory of Personality Disorders, ό.π., σελ. 137.

¹²⁸ Λίποβατς, Θ. (2015). Ο φθόνος και η μνησικακία ως σχηματισμός συμπτώματος και αντίδρασης. Στον Ν. Παπαχριστόπουλο (Επιμ.), *Ψυχανάλυση και κοινωνικά συμπτώματα* (σελ. 241-282). Πάτρα: Opportuna, σελ. 246.

¹²⁹ Kernberg, O.F. & Caligor, E. (2005). A psychoanalytic theory of Personality Disorders, ό.π., σελ. 140.

2.3 Κοινωνικά συμπτώματα

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να εξηγηθεί ότι τα νευρωτικά συμπτώματα που εκδηλώνονται ή κυριαρχούν σε κάθε κοινωνία εξαρτώνται από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά που επικρατούν μέσα στην κοινωνία, σκιαγραφώντας τη διάρθρωση του ατομικού με το κοινωνικό. Προσεγγίζοντας το συγκεκριμένο ζήτημα θα παρουσιαστούν και τρόποι αντιμετώπισης των νευρώσεων.

Ξεκινώντας από τον Φρόντ, στο βιβλίο του «Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας», διαπιστώνω ότι εξετάζει τον τρόπο που το υποκείμενο εγγράφεται στον κοινωνικό δεσμό διαμέσου της παραίτησης από την ενορμητική ικανοποίηση και την απώλεια της υποκειμενικής απόλαυσης. Μέσα από αυτό τον τρόπο εγγράφεται το ατομικό στο κοινωνικό και το υποκείμενο δημιουργεί τη σχέση του με τον Άλλο μέσα στον πολιτισμό. Ο άνθρωπος θα πρέπει να αφήσει την απόλαυσή του στον πολιτισμό, ώστε να μπορέσει να λάβει απολαύσεις μέσα στην κοινωνία. Αυτό αποτελεί και τη βάση δημιουργίας του νευρωτικού συμπτώματος, το οποίο είναι κοινωνικό ως προς τη διαμόρφωσή του, εξασφαλίζοντας για το υποκείμενο μια «αδιαίτερη συνθήκη απόλαυσης» σε σχέση με τον Άλλο του πολιτισμού. Ο Φρόντ, δηλαδή, υποστηρίζει πως το υποκείμενο επιθυμεί, ενώ ο συμβολικός Πατέρας στο πλαίσιο του πολιτισμού επιβάλλει απαγορεύσεις. Για να μπορέσει, λοιπόν, το υποκείμενο να υπάρξει αρμονικά δίπλα στον συμβολικό Πατέρα, θα πρέπει να αποδεχτεί την απαγόρευση, θυσιάζοντας τις ενορμήσεις του, αλλά εξασφαλίζοντας την αγάπη του Άλλου. Ωστόσο, η εσωτερίκευση της απαγόρευσης δεν μπορεί να ξεγελάσει το υποκείμενο και να υπονομεύσει τις ερωτικές ή επιθετικές του ενορμήσεις, «εν ολίγοις δεν μπορεί να του στερήσει το σύμπτωμά του».¹³⁰

Πέραν αυτών, αξίζει να σημειωθεί ότι στο συγκεκριμένο έργο («Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας»), ο Φρόντ μελετά τη σχέση διάρθρωσης ανάμεσα στο ατομικό και το συλλογικό, με βάση την αρχή του Υπερεγώ. Οι θέσεις του συγγραφέα θα μπορούσαν να διατυπωθούν ως εξής: στο πλαίσιο της αναλογίας ανάμεσα στην πολιτισμική διαδικασία και την εξελικτική διαδικασία του ανθρώπου, η κοινότητα διαμορφώνει ένα Υπερεγώ, το οποίο συμβάλλει στην πολιτισμική εξέλιξη. Για τον καθορισμό του κοινωνικού δεσμού σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η έννοια της

¹³⁰ Παπαχριστόπουλος, Ν. (2015). Πρόλογος, ό.π., σελ. 9-10.

ηθικής. Τόσο το ατομικό όσο και το συλλογικό Υπερεγώ θέτουν ιδανικές απαιτήσεις, ενώ η μη τήρηση αυτών προκαλεί ‘συνειδησιακό άγχος’.¹³¹

Σύμφωνα με τον Φρόυντ, «Το πολιτισμικό Υπερεγώ έχει διαμορφώσει τα ιδανικά του και έχει εγείρει τις απαιτήσεις του. Εκείνες οι απαιτήσεις, που αφορούν τις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους, απαρτίζουν την ηθική». Το Υπερεγώ, δηλαδή, που έχει διαμορφωθεί με βάση τον πολιτισμό μέσα στον οποίο αναπτύσσεται. Η ηθική μπορεί να ιδωθεί ως μια «θεραπευτική δοκιμή, προσπάθεια να πετύχει με μια εντολή του Υπερεγώ ό,τι δεν πετυχαίνονταν μέχρι εκείνη τη στιγμή με άλλη πολιτισμική εργασία». Το Υπερεγώ, επομένως, έχει ως σκοπό να ελέγχει και να κρίνει τις ενέργειες και τις προθέσεις του Εγώ, μέσω της λογοκρισίας.¹³²

Ο Φρόυντ συνεχίζει λέγοντας πως η ύπαρξη υπερβολικά μεγάλων απαιτήσεων από το Υπερεγώ μπορεί να οδηγήσει στην εμφάνιση νευρώσεων ή δυστυχίας στο άτομο. Μέσα από τις θέσεις του Φρόυντ μπορώ να υποστηρίξω ότι για την αντιμετώπιση των νευρώσεων θα πρέπει να μετριαστούν οι απαιτήσεις του ατομικού ή του πολιτισμικού Υπερεγώ. Οι απαιτήσεις του Υπερεγώ βιώνονται από το ίδιο το άτομο ως ένα αίσθημα ενοχής, μια ανάγκη τιμωρίας, που σε πολλές περιπτώσεις παραμένει ασυνείδητη. Το αίσθημα ενοχής, το πόσο δηλαδή αυστηρό είναι το Υπερεγώ, συνδέεται με την αυστηρότητα της συνείδησης. Η ένοχη συνείδηση υπάρχει πριν από το Υπερεγώ και επομένως, πριν και από τη συνείδηση. Όπως ο ίδιος ο Φρόυντ αναφέρει, πρόκειται για την «άμεση έκφραση του άγχους μπροστά στην εξωτερική εξουσία, η αναγνώριση της έντασης ανάμεσα στο Εγώ και σε αυτή την εξουσία, το άμεσο παράγωγο της σύγκρουσης ανάμεσα στην ανάγκη για την αγάπη

¹³¹ Φρόυντ, Σ. (2013). Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας, ό.π., σελ. 109-110, 117-118.

¹³² Φρόυντ, Σ. (2013). *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, ό.π., σελ. 109-110, 117-118. Για τον Φρόυντ, η εντολή του Υπερεγώ είναι απραγματοποίητη. «Ο πολιτισμός τα παραμελεί όλα αυτά, προειδοποιεί μόνο ότι όσο πιο δύσκολη είναι η τήρηση της εντολής τόσο μεγαλύτερη αξία έχει», ενώ συνεχίζει παρακάτω: «Η λεγόμενη φυσική ηθική δεν έχει να προσφέρει εδώ τίποτε εκτός από την ναρκισσιστική ικανοποίηση, που αισθάνεται ο άνθρωπος, όταν πιστεύει ότι είναι καλύτερος από τους άλλους». Naveau, P. (2015). Ο Μαρξ και το σύμπτωμα. Στον Ν. Παπαχριστόπουλο (Επιμ.), *Ψυχανάλυση και κοινωνικά συμπτώματα* (σελ. 13-54). Πάτρα: Opportuna, σελ. 19-21. Ο Naveau υποστηρίζει ότι «η πολιτική είναι λογοκρισία. Η εξαναγκασμένη επιλογή πραγματοποιείται από την πλευρά του μη-νοήματος και κατά συνέπεια εις βάρος του νοήματος». Στους LaPlanche και Pontalis, η λογοκρισία αναφέρεται ως μια διαρκής λειτουργία, που μεσολαβεί ανάμεσα στο προσυνειδητό-συνειδητό και ασυνείδητο-προσυνειδητό (σελ. 300).

της και στην τάση για ικανοποίηση των ορμών, η παρεμπόδιση της οποίας γεννά την τάση για επιθετικότητα».¹³³

Επιπροσθέτως, για τον Φρόντ και την ψυχανάλυση, η Περτέση διατυπώνει πως «το μόρφωμα κάθε συμπτώματος ανάγεται στη γλώσσα. Διότι το σύμπτωμα αναδεικνύει τη λογική του ασυνειδήτου», που μπορεί να προσεγγιστεί μέσω της γλώσσας και κυρίως μέσω της ερμηνείας της γλώσσας. Επιπλέον, θα μπορούσα να διατυπώσω τις απόψεις της Περτέση ως εξής: ο ψυχαναλυτής σέβεται τη λειτουργία του συμπτώματος, καθώς αυτό αποτελεί τη συνειδητή εκδήλωση μιας ασυνειδήτης διαδικασίας. Το σύμπτωμα χρειάζεται χρόνο για να αναδυθεί και μπορεί να προσεγγιστεί μέσα από τη μεταβίβαση στο πλαίσιο της θεραπευτικής διαδικασίας, που επίσης χρειάζεται χρόνο για να επιτευχθεί. Το σύμπτωμα και κατ' επέκταση τα νευρωτικά συμπτώματα συνιστούν για τον Φρόντ «την πραγμάτωση μιας ασυνειδήτης επιθυμίας». Στο βιβλίο του «Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση», ο Φρόντ αναφέρει ότι το σύμπτωμα εκφράζει την ικανοποίηση μιας επιθυμίας, κυρίως μιας ερωτικής επιθυμίας. Για τον ίδιο, το σύμπτωμα ορίζεται με βάση την ιατρική, αποτελώντας εκδήλωση μιας παθολογικής διαδικασίας με οργανική αιτιολογία. Η ψυχανάλυση είναι κυρίως μια κλινική του συμπτώματος, που δημιουργήθηκε μέσα από την ενασχόληση του Φρόντ με τα συμπτώματα των ασθενών του. Το σύμπτωμα, όπως και το όνειρο, το ευφυολόγημα, η παραπραξία και το γλωσσικό ολίσθημα, αποτελούν τα πέντε μορφώματα του ασυνειδήτου.¹³⁴

Για τον Φρόντ, λοιπόν, η εξέλιξη του πολιτισμού είναι πηγή δυσφορίας και αυτουργός συμπτωμάτων, καθώς απαιτεί από το υποκείμενο να παραιτηθεί από την άμεση ικανοποίηση των ενορμήσεων. Παρόμοιες απόψεις έχει και ο Μιλλέρ, αναφέροντας ότι ο πολιτισμός, που βρίσκεται σε συνεχή εξέλιξη, εκδηλώνει διαρκώς την παθολογία του. Συμπληρωματικά, η Περτέση αναφέρει ότι «ο κοινωνικός λόγος αναδεικνύει νέα σημαίνοντα, τα οποία με τη σειρά τους, εγγραφόμενα στον λόγο του Άλλου, αποτελούν σημεία εγγραφής ή ερωτήματος για το υποκείμενο. Το σύμπτωμα, με τη σειρά του, στο μέτρο που έως έναν βαθμό καθορίζεται από τον λόγο της

¹³³ Φρόντ, Σ. (2013). *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, ό.π., σελ. 109-110, 118-119. Ο Φρόντ στη σελ. 110 αναφέρει τη διάκριση ανάμεσα στη συνείδηση και την ένοχη συνείδηση. Συγκεκριμένα, γράφει: «Για συνείδηση δεν θα έπρεπε να μιλούμε πριν αποδειχθεί η ύπαρξη ενός Υπερεγώ, για την ένοχη συνείδηση πρέπει να πούμε πως υπάρχει πριν από το Υπερεγώ και κατά συνέπεια πριν και από τη συνείδηση».

¹³⁴ Περτέση, Ν. (2015). Η προβληματική των νέων συμπτωμάτων. Στον Ν. Παπαχριστόπουλο (Επιμ.), *Ψυχανάλυση και κοινωνικά συμπτώματα* (σελ. 115-138), ό.π., σελ. 119-121.

σύγχρονης επιστήμης, συνεχώς μεταλλάσσεται. Οι υστερικές περιπτώσεις που συναντούσε ο Φρόντ πάνε πλέον στο μουσείο. Νέες παθολογίες εμφανίζονται. Το σύμπτωμα όμως δεν εξαφανίζεται, απλά καμουφλάρεται και εμφανίζεται με διαφορετικό περιτύλιγμα».¹³⁵

Όπως έχει ήδη αναφερθεί με βάση τον Φρόντ στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, το νευρωτικό σύμπτωμα είναι άμεσα συνδεδεμένο με την ασυνείδητη επιθυμία, η οποία έχει απωθηθεί. Πιο συγκεκριμένα, όπως αναφέρει η Περτέση στο κείμενό της το σύμπτωμα είναι «η επιστροφή μιας ερωτικής απωθημένης ικανοποίησης αλλά είναι επίσης ένα συμβιβαστικό μόρφωμα, στον βαθμό που η απώθηση εκφράζεται μέσα από αυτό». Για παράδειγμα, το υστερικό σύμπτωμα είναι ένα μέσο επίλυσης της ψυχικής απωθημένης σύγκρουσης. Το νοητικό σύμπτωμα του ψυχαναγκαστικού ή το φοβικό σύμπτωμα βρίσκονται επίσης στην ψυχική σφαίρα και μετατίθενται σε άλλες αναπαραστάσεις.¹³⁶ Για τον Φρόντ, «το σύμπτωμα είναι μια δυσλειτουργία, το σημείο και το υποκατάστατο μιας ενορμητικής ικανοποίησης που δεν έλαβε χώρα».¹³⁷

Επίσης, ο Φρόντ αναφέρει ότι το πρωτότοκο παιδί εμφανίζει φθόνο ή ζήλεια για τα αδέρφια του και οι γονείς το αναγκάζουν να ταυτιστεί με τα άλλα παιδιά, καθώς αγαπούν όλα τα παιδιά το ίδιο. Θα έλεγα ότι με βάση όσα υποστηρίζει ο Λίποβατς ερμηνεύω πως από την αναγκαστική ταύτιση πηγάζει το συλλογικό αίσθημα, το ανήκειν σε μια ομάδα, το οποίο είναι προϊόν αντίδρασης ενάντια στη

¹³⁵ Περτέση, Ν. (2015). Η προβληματική των νέων συμπτωμάτων, ό.π., σελ. 117. Στο κείμενο της Περτέση (σελ. 117), αναφ. ο Μίλλερ (Miller, J.A. & Milner, J.C. (2004). *Voulez-vous etre evaluer?* Grasset, Παρίσι). «Ο κοινωνικός λόγος αναδεικνύει νέα σημαίνοντα, τα οποία με την σειρά τους, εγγραφόμενα στον λόγο του Άλλου, αποτελούν σημεία εγγραφής ή ερωτήματος για το υποκείμενο. Το σύμπτωμα συνεχώς μεταλλάσσεται» (σελ. 117).

¹³⁶ Περτέση, Ν. (2015). Η προβληματική των νέων συμπτωμάτων, ό.π., σελ. 120-121. Στο κείμενο αυτό τονίζεται η θέση του Φρόντ, όπου το νευρωτικό σύμπτωμα συνδέεται με την ασυνείδητη επιθυμία η οποία έχει απωθηθεί. «Δεν υπάρχει απώθηση χωρίς επιστροφή του απωθημένου: μορφώματα του ασυνειδήτου και κατ' επέκταση συμπτώματα. Έτσι, το σύμπτωμα παρέχει μια ιδιαιτέρας φύσεως ικανοποίηση, διότι, όπως το όνειρο το οποίο συνιστά την ικανοποίηση μιας επιθυμίας, συνιστά εξ ίσου, με την ίδια λογική, μια τέτοια ικανοποίηση» (σελ. 121).

¹³⁷ Φρόντ, Σ. (2007). *Αναστολή, σύμπτωμα και άγχος*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 86-87. Πρόκειται, δηλαδή, για μια απωθημένη ερωτική ενόρμηση, που δεν κατάφερε να βρει ικανοποίηση. Σύμφωνα με τους LaPlanche και Pontalis στο κείμενο που έγινε αναφορά αρκετές φορές στο υστερικό σύμπτωμα αυτό μπορεί να είναι: σωματομετατρεπτικά συμπτώματα, που εκφράζονται μέσα από το σώμα και έχουν είτε θεατρικό χαρακτήρα είτε πιο μόνιμα, όπως αναισθησίες, υστερικές παραλύσεις. (LaPlanche, J. & Pontalis, J.B. (1986). *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, ό.π., σελ. 518-519).

ζήλεια και τον φθόνο. Στο πλαίσιο του πολιτισμού, εμφανίζεται ο σχηματισμός αντίδρασης, όπου τα εχθρικά αισθήματα μετατρέπονται σε θετικά, μέσω της μεσολάβησης ενός Τρίτου, ενός Άλλου, καθώς όλα τα παιδιά έχουν ως κοινό στόχο την αγάπη των γονέων. Κατά συνέπεια, ο πολιτισμός χρησιμοποιεί τον σχηματισμό αντιδράσεων ώστε να αντιμετωπίσει την τάση της πρωταρχικής επιθετικότητας –του φθόνου- των ατόμων μεταξύ τους. Για την ύπαρξη δικαιοσύνης και ισότητας απαιτείται, με βάση τον Λίποβατς «όχι απλά η απώθηση του φθόνου, αλλά η υπέρβασή του μέσα από μια μετουσιωτική στάση, η οποία συγχρόνως ενέχει και την αναγνώριση της ‘ανισότητας μέσα στην ισότητα’, ως υπέρβαση του ναρκισσισμού των ανταγωνιζόμενων ατόμων και ομάδων».¹³⁸

Στο πλαίσιο προσέγγισης των νευρωτικών συμπτωμάτων, ο Φρόντ μελέτησε και καθόρισε το συλλογικό ως «θεωρούμενο στην ασυνείδητη του διάσταση, μέσω της οικονομίας του, τοποθετώντας το υποκείμενο με τα ψυχονευρωτικά συμπτώματά του στην περιοχή ενός ελλείμματος». Θα μπορούσα να διατυπώσω τον συλλογισμό του Φρόντ ως εξής: το υποκείμενο αναγνωρίζει και συμβιβάζεται με την ήττα του, στο πλαίσιο του συλλογικού, καθώς βιώνει την καταστολή των ενορμήσεων. Το έλλειμμα δεν είναι λειτουργικό, καθώς περιορίζει σε μεγάλο βαθμό την απόλαυση. Το υποκείμενο, ωστόσο, μπορεί να αποζημιωθεί μέσα από τα πρωτογενή και δευτερογενή οφέλη του συμπτώματος. Όπως ο ίδιος αναφέρει, «σε αυτό ακριβώς έγκειται η ειρωνεία της νεύρωσης: αφ’ ου και ο κοινωνικός Άλλος πληρώνεται απ’ ευθείας, το υποκείμενο θα πράξει το ίδιο ακριβώς αλλά απολαμβάνοντας... μέσω του συμπτώματός του. Είναι πάντα εκείνο το οποίο ο Άλλος δεν θα αποκτήσει ποτέ».¹³⁹ Ο κοινωνικός Άλλος μπορεί να μετατρέψει την ενόρμηση θανάτου, που διαπερνά τον πολιτισμό, σε απόλαυση. Πρόκειται, λοιπόν, για έναν τρόπο εξάσκησης και ‘θετικοποίησης’ της άρνησης. Το κοινωνικό σύμπτωμα συνδέεται με το όφελος της

¹³⁸ Λίποβατς, Θ. (2015), Ο φθόνος και η μνησικακία ως σχηματισμός συμπτώματος και αντίδρασης, ό.π., σελ. 242-243. Φρόντ, Σ. (1994), *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ό.π., σελ. 79-80. Ο Φρόντ υποστηρίζει ότι τα εχθρικά υποκείμενα παραιτούνται από την αμοιβαία έχθρα, μέσα από τη μεταξύ τους ταύτιση, καθώς έχουν ως κοινό σημείο την προσήλωση και την αγάπη των γονέων. Οι άνθρωποι ξεκινούν από το οικογενειακό πλαίσιο και φτάνουν στη δημιουργία της ομάδας και της μάζας (Λίποβατς, σελ. 243, Φρόντ, σελ. 79).

¹³⁹ Assoun, P.L. (2015). Η ασυνείδητη ζημία και οι κοινωνικές της υπεραξίες. Στον Ν. Παπαχριστόπουλο (Επιμ.), *Ψυχανάλυση και κοινωνικά συμπτώματα* (σελ. 55-76). Πάτρα: Ορρορτυνα, σελ. 61. Αξίζει να σημειωθεί ότι το υποκείμενο αποζημιώνεται μέσα από τα οφέλη του συμπτώματος, τόσο τα πρωτογενή όσο και τα δευτερογενή. Φρόντ, Σ. (2016). *Η «πολιτισμική» σεξουαλική ηθική και η σύγχρονη νευρικήτητα*, ό.π., σελ. 16-20.

κοινωνικής απόλαυσης, αποτελώντας δευτερογενές όφελος για το νευρωτικό υποκείμενο.¹⁴⁰ Δεν θα εμβαθύνουμε ωστόσο αν δε λάβουμε υπόψη πως ο Φρόντ, στο έργο του «Αναστολή, σύμπτωμα και άγχος» υποστηρίζει ότι τα συμπτώματα διαμορφώνονται με βάση τις επιθετικές ενορμήσεις, οι οποίες, όμως, συνδέονται με τις ενορμήσεις της λίμπιντο. Οι ενορμήσεις εμπεριέχουν την αίσθηση του κινδύνου, που οδηγεί στην εκδήλωση συμπτωμάτων, τα οποία στοχεύουν στην αποφυγή της κατάστασης κινδύνου, που εκφράζεται με τη μορφή του άγχους.¹⁴¹

Από όλα τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι στην εποχή του Φρόντ, οι παθολογίες που διέκρινε ήταν η νεύρωση (υστερία, ψυχαναγκαστική νεύρωση και φοβία), η ψύχωση και η διαστροφή. Για τον Λακάν, οι νέες παθολογίες περιλαμβάνουν τις νευρώσεις αυτοτιμωρίας, τις ναρκισσιστικές νευρώσεις και τις διαταραχές ως προς τις ταυτίσεις με βάση το φύλο. Για τον ίδιο, το σύμπτωμα συνδέεται με τον λόγο του Άλλου, ενώ το υποκείμενο μιλώντας για το σύμπτωμα σταδιακά δομεί τον λόγο, ο οποίος είναι άμεσα επηρεασμένος από το ίδιο το σύμπτωμα και τη δομή του. «Για παράδειγμα, το νευρωτικό υποκείμενο –υστερικό, ψυχαναγκαστικό ή φοβικό- χρησιμοποιεί έναν λόγο δομημένο από την πατρική λειτουργία».¹⁴²

Σε συνέχεια με τα παραπάνω φαίνεται πως σε κάθε εποχή αναδύονται συγκεκριμένες μορφές παθολογίας, που εκφράζουν σε «μεγαλοποιημένη μορφή την υποβαστάζουσα χαρακτηριστική της», όπως χαρακτηριστικά λέει ο Λας. Την εποχή του Φρόντ, «η υστερία και η ψυχαναγκαστική νεύρωση οδηγούσαν στα άκρα τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας που συνδέονταν με την καπιταλιστική τάξη πραγμάτων σε ένα πρωιμότερο στάδιο της ανάπτυξής της, την κτητικότητα, τη φανατική αφοσίωση στη δουλειά και την άγρια καταπίεση της ερωτικότητας». Στον καιρό μας, ο Λας αναφέρει ότι «οι προσχιζοφρενικές, οι μεταιχμιακές διαταραχές ή οι

¹⁴⁰ Assoun, P.L. (2015). Η ασυνείδητη ζημία και οι κοινωνικές της υπεραξίες, ό.π., σελ. 74-75. Συμπεραίνει στο κείμενο αυτό ότι «η απόλαυση και η ρυθμιστική της προσταγή πρέπει να τοποθετηθεί ακριβώς στο επίπεδο του Άλλου» (σελ. 75).

¹⁴¹ Φρόντ, Σ. (2007). *Αναστολή, σύμπτωμα και άγχος*, ό.π., σελ. 63-68.

¹⁴² Περτέση, Ν. (2015). Η προβληματική των νέων συμπτωμάτων, ό.π., σελ. 126-127. Όπως γράφει στο κείμενο αυτό η Περτέση: «Ο Λακάν ήταν από τους πρώτους που έδειξε πως το σύμπτωμα συνδέεται με τον λόγο του Άλλου και κατ' επέκταση πως το υποκείμενο ταυτίζεται με κάποια νέα σημαίνοντα που ανευρίσκει στον λόγο της επιστήμης ή του κοινωνικού Άλλου» (σελ. 126).

διαταραχές της προσωπικότητας έχουν τραβήξει ολοένα περισσότερο την προσοχή, μαζί με τη σχιζοφρένεια».¹⁴³

Οι διαπιστώσεις αυτές συμπληρώνονται και από την Έκδοση της Ψυχαναλυτικής Εταιρείας των Παρισίων, με τίτλο «Οικογένειες του σήμερα», όπου υποστηρίζεται ότι «το νευρωτικό μοντέλο εξαφανίζεται και παραχωρεί προοδευτικά τη θέση του στις παθολογίες ταυτότητας και τις ναρκισσιστικές διαταραχές, οι οποίες αντανakλούν πιθανόν την ασάφεια που φαίνεται να έχει υπερισχύσει της παραδοσιακής κατανομής των ρόλων στους κόλπους της οικογένειας».¹⁴⁴

Θα έλεγα πως αυτό σημαίνει πως υπάρχει μια παρακμή των αμιγώς υστερικών, ψυχαναγκαστικών και φοβικών συμπτωμάτων. Δεν συναντώνται πλέον συχνά οι υστερικές παραλυσίες, καθώς το υστερικό υποκείμενο σήμερα καταφεύγει στην ιατρική για την αντιμετώπιση του συμπτώματος με σύγχρονες μεθόδους. Ο Λακάν είχε επισημάνει ότι θα φτάσουμε σε μια εποχή όπου οι γυναίκες θα επιλέγουν την εξωσωματική γονιμοποίηση για να κάνουν παιδιά παρακάμπτοντας τον άνδρα και τον φαλλό. Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις, δεν υπάρχει επιθυμία για παιδί, καθώς το παιδί αποτελεί μια θέληση προς απόλαυση, που είναι ένα ακόμα από τα νέα συμπτώματα του πολιτισμού μας.¹⁴⁵

Στα νέα συμπτώματα του πολιτισμού κατατάσσονται, επίσης, τα ψυχοσωματικά φαινόμενα, ως «μια άλλη τροπικότητα επιστροφής της απόλαυσης στο ίδιο το σώμα», όπως επισημαίνει η Περτέση, καθώς και «οι βουλιμίες, οι ανορεξίες, οι εξαρτήσεις, οι άτυπες καταθλίψεις, οι καταστάσεις υπερκόπωσης και έλλειψης επιθυμίας, οι προβληματικοί παρτεναίρ», όπου το σύμπτωμα θα μπορούσε να οριστεί ως «μια καθήλωση απόλαυσης που αντιστέκεται στον λόγο». Τα νέα συμπτώματα του πολιτισμού δεν ακολουθούν τη δομή της νεύρωσης και της ψύχωσης, αλλά

¹⁴³ Λας, Κ. (2008). *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού*, ό.π., σελ. 51.

¹⁴⁴ Zafiroopoulos, M. (2015). Για μια φροϋδική κλινική της βίας: Η άγνοια του κοινωνικού ως ψυχαναλυτικό αδιέξοδο. Στον Ν. Παπαχριστόπουλο (Επιμ.), *Ψυχανάλυση και κοινωνικά συμπτώματα* (σελ. 158-193), ό.π., σελ. 168. Στο κείμενο αυτό τονίζεται το εξής: «Για ακόμη μια φορά δηλώνεται κατά πόσο οι ναρκισσιστικές παθολογίες ταυτότητας ή οι οριακές καταστάσεις βρίθουν από το γεγονός της φθοράς της ικανότητας ταυτοποίησης της δυτικής οικογένειας» (σελ. 168).

¹⁴⁵ Περτέση, Ν. (2015). Η προβληματική των νέων συμπτωμάτων, ό.π., σελ. 133-134. «Καταφανές παράδειγμα αποτελεί η άμετρη χρήση της εξωσωματικής γονιμοποίησης, υπό τις διάφορες μορφές της. Αντί μια γυναίκα να αναρωτηθεί για το πρόβλημα επιθυμίας που έχει με τον σύζυγό της, μέσα από την ανυπαρξία σεξουαλικών σχέσεων, προτιμά να 'ξεπεράσει' το πρόβλημα καταφεύγοντας στην εξωσωματική».

αποτελούν κυρίως «υβρίδια του καπιταλιστικού λόγου και της κοινωνίας της κατανάλωσης».¹⁴⁶

Συνεχίζοντας την ανάλυση για τα σύγχρονα κοινωνικά συμπτώματα, θα αποτελούσε παράλειψη αν δεν αναφερόμασταν στις ναρκισσιστικές παθολογίες ταυτότητας και στις οριακές καταστάσεις που παρατηρούνται στη σύγχρονη κοινωνία και οι οποίες συνδέονται άμεσα με τη φθορά της ικανότητας ταυτοποίησης της δυτικής οικογένειας. Σύγχρονοι κοινωνιολόγοι, όπως ο Λας και ο Μπερζερέ, επιβεβαιώνουν τη σύνδεση ανάμεσα στη μεταμοντέρνα κοινωνία και τις ναρκισσιστικές διαταραχές, καθώς και στον πολλαπλασιασμό των οριακών διαταραχών εξαιτίας της μεγάλης αλλαγής ως προς την κατανομή των γονεϊκών ρόλων. Πρόκειται για ένα «είδος ναρκισσιστικής δυσφορίας», όπου το βασικό στοιχείο εμφάνισης της κρίσης είναι ότι ο πατέρας βρίσκεται σε παρακμή. Στο πλαίσιο της μάζας, η παρακμή αυτή «αιτιολογεί την ναρκισσιστική συντριβή των υιών, την τοξικομανία τους, τις ψυχώσεις τους, τις αυτοκτονίες και τη βία τους».¹⁴⁷

Απαριθμώντας τα κοινωνικά συμπτώματα, επισημαίνουμε τα κυριότερα, τα οποία είναι τα εξής: νευρωτικά συμπτώματα (υστερία, ψυχαναγκαστική νεύρωση και φοβία), ψύχωση και διαστροφή, νευρώσεις αυτοτιμωρίας, ναρκισσιστικές νευρώσεις και διαταραχές ως προς τις ταυτίσεις με βάση το φύλο, προσχίζοφρενικές και μεταιχμιακές διαταραχές ή διαταραχές της προσωπικότητας, παθολογίες ταυτότητας και ναρκισσιστικές διαταραχές, ψυχοσωματικά φαινόμενα, καθώς και βουλιμίες, ανορεξίες, εξαρτήσεις, άτυπες καταθλίψεις, καταστάσεις υπερκόπωσης και έλλειψης επιθυμίας και προβληματικοί παρτεναίρ. Τα κοινωνικά συμπτώματα αλλάζουν ανάλογα με τα χαρακτηριστικά της κοινωνίας σε κάθε δεδομένη χρονική περίοδο, όπως προείδαμε και συνάγουμε το συμπέρασμα ότι κάθε κοινωνία διέπεται από συγκεκριμένες κοινωνικές μορφές, που προϋποθέτουν τη δόμηση καινούργιων μορφών προσωπικότητας.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Περτέση, Ν. (2015). Η προβληματική των νέων συμπτωμάτων, ό.π., σελ. 136-137.

¹⁴⁷ Zafiroopoulos, M. (2015). Για μια φροϋδική κλινική της βίας: Η άγνοια του κοινωνικού ως ψυχαναλυτικό αδιέξοδο, ό.π., σελ. 168-169, 187.

¹⁴⁸ Λας, Κ. (2008). Η κουλτούρα του ναρκισσισμού, ό.π., σελ. 59. Οι κρατούσες κοινωνικές συνθήκες είναι αυτές που έχουν μετασηματίσει την οικογένεια και συμβάλλουν στη διαμόρφωση της υποβαστάζουσας δομής της προσωπικότητας, δίνοντας συγκεκριμένη μορφή σ' αυτή.

Αναλυτικότερα, με βάση τις θέσεις του Λας, μπορώ να διατυπώσω πως οι κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν συμβάλλουν στην ανάπτυξη ναρκισσιστικών χαρακτηριστικών, που ήδη υπάρχουν, ενώ σε αυτό συντελεί και ο μετασχηματισμός της μορφής της οικογένειας.¹⁴⁹ Η δόμηση μιας ναρκισσιστικής προσωπικότητας είναι αποτέλεσμα των κοινωνικών συνθηκών, όπου ο ναρκισσισμός είναι ένα μέσο για την αντιμετώπιση των εντάσεων και των αγχών της σύγχρονης ζωής.¹⁵⁰ «Τα αξιακά συστήματα των ναρκισσιστικών προσωπικοτήτων είναι γενικώς φθαρτά, γράφει ο Κέρνμπεργκ, σε αντίθεση προς την άκαμπτη ηθική της ψυχαναγκαστικής προσωπικότητας».¹⁵¹

Στο υποκεφάλαιο αυτό αναπτύχθηκαν τα κοινωνικά συμπτώματα σκιαγραφούν τις διαταραχές που ξεχωρίζουν και είναι πιο συχνές σε κάθε εποχή, με βάση τα κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά της εποχής. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να κατανοήσουμε το πλαίσιο μέσα στο οποίο εκδηλώθηκαν οι διαφορετικού τύπου νευρώσεις και πως αυτές ξεπεράστηκαν δίνοντας τη θέση τους στις διαταραχές ταυτότητας και τις διαταραχές προσωπικότητας, όπου το βασικό έλλειμμα είναι η απουσία σημείων αναφοράς. Η κατανόηση των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας και της εκδήλωσης αυτών σε ατομικό και συλλογικό πεδίο θα επιτευχθεί στο επόμενο κεφάλαιο, που διαπραγματεύεται την ανάπτυξη της ναρκισσιστικής, της μαζοχιστικής, της ψυχαναγκαστικής, της αυταρχικής και της οριακής προσωπικότητας.

¹⁴⁹ Λας, Κ. (2008). Η κουλτούρα του ναρκισσισμού, ό.π., σελ. 59.

¹⁵⁰ Λας, Κ. (2008). Η κουλτούρα του ναρκισσισμού, ό.π., σελ. 59. Ο Λας σημειώνει: «Μια κοινωνία που φοβάται πως δεν έχει μέλλον, δεν μπορεί να δίνει ιδιαίτερη προσοχή στις ανάγκες της επόμενης γενιάς, και η πάντα παρούσα αίσθηση ιστορικής ασυνέχειας –η πληγή της κοινωνίας μας- πλήττει ιδιαίτερα συντριπτικά την οικογένεια».

¹⁵¹ Λας, Κ. (2008). Η κουλτούρα του ναρκισσισμού, ό.π., σελ. 60. Ο Λας αναφέρει: «Παρόλο που ο ναρκισσιστής συμμορφώνεται στους κοινωνικούς γνώμονες από φόβο εξωτερικής τιμωρίας, θεωρεί συχνά τον εαυτό του εκτός νόμου και βλέπει και τους άλλους με τον ίδιο τρόπο». Επομένως, για τους ναρκισσιστές δεν υπάρχει ένα σταθερά εδραιωμένο σύστημα αξιών. Αυτό βρίσκεται σε αντίθεση με τους ψυχαναγκαστικούς οι οποίοι έχουν αναπτύξει ένα άκαμπτο και έντονο Υπερεγώ, το οποίο στηρίζεται σε αυστηρούς και σταθερούς κανόνες, που δεν πρέπει να αλλάζουν.

3. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΙΔΗ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ

3.1 Ταυτότητα και Ναρκισσιστική Προσωπικότητα

Σύμφωνα με τον Φρόυντ, ο **ναρκισσισμός** είναι αποτέλεσμα του προσανατολισμού των ενορμήσεων προς το Εγώ και ορίζεται ως το «λιμπιντικό συμπλήρωμα στον εγωισμό της ορμής της αυτοσυντήρησης». Ο Kohut καθόρισε τον ναρκισσισμό όχι μόνο ως προσανατολισμό προς το Εγώ, αλλά και με βάση την ποιότητα της κάθεξης της ενέργειας. Έτσι, φαίνεται πως ο πρώτος δίνει έμφαση στην οικονομική προσέγγιση της λειτουργίας του ψυχικού οργάνου, ενώ ο δεύτερος εστιάζει στην ποιότητα των επενδύσεων.¹⁵² Ο Kohut αρχικά χρησιμοποίησε τον όρο ‘μεγαλειώδης εαυτός’, που αναφερόταν στην αίσθηση του μεγαλείου του εαυτού και την υπεροχή που αφορούσε τον ένα πόλο του εσωτερικού κόσμου των ναρκισσιστικών ατόμων, δίνοντας έμφαση στον τρόπο πρόσληψης και επεξεργασίας των σκέψεων από τα ίδια τα άτομα.¹⁵³

Για τον Φρόυντ, υπάρχει διαφορά ανάμεσα στη μετουσίωση, που συμβαίνει με την ορμή και στην εξιδανίκευση, που συμβαίνει στο αντικείμενο. Η μετουσίωση μέσω της επιτυχούς αλλαγής της ορμής προς ένα μη ερωτικό στόχο συμβάλλει στη διαμόρφωση του Ιδεώδους του Εγώ, χωρίς όμως το τελευταίο να είναι σε θέση να την επιβάλλει. Πρόκειται δηλαδή για μια διεργασία που στηρίζεται σε δραστηριότητες, που δε σχετίζονται με τη σεξουαλικότητα. Η διαμόρφωση του Ιδεώδους του Εγώ αυξάνει τις απαιτήσεις του Εγώ, ενώ η μετουσίωση βοηθάει ώστε να βρεθούν τρόποι εκπλήρωσης των απαιτήσεων και να μην υπάρξει απώθηση. Το Ιδεώδες του Εγώ δομείται με βάση την κριτική επιρροή των γονέων και άλλων σημαντικών προσώπων του περιβάλλοντος, ενώ στηρίζεται στην εγκαθίδρυση της ηθικής συνείδησης.¹⁵⁴

¹⁵² Green, A. (2002). A dual conception of narcissism: Positive and negative organizations. *Psychoanalytic Quarterly*, 71, 631-649, σελ. 633-634. Kohut, H. (1972). Thoughts on narcissism and narcissistic rage. *Psychoanalytic Study of the Child*, 27, 360-400, σελ. 361-363. Φρόυντ, Σ. (1991). *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, ό.π., σελ. 7.

¹⁵³ Kohut, H. (1971). *The analysis of the self: A systematic approach to the psychoanalytic treatment of narcissistic personality disorders*. New York: International Universities Press, όπως αναφ. στην McWilliams, N. (2008). *Ψυχαναλυτική διάγνωση*, ό.π., σελ. 371.

¹⁵⁴ Φρόυντ, Σ. (1991). *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, ό.π., σελ. 32-35.

Ο Φρόντλ κάνει τη διάκριση ανάμεσα στον πρωτεύοντα και δευτερεύοντα ναρκισσισμό. Και οι δύο χαρακτηρίζονται από έναν ασαφή διαχωρισμό ανάμεσα στον εαυτό και τα αντικείμενα. Το νήπιο που βιώνει τον πρωτεύοντα ναρκισσισμό δεν έχει αντιληφθεί ότι η μητέρα αποτελεί ξεχωριστό αντικείμενο, με αποτέλεσμα η εξάρτησή του από τη μητέρα, η οποία ικανοποιεί τις ανάγκες του, να γίνεται αντιληπτή ως η δική του παντοδυναμία. Χρειάζεται να περάσουν αρκετές εβδομάδες ώστε να αναπτυχθεί το βρέφος και να αρχίσει να αναγνωρίζει τα αντικείμενα που βρίσκονται έξω από τον εαυτό του. Ο δευτερεύων ναρκισσισμός εμφανίζεται μετά την ανάπτυξη του Εγώ και την επίτευξη του διαχωρισμού του εαυτού από τα αντικείμενα γύρω του. Πρόκειται για έναν παθολογικό ναρκισσισμό, που στοχεύει στην απόσυρση της επένδυσης από ένα αντικείμενο, το οποίο δεν κατάφερε να εκπληρώσει τις επιθυμίες του, δημιουργώντας ματαιώση και απογοήτευση.¹⁵⁵

Επίσης, ο Kernberg αναφέρεται κυρίως στους μεγαλομανείς ναρκισσιστικούς ασθενείς, υποστηρίζοντας ότι έχουν μια έντονη επιθετική ενόρμηση ή μια απουσία ανοχής του άγχους που οφείλεται στις επιθετικές παρορμήσεις. Συνήθως, τα ναρκισσιστικά άτομα δεν μπορούν να παραδεχτούν τις ενορμήσεις και τις επιθυμίες τους, καθώς φοβούνται την ορμή αυτών των στοιχείων. Τα ναρκισσιστικά άτομα χαρακτηρίζονται από συναισθήματα ντροπής και φόβου, κυρίως ότι θα ντροπιαστούν μπροστά στους άλλους, καθώς και από μια ρηχή συναισθηματική ζωή, με χαμηλό βαθμό ενσυναίσθησης των άλλων. Ακόμη, εμφανίζουν επιρρέπεια στον φθόνο εξαιτίας των ελλειμμάτων και των ανεπαρειών που νιώθουν τα ίδια ότι φέρουν, ενώ επιλέγουν να εξιδανικεύσουν ορισμένους ανθρώπους από τους οποίους αναμένουν να καλύψουν τα ναρκισσιστικά τους κενά.¹⁵⁶

Ο Grunberger έρχεται σε αντίθεση με τον Φρόντλ όσον αφορά τον ναρκισσισμό, καθώς υποστηρίζει ότι ο ναρκισσισμός θα πρέπει να διαφοροποιείται από τα λιμπιντικά ένστικτα και από το ένστικτο της αυτοσυντήρησης, καθώς αναπτύσσεται μέσα από εμπειρίες που προηγούνται από τη συνειδητοποίηση του χωρισμού. Για αυτό θεωρεί ότι θα πρέπει να γίνεται κατανοητός «ως ξέχωρο σύστημα, εντελώς ανεξάρτητο από την ενστικτώδη επιθυμία για σωματική

¹⁵⁵ Φρόντλ, Σ. (1991). *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, ό.π., σελ. 30-33.

¹⁵⁶ Kernberg, O.F. (1970). Factors in the psychoanalytic treatment of narcissistic personalities. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 18, 51-85, σελ. 51-53. McWilliams, N. (2008). *Ψυχαναλυτική διάγνωση*, ό.π., σελ. 369-370.

ικανοποίηση». Αυτό σημαίνει πως ο ναρκισσισμός είναι απαλλαγμένος από τις σωματικές επιθυμίες, ενώ προηγείται από την ανάδυση του Εγώ, που πηγάζει από το περιβάλλον του.¹⁵⁷

Ο ναρκισσισμός μαζί με τον μακιαβελισμό και την ψυχοπάθεια αποτελούν «τη σκοτεινή τριάδα» της προσωπικότητας. Ο μακιαβελισμός χαρακτηρίζεται από την ικανότητα του ατόμου για χειραγώγηση, ενώ το άτομο συμπεριφέρεται με έναν ψυχρό και χειριστικό τρόπο. Ο ναρκισσισμός χαρακτηρίζεται από μεγαλοπρέπεια, κυριαρχία και ανωτερότητα, ενώ η ψυχοπάθεια εκδηλώνεται με υψηλό βαθμό παρορμητικής συμπεριφοράς και ανάγκη για συναρπαστική αναζήτηση, καθώς και χαμηλό βαθμό ενσυναίσθησης και άγχους. Ορισμένες προσωπικότητες μπορεί να μοιράζονται αυτά τα στοιχεία της «σκοτεινής τριάδας», ενώ ποικίλουν ως προς τον βαθμό που υπάρχουν αυτά τα χαρακτηριστικά. Συνεπάγονται την ύπαρξη ενός κοινωνικά προβληματικού χαρακτήρα, με τάσεις αυτοπροβολής, συναισθηματική ψυχρότητα, διπλωματία και επιθετικότητα.¹⁵⁸

Ο **ναρκισσισμός** είναι απαραίτητος, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί απειλή για την επιβίωση του ατόμου.¹⁵⁹ Ο ναρκισσιστής, αν και έχει την ψευδαίσθηση της παντοδυναμίας, εξαρτάται από τους άλλους έτσι ώστε να μπορέσει να εξασφαλίσει την αυτοπεποίθησή του. Δεν μπορεί, δηλαδή, να ζήσει χωρίς ένα κοινό που θα τον θαυμάζει, ενώ η ελευθερία που μπορεί να βιώνει από οικογενειακούς και θεσμικούς δεσμούς συμβάλλει στην ανασφάλειά του. Έχει ανάγκη από την προσοχή των άλλων ή την προσκόλληση στους άλλους, καθώς ο κόσμος γύρω του λειτουργεί σαν ένας καθρέφτης.¹⁶⁰ Όσον αφορά τον τρόπο που βιώνουν τον εαυτό τους τα ναρκισσιστικά άτομα, αυτά χαρακτηρίζονται από «μια αίσθηση ακαθόριστης εξαπάτησης, ντροπής, φθόνου, κενότητας ή ανολοκλήρωτου κενού, ασχήμιας και κατωτερότητας ή τα αντισταθμιστικά στοιχεία αυτών των αισθημάτων: πιστεύουν ότι έχουν πάντα δίκιο και νιώθουν υπερηφάνεια, περιφρόνηση, αμυντική αυτάρκεια, ματαιοδοξία και αίσθημα υπεροχής». Τα ναρκισσιστικά άτομα αντιλαμβάνονται την ψυχολογική τους

¹⁵⁷ Λας, Κ. (2006). *Ο ελάχιστος εαυτός*, ό.π., σελ. 171-172.

¹⁵⁸ Paulhus, D.L. & Williams, K.M. (2002). The Dark Triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and Psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 36, 555-563, σελ. 556-558.

¹⁵⁹ Φρόμ, Ε. (1978). *Η Καρδιά του Ανθρώπου. Η Δύναμή του για το Καλό και το Κακό*. (Μτφρ. Δ. Θεοδωρακάτος). Αθήνα: Μπουκουμάνης, σελ. 83-84.

¹⁶⁰ Λας, Κ. (2008). *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού*, ό.π., σελ. 23.

ευθραυστότητα, ενώ συχνά εμφανίζουν τον φόβο της κατάρρευσης και της απώλειας της αυτοεκτίμησης που θεωρούν ότι έχουν.¹⁶¹

Όπως υποστηρίζει ο Kernberg στο βιβλίο της McWilliams, τα άτομα με ναρκισσισμό βιώνουν αντίθετες καταστάσεις του Εγώ, καθώς έχουν έναν μεγαλειώδη (ολοκληρωτικά καλό) και έναν υποβιβασμένο (ολοκληρωτικά κακό) εαυτό. Νιώθουν ότι διαθέτουν μια ιδιαίτερα εύθραυστη ταυτότητα, που χρειάζεται αυξημένη προσπάθεια ώστε να διατηρήσει τη συνοχή της και να αντέξει μακροπρόθεσμα. Αξίζει να σημειωθεί, με βάση την McWilliams, ότι η εσωτερική αξία του ναρκισσιστικού ατόμου απαιτεί μια διαρκή εξωτερική επιβεβαίωση.¹⁶²

Η ναρκισσιστική προσήλωση μπορεί να οδηγήσει σε παραμόρφωση της λογικής κρίσης, ενώ ο ναρκισσισμός διακρίνεται σε ατομικό και κοινωνικό ναρκισσισμό. Σε ατομικό πεδίο, ο ναρκισσισμός μπορεί να είναι καλοήθης, όπου το αντικείμενο του ναρκισσισμού είναι το αποτέλεσμα της προσπάθειας του ατόμου ή κακοήθης, όπου το αντικείμενο του ναρκισσισμού είναι κάτι που έχει το άτομο. Ο καλοήθης ναρκισσισμός επιτρέπει στο άτομο να βρίσκεται σε επαφή με την πραγματικότητα, εξαιτίας του αντικειμένου έλξης και αγάπης του ναρκισσισμού και με αυτό τον τρόπο να καθορίζει διαρκώς τα όρια, ενώ από τον κακοήθη ναρκισσισμό απουσιάζει το επανορθωτικό στοιχείο, που θα επέτρεπε τη διατήρηση των ορίων. Σε ομαδικό πεδίο, ο ναρκισσισμός είναι απαραίτητος για την επιβίωση της ομάδας, καθώς τα μέλη της ομάδας δίνουν σημασία στην ύπαρξη ή στην αξία της ομάδας. Η ναρκισσιστική συμπεριφορά, στο πλαίσιο της ομάδας, οδηγεί το άτομο να μην είναι «ακόμη άτομο», αλλά να παραμένει ενωμένο με την ομάδα μέσω των πρωταρχικών δεσμών.¹⁶³

Σύμφωνα με το βιβλίο του Green, συμπεραίνω ότι υπάρχουν δύο είδη ναρκισσισμού, καθώς ο ναρκισσισμός διακρίνεται στον θετικό ναρκισσισμό, που στοχεύει στην επίτευξη μιας ενότητας και στην κάθεξη του εαυτού που τροφοδοτείται, τουλάχιστον εν μέρει, και στον αρνητικό ναρκισσισμό που οδηγεί

¹⁶¹ McWilliams, N. (2008). Ψυχαναλυτική διάγνωση, ό.π., σελ. 379-380.

¹⁶² Kernberg, O.F. (1975). *Borderline conditions and pathological narcissism*. New York: Jason Aronson, όπως αναφ. στην McWilliams, N. (2008), Ψυχαναλυτική διάγνωση, ό.π., σελ. 379-380.

¹⁶³ Φρόμ, Ε. (1978). *Η καρδιά του ανθρώπου*, ό.π., σελ. 83-84, 90, 92. Οι πρωταρχικοί δεσμοί αναφέρονται στους πρώτους δεσμούς με το αντικείμενο, που είναι η μητέρα ή το πρόσωπο φροντίδας.

προς ένα μηδενικό βαθμό, στοχεύοντας στο τίποτα και φτάνοντας μέχρι τον ψυχικό θάνατο. Ο θετικός ναρκισσισμός, με βάση όσα διάβασα στον Green, φαίνεται ότι μπορεί να είναι λιγότερο παθολογικός από τον αρνητικό, αν και μπορεί να φτάσει στην υποβάθμιση σχέσεων με αντικείμενα.¹⁶⁴

Σε ένα άρθρο των DeZavala et al., σημειώνεται ότι ο συλλογικός ναρκισσισμός προβλέπει τον βαθμό επιθετικότητας στο πλαίσιο των διομαδικών σχέσεων, πέρα από ισχυρούς προγνωστικούς παράγοντες, όπως ο προσανατολισμός της κοινωνικής κυριαρχίας, ο αυταρχισμός, ο τυφλός πατριωτισμός, ο εθνικισμός, η πίστη στην ανωτερότητα της ομάδας και η ομαδική δόξα. Οι συλλογικοί ναρκισσιστές αντιδρούν απέναντι στις απειλές που δέχονται κατά της θετικής εικόνας της ενδοομάδας, ενώ ερμηνεύουν τις αμφιλεγόμενες εξωομαδικές δράσεις ως προσβλητικές για τα μέλη της ενδοομάδας. Ο συλλογικός ναρκισσισμός συνδέεται, επιπλέον, με μια διαρκή αρνητική εικόνα απέναντι σε ορισμένες κοινωνικές ομάδες, κυρίως εκείνες με τις οποίες η ενδοομάδα μοιράζεται στοιχεία αλληλεξάρτησης και αμοιβαίων παραπόνων. Επιπλέον, ο συλλογικός ναρκισσισμός αρχικά ασχολείται με την εγκυρότητα και την προστασία της εικόνας της ενδοομάδας.¹⁶⁵ Το Ιδεώδες του Εγώ αποτελείται από ένα ατομικό και ένα κοινωνικό μέρος, και ταυτόχρονα αποτελεί το κοινό ιδανικό μιας ομάδας, μιας οικογένειας, μιας τάξης ή ενός έθνους. Μέσα από το Ιδεώδες του Εγώ μπορεί να γίνει κατανοητή η μαζική ψυχολογία.¹⁶⁶

Θα μπορούσα να υποστηρίξω, με βάση τον Φρομ, ότι ο **ομαδικός ναρκισσισμός** ενδέχεται να φτάσει σε παθολογικά όρια, προκαλώντας έλλειψη αντικειμενικότητας και ορθολογικής κρίσης. Ο ομαδικός, όπως και ο ατομικός ναρκισσισμός, αναφέρει ο Φρομ ότι έχει ανάγκη από ικανοποίηση, η οποία προσφέρεται μέσα από την κοινή ιδεολογία αναφορικά με την ανωτερότητα της ομάδας που ανήκει το άτομο και την κατωτερότητα όλων των άλλων. Ωστόσο, σε περίπτωση που ο ναρκισσισμός του ανθρώπου ή της ομάδας πληγεί, τότε εμφανίζεται

¹⁶⁴ Green, A. (2002). A dual conception of narcissism: Positive and negative organizations, ό.π., σελ. 636-637.

¹⁶⁵ De Zavala, G., Cichocka, A., Eidelson, R. & Jayawickreme, N. (2009). Collective narcissism and its social consequences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97 (6), 1074-1096.

¹⁶⁶ Φρόντ, Σ. (1991). *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, ό.π., σελ. 42. Ενρίκεζ, Ε. (2005). Από την ορδή στο κράτος, ό.π., σελ. 75-76. Ο τελευταίος αναφέρει ότι ο άνθρωπος εγκαταλείπει το Ιδεώδες του Εγώ, καθώς το ανταλλάσσει με το εκπροσωπούμενο μαζικό ιδανικό, που προέρχεται από τον οδηγό της ομάδας.

αντίδραση οργής και τάσεις εκδίκησης.¹⁶⁷ Σύμφωνα με το βιβλίο «Η καρδιά του ανθρώπου», διαπιστώνω ότι τα μέλη της ομάδας για να διατηρήσουν τον ναρκισσισμό έχουν ανάγκη από την ύπαρξη ενός ηγέτη, που θα αποτελεί αντικείμενο θαυμασμού. Οι ίδιοι οι ηγέτες θα πρέπει να έχουν προσωπικότητες με έντονο ναρκισσισμό, ώστε να υποτάσσονται τα μέλη της ομάδας και να καλλιεργούν τον δικό τους ναρκισσισμό.¹⁶⁸

Σύμφωνα με τους De Zavala et al.¹⁶⁹ ο συλλογικός ναρκισσισμός είναι μια συναισθηματική επένδυση σε μια μη ρεαλιστική πεποίθηση σχετικά με την ενδοομάδα, που ερμηνεύει τα συναισθήματα που βιώνουν τα μέλη για την ενδοομάδα και την τάση για επιθετικότητα προς την εξωομάδα. Η ναρκισσιστική εξιδανίκευση μιας ομάδας μπορεί να αποτελέσει μια στρατηγική προστασίας ενός αδύναμου και απειλούμενου Εγώ, όπως έχει υποστηρίξει ο Αντόρνο και ο Φρόμ.¹⁷⁰

Επιπλέον, με βάση όσα διάβασα στο άρθρο του De Zavala et al για τον συλλογικό ναρκισσισμό, αντιλαμβάνομαι ότι οι άνθρωποι που είναι ναρκισσιστές ως προς τις ατομικές τους ταυτότητες, είναι πιθανό να είναι ναρκισσιστές και ως προς τις συλλογικές τους ταυτότητες. Πιο συγκεκριμένα, θα μπορούσα να αναφέρω ότι με βάση τους προαναφερθέντες ερευνητές, ο κοινωνικός ναρκισσισμός έχει τις ρίζες του στον ατομικό ναρκισσισμό, ενώ ο συλλογικός ναρκισσισμός παρέχει μια διογκωμένη και ασταθή συλλογική αυτοπεποίθηση, καθώς και μια μεγεθυμένη εικόνα της ενδοομάδας, παρά του εαυτού. Στο πλαίσιο του συλλογικού ναρκισσισμού, θα μπορούσα να πω ότι τα άτομα βλέπουν την ομάδα ως προέκταση του εαυτού τους και αναμένουν από τους άλλους να αναγνωρίσουν όχι μόνο την ατομική τους υπεροχή, αλλά και την υπεροχή της ενδοομάδας. Επιπλέον, η ναρκισσιστική εξιδανίκευση της ομάδας αποτελεί μια στρατηγική για την προστασία ενός εύθραυστου και αδύναμου Εγώ, το οποίο βρίσκεται διαρκώς υπό απειλή.¹⁷¹

¹⁶⁷ Φρόμ, Ε. (1978). Η καρδιά του ανθρώπου, ό.π., σελ. 100-101.

¹⁶⁸ Φρόμ, Ε. (1978). Η καρδιά του ανθρώπου, ό.π., σελ. 101-102.

¹⁶⁹ De Zavala et al. (2009), Collective narcissism and its social consequences, ό.π., p. 1074-1075.

¹⁷⁰ De Zavala et al. (2009), ό.π., p. 1074-1075.

¹⁷¹ De Zavala et al. (2009), Collective narcissism and its social consequences, ό.π., p. 1075-1077. Η αυτονομία και η επικέντρωση της ομάδας αποτελούν στοιχεία του συλλογικού ναρκισσισμού, ενώ ο τελευταίος αποτελεί μια επέκταση του ατομικού ναρκισσισμού ως προς τις κοινωνικές πτυχές του εαυτού.

Επίσης, αξίζει να υπογραμμίσω ότι στο προαναφερθέν άρθρο, ο συλλογικός ναρκισσισμός σχετίζεται με τον απολυταρχισμό (authoritarianism), που χαρακτηρίζεται από υποταγή προς τις κοινωνικές αρχές, τήρηση των κοινωνικών συμβάσεων που θέτει η κοινωνία και επιθετικότητα απέναντι σε όσους αμφισβητούν τις κοινωνικές αρχές. Φαίνεται πως ο συλλογικός ναρκισσισμός και ο αυταρχισμός συνδέονται με τη συνοχή και την ομοιογένεια της ομάδας. Ως εκ τούτου συμπεραίνω ότι η διάφορα ανάμεσα στους δύο έγκειται ότι στην περίπτωση του αυταρχισμού, η επιθετικότητα στοχεύει στην προστασία της ομάδας ως το προβλέψιμο κοινωνικό περιβάλλον, ενώ στην περίπτωση του συλλογικού ναρκισσισμού στοχεύει στην εξασφάλιση της θετικής εικόνας της ομάδας.¹⁷²

3.2 Ταυτότητα και Μαζοχιστική Προσωπικότητα

Για τον Φρόντ, στο βιβλίο ‘Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός’, «η ύπαρξη της μαζοχιστικής τάσης στην ορμική ζωή του ανθρώπου μπορεί δικαιολογημένα να χαρακτηριστεί οικονομικά αινιγματική», καθώς φαίνεται πως ο πόνος και η δυσαρέσκεια δεν αποτελούν πλέον προειδοποιήσεις, αλλά γίνονται τα ίδια στόχοι. Για την κατανόηση του ζητήματος του μαζοχισμού θεωρώ ότι θα πρέπει να γίνουν σαφείς και ξεκάθαρες οι έννοιες σχετικά με τα δύο είδη ορμών. Πρόκειται για τις ορμές του θανάτου και τις λιμπιντικές ορμές της ζωής, εκ των οποίων και οι δύο σχετίζονται με την αρχή της ηδονής. Η αρχή της ηδονής συνδέεται με τις λιμπιντικές ορμές, ενώ οι ορμές του θανάτου συνδέονται με την αρχή της νιρβάνα, που προτάθηκε από την Barbara Low. Εκτός από τις δύο αυτές αρχές είναι σημαντικό να μην παραλείψω και την αρχή της πραγματικότητας, όρος που περιγράφει την επιρροή του εξωτερικού κόσμου, καθώς η επίτευξη της ηδονής πραγματοποιείται όταν το επιτρέψουν οι συνθήκες. Οι τρεις αυτές αρχές δεν μπορούν να αλληλοεξουδετερωθούν, καθώς παρά τις συγκρούσεις καταφέρνουν να συνυπάρχουν.¹⁷³ Μου επιτρέπεται, λοιπόν, να πω ότι ο μαζοχισμός αποτελεί και προϊόν των ορμών του θανάτου, χωρίς όμως να μπορεί να παρατηρηθεί άμεσα ως

¹⁷² De Zavala et al. (2009). Collective narcissism and its social consequences, ό.π., p. 1077-1080.

¹⁷³ Φρόντ, Σ. (1991). *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, ό.π., σελ. 43-45.

ενόρμηση του θανάτου, σύμφωνα με όσα διάβασα στον Φρομ. Συνεπώς, συμπεραίνω ότι ο μαζοχισμός εκφράζεται μέσα από τη συγχώνευση της ενόρμησης του θανάτου με τη ερωτική ενόρμηση.¹⁷⁴

Ο όρος «μαζοχισμός» για τον Φρόντ είναι μια έννοια που περιλαμβάνει «όλες τις παθητικές θέσεις ως προς την ερωτική ζωή και το ερωτικό αντικείμενο». Η πιο ακραία μορφή μαζοχισμού θεωρώ πως είναι εκείνη που αφορά την ικανοποίηση που βιώνει το ερωτικό αντικείμενο όταν υφίσταται σωματική ή ψυχική οδύνη. Πρόκειται δηλαδή για μια διαστροφή που απομακρύνεται από τον συνήθη ερωτικό στόχο, ενώ αποτελεί συνέχεια του σαδισμού που στρέφεται εναντίον του ίδιου του εαυτού, ο οποίος λαμβάνει τη θέση του ερωτικού αντικειμένου. Στο δίπολο σαδισμός-μαζοχισμός παρατηρώ μια αντίθεση ανάμεσα στην ενεργητικότητα και την παθητικότητα, που καθορίζει την ερωτική ζωή. Οι δύο αυτές αντίθετες εκφάνσεις της ενεργητικότητας και της παθητικότητας μπορούν να συνυπάρχουν στο ίδιο άτομο. Εξηγώντας αυτό περισσότερο διαπιστώνω ότι ο άνθρωπος νιώθει ευχαρίστηση όταν προκαλεί πόνο στον άλλο κατά την ερωτική πράξη, ενώ ταυτόχρονα μπορεί να νιώσει ηδονή, με τη μορφή της ευχαρίστησης, όταν βιώνει ο ίδιος πόνο κατά την ερωτική του σχέση. Αυτό σημαίνει πως ένας σαδιστής είναι και μαζοχιστής, ανεξάρτητα από την όψη της διαστροφής –ενεργητική ή παθητική– που είναι πιο ανεπτυγμένη και συνδέεται με την κυρίαρχη ερωτική δραστηριότητα.¹⁷⁵

Σύμφωνα με τον Φρόντ, όπως περιγράφει στο βιβλίο του ‘Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός’, «ο μαζοχισμός εκφράζεται με τρεις μορφές, που είναι οι εξής: ο ερωτογενής μαζοχισμός (περιορισμός της ερωτικής διέγερσης), ο θηλυκός μαζοχισμός (έκφραση της θηλυκότητας) και ο ηθικός μαζοχισμός (κανόνας συμπεριφοράς της ζωής). Ο ερωτογενής μαζοχισμός, δηλαδή «η ηδονή του πόνου», έχει βιολογικά και σωματικά αίτια και θεμελιώνει τις άλλες δύο μορφές μαζοχισμού. Με βάση τις περιγραφές του Φρόντ για τα είδη του μαζοχισμού, μπορώ να πω ότι ο θηλυκός μαζοχισμός θεωρείται ο πιο προσιτός για να παρατηρηθεί, ενώ ο ηθικός μαζοχισμός συνδέεται με το ασυνείδητο αίσθημα ενοχής. Ως προς το έκδηλο περιεχόμενο των μαζοχιστικών φαντασιώσεων, θα μπορούσα να καταλήξω στην

¹⁷⁴ Φρομ, Ε. (2017). *Ο φόβος μπροστά στην ελευθερία*. Αθήνα: Διόπτρα, σελ. 176.

¹⁷⁵ Φρόντ, Σ. (2016). *Καθημερινές σεξουαλικές διαστροφές*. (Μτφρ. Σ. Λεωνίδα). Αθήνα: Άγρα, σελ. 42-45. Μια βασική ερμηνεία του ίδιου του Φρόντ είναι ότι ο μαζοχιστής επιθυμεί να τον «μεταχειρίζονται σαν μικρό, αβοήθητο και εξαρτημένο παιδί, ιδιαίτερα όμως σαν κακό παιδί».

εμφάνιση ενός αισθήματος ενοχής, εφόσον το άτομο έχει υποπέσει σε παράπτωμα, το οποίο δεν μπορεί να προσδιοριστεί. Θα έλεγα, λοιπόν, ότι για αυτόν τον λόγο, δέχεται τις επώδυνες και βασανιστικές διαδικασίες που θα μπορέσουν να προσφέρουν εξιλέωση και ανακούφιση στον άνθρωπο. Από την άλλη, στον θηλυκό μαζοχισμό, το άτομο μεταφέρει την ανησυχία του για την προσβολή των ματιών (τύφλωση) ή των γεννητικών οργάνων (ευνουχισμός). Πίσω από αυτή τη μορφή μαζοχισμού, οφείλω να σημειώσω ότι βρίσκεται ο νηπιακός αυνανισμός.¹⁷⁶

Πέραν όλων αυτών, είναι σημαντικό να μην παραλείψω να αναφέρω ότι ο ερωτογενής μαζοχισμός συμμετέχει σε όλες τις φάσεις εξέλιξης της λίμπιντο προσλαμβάνοντας έτσι τις εναλλασσόμενες ψυχικές μεταμορφώσεις του. Για να γίνει πιο κατανοητό, ας έχουμε υπόψη ότι ο φόβος του ανθρώπου μήπως καταβροχθισθεί από το τοτεμικό ζώο, δηλαδή τον πατέρα, «προέρχεται από την πρωτόγονη, στοματική οργάνωση», ενώ η επιθυμία να χτυπηθεί από τον πατέρα, οφείλεται στην «επόμενη σαδιστική πρωκτική φάση». «Σαν καταστάλαγμα του φαλλικού σταδίου οργάνωσης», εμφανίζεται στο περιεχόμενο των μαζοχιστικών φαντασιώσεων ο ευνουχισμός, ο οποίος αργότερα δεν αναγνωρίζεται». Η ορμή του θανάτου που δρα στον οργανισμό αποτελεί τον πρωταρχικό σαδισμό, που ταυτίζεται με τον μαζοχισμό.¹⁷⁷

Τέλος, με βάση τις θέσεις του Φρόυντ, θα μπορούσα να καθορίσω τον ηθικό μαζοχισμό μέσα από τη σύνδεση με την έννοια της ερωτικότητας, ενώ αφετηρία όλων των μαζοχιστικών καταστάσεων είναι το αγαπημένο πρόσωπο. Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην ίδια την ταλαιπωρία που βιώνει ο άνθρωπος και όχι στο πρόσωπο από το οποίο επιβάλλεται, καθώς ο μαζοχισμός μπορεί να προκαλείται από απρόσωπες δυνάμεις ή συνθήκες. Εστιάζοντας εδώ στην ορμή της καταστροφικότητας, φαίνεται πως αυτή στρέφεται προς τα μέσα, εναντίον του προσωπικού εαυτού. Θα πρέπει να σημειώσω ότι μια νεύρωση μπορεί να είναι ανθεκτική σε ποικίλες θεραπευτικές παρεμβάσεις, αλλά να εξαφανιστεί όταν το άτομο βρεθεί μέσα σε μια άθλια κατάσταση, στην οποία θα βιώνει απειλή και πόνο,

¹⁷⁶ Φρόυντ, Σ. (1991). *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, ό.π., σελ. 45-47.

¹⁷⁷ Φρόυντ, Σ. (1991). *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, ό.π., σελ. 49-50. Εδώ ο Φρόυντ περιγράφει ότι πραγματοποιείται μετάθεση του κυρίου μέρους της ορμής του θανάτου προς τα αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου, ενώ παραμένει σαν κατάλοιπο αυτής στο εσωτερικό του οργανισμού ο ερωτογενής μαζοχισμός, ο οποίος έχει γίνει συστατικό της λίμπιντο και παράλληλα διατηρεί την ουσία του ως αντικείμενό του.

όπως για παράδειγμα δοκιμάζοντας την αθλιότητα ενός άτυχου γάμου ή βιώνοντας την απώλεια της περιουσίας ή της σωματικής υγείας με την προσβολή από μια απειλητική οργανική αρρώστια.¹⁷⁸

Εστιάζοντας το ενδιαφέρον μας στον μαζοχισμό, πρόκειται για μια «πέρα από την απόλαυση αρχή», ένα πρωτόγονο ένστικτο, ένα στοιχείο της ενόρμησης του θανάτου και μια συνέπεια του ψυχαναγκασμού της επανάληψης. Θα μπορούσα να πω ότι στηρίζεται στην αρχή της ηδονής, που έχει ως στόχο την άμεση επίτευξη της ικανοποίησης, με την εκφόρτιση της λιβιδινικής ενέργειας, αν και φαίνεται πως συνδέεται περισσότερο με τη δυσαρέσκεια. Αυτό μπορούμε να το ερμηνεύσουμε με τον ψυχαναγκασμό της επανάληψης, που υποστηρίζει ότι κάθε ένστικτο προσπαθεί να εδραιώσει την κατάσταση ηρεμίας και να ξαναβιώσει ηδονές που κάποτε είχε απολαύσει. Το ψυχικό όργανο προσπαθεί να εδραιώσει ξανά την κατάσταση ηρεμίας και στηρίζεται στη λειτουργία της λίμπιντο που στοχεύει στην επίτευξη της χαλάρωσης. Στους μαζοχιστές, όπως αποτυπώνεται στο βιβλίο του Ράιχ, παρατηρώ ότι δεν ισχύει η αναζήτηση του πόνου, αλλά η αποτυχία στην αναζήτηση της ηδονής, με αποτέλεσμα οι μαζοχιστές να νιώθουν τις αισθήσεις, που θεωρούνται ηδονικές από ένα ‘φυσιολογικό πρόσωπο’ ως δυσάρεστες, όταν ξεπερνούν μια ορισμένη ένταση. Στην προσπάθειά τους να απέχουν από το να επιδιώκουν τη δυσαρέσκεια οδηγούνται σε μια έλλειψη ανεκτικότητας στις ψυχικές εντάσεις και πάσχουν από μια ποσοτική υπερπαραγωγή δυσαρέσκειας.¹⁷⁹

Ο Cooper υποστηρίζει ότι ο ηθικός μαζοχισμός είναι «μια ανάγκη για τιμωρία, ενώ τα άτομα νιώθουν ενοχές για ερωτικές, γενικά οιδιπόδειες, απαγορευμένες επιθυμίες, που αναζητούν τιμωρία ως ένα μέσο κάθαρσης». Θα ήθελα να επισημάνω την προσοχή μας στον ρόλο που διαδραματίζει το Υπερεγώ, το οποίο περιλαμβάνει την ηθική συνείδηση και τη συνείδηση της ενοχής απέναντι στο Εγώ. Το Υπερεγώ προστατεύει το Εγώ φτάνοντας στα όρια μιας σκληρής και απάνθρωπης αντιμετώπισης. Υπογραμμίζεται η ανάγκη να αναφέρουμε, με βάση τον Φρόυντ, ότι το Υπερεγώ χαρακτηρίζεται από εξουσία, αυστηρότητα, κλίση προς επιτήρηση και επιβολή ποινών, τα οποία έχει ενδοβάλλει από σημαντικά πρόσωπα και κυρίως από

¹⁷⁸ Φρόυντ, Σ. (1991). *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, ό.π., σελ. 50-52. «Μια μορφή του πάσχειν έχει αντικατασταθεί τότε από μια άλλη και το σημαντικό είναι η δυνατότητα να συγκρατηθεί ένας βαθμός οδύνης», όπως επισημαίνει ο ίδιος ο Φρόυντ.

¹⁷⁹ Ράιχ, Β. (χ.χ.). *Ο μαζοχιστικός χαρακτήρας*. Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος, σελ. 22-25.

το γονεϊκό ζεύγος. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι μια φαντασίωση που παρατηρείται συχνά στον άνθρωπο είναι η επιθυμία να χτυπηθεί από τον πατέρα, που συνδέεται με την επιθυμία να συνάψει μια παθητική (θηλυκή) σχέση μαζί του, απεναντίας η δεύτερη επιθυμία αποτελεί μια «επαναστροφική παραμόρφωσή» της.¹⁸⁰

Ο Cooper συνεχίζει την ανάλυσή του για τον μαζοχισμό, αναφέροντας ότι «ο πόνος για τους μαζοχιστές είναι μια κατάσταση για ευχαρίστηση και όχι μια πηγή ευχαρίστησης». Στο πλαίσιο αυτό κατανοούμε ότι οι μαζοχιστές δεν απολαμβάνουν τον πόνο καθαυτό, απλά νιώθουν πρόθυμοι να υπομείνουν τον πόνο ως μια κατάσταση που δεν μπορούν να την αποφύγουν, ενώ τους βοηθά η συγκεκριμένη κατάσταση, ώστε να αντιμετωπίσουν την ενοχή που νιώθουν λόγω των απαγορευμένων επιθυμιών. Κατά συνέπεια, ο πόνος αποτελεί ένα απαραίτητο και αναπόφευκτο στοιχείο για την επίτευξη της ατομικότητας, δηλαδή για τον καθορισμό του εαυτού.¹⁸¹ Για να γίνει πιο σαφές, όσον αφορά τη δομή προσωπικότητας, τα άτομα με μαζοχιστική προσωπικότητα χαρακτηρίζονται από υποτίμηση, παθητικότητα και εξάρτηση.¹⁸² Ας σημειωθεί ακόμη ότι κατά τον Φρόυντ, ο σαδισμός του Υπερεγώ και ο μαζοχισμός του Εγώ αλληλοσυμπληρώνονται, ενώ η παρέμβαση της πολιτιστικής καταπίεσης των ορμών οδηγεί στην εμφάνιση ενός αισθήματος ενοχής. Κι αυτό που προκύπτει είναι ότι η ηθική συνείδηση γίνεται πιο αυστηρή και ευαίσθητη με τη συγκράτηση της επιθετικότητας εναντίον των άλλων.¹⁸³

Σύμφωνα με τον Ράιχ, είναι χρήσιμο να τονιστεί ότι ο μαζοχιστικός χαρακτήρας περιγράφεται μέσα από πρότυπα οδύνης, διαμαρτυρίας, στάσεις αυτοκαταστροφικότητας και αυτουποτίμησης, καθώς και μια ασυνείδητη επιθυμία να βασανίζει τους άλλους μέσα από τον προσωπικό πόνο. Πρόκειται για τις «κυρίαρχες κινητήριες παρορμήσεις που αποτελούν τα κίνητρα της συμπεριφοράς», ενώ οι

¹⁸⁰ Cooper, A. (1993). The narcissistic- masochistic character. In R.A. Glick & D.I. Meyers (Eds), *Masochism. Current Psychoanalytic Perspectives* (pp. 117-138). Hillsdale: The Analytic Press, σελ. 125-127. Φρόυντ, Σ. (1991). *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, ό.π., σελ. 53-55. Εξετάζοντας το Εγώ και το Υπερεγώ, με βάση τον Φρόυντ, παρατηρώ έναν αυξημένο σαδισμό του Υπερεγώ, στον οποίο υποτάσσεται το Εγώ, ενώ το ίδιο χαρακτηρίζεται από έναν μαζοχισμό, επιζητώντας τιμωρία από το Υπερεγώ ή από τις γονεϊκές μορφές.

¹⁸¹ Cooper, A. (1993). The narcissistic- masochistic character, ό.π., σελ. 125-127.

¹⁸² Charne, S.L. (1983). Religion and the theory of masochism. *Journal of Religion and Health*, 22 (3), 221-233, σελ. 221.

¹⁸³ Φρόυντ, Σ. (1991). *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, ό.π., σελ. 55-57.

βασικές κινητήριες δυνάμεις είναι οι ερωτικές, όπως επισημαίνει ο ίδιος ο συγγραφέας.¹⁸⁴

Πιο συγκεκριμένα, για να γίνω πιο σαφής σύμφωνα με όσα διάβασα στο εν λόγω βιβλίο του Ράιχ, ο μαζοχιστικός χαρακτήρας εμφανίζει ένα χρόνιο υποκειμενικό αίσθημα οδύνης, που εκδηλώνεται με μια τάση για παράπονα, καθώς και χρόνιες τάσεις αυτοβασανισμού και αυτοταπείνωσης. Ακόμη, θα ήθελα να τονίσω ότι ο χαρακτήρας αυτός συχνά εκδηλώνει μια αδέξια, άστατη συμπεριφορά, που κυριαρχεί στους ιδιότυπους τρόπους του και στη σχέση του με τους άλλους ανθρώπους. Ο μαζοχιστής αποσκοπεί στην ηδονική δραστηριότητα, ενώ εμφανίζεται ο φόβος της τιμωρίας. Πρόκειται, δηλαδή, για μια ήπια, υποκατάστατη μορφή τιμωρίας, που αποτελεί ένα ειδικό είδος άμυνας ενάντια στην τιμωρία και το άγχος. Επιπροσθέτως, ο μαζοχιστής κρύβει μια βαθιά απογοήτευση για την αγάπη, καθώς του αρέσει να προκαλεί τα αντικείμενα που του έχουν δημιουργήσει απογοήτευση.¹⁸⁵

Κατόπιν, τίθεται το ζήτημα ότι η πλειοψηφία των ατόμων με μαζοχιστική δομή προσωπικότητας φέρει έντονα καταθλιπτικά στοιχεία, καθώς πρόκειται για δύο πρότυπα χαρακτήρα που αλληλοσυμπληρώνονται. Ο Kernberg, όπως αναφέρεται στο βιβλίο της McWilliams, εκφράζει τη θέση ότι η καταθλιπτική- μαζοχιστική προσωπικότητα αποτελεί έναν από τους πιο συνηθισμένους τύπους νευρωτικού χαρακτήρα.¹⁸⁶ Τα μαζοχιστικά άτομα, μέσα από τις περιγραφές του ίδιου του συγγραφέα, χρησιμοποιούν τις άμυνες της ενδοβολής, της στροφής της επιθετικότητας ενάντια στον εαυτό και της εξιδανίκευσης. Παράλληλα, στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό στην εκδραμάτιση, εξαιτίας των ενεργειών αυτο-ήττας που βιώνουν. Οι ενέργειες αυτές συμπεραίνω ότι οφείλονται στην προσπάθεια του ατόμου να κυριαρχήσει απέναντι σε οδυνηρές καταστάσεις. Μέσα από την προσέγγιση του μαζοχισμού, ο συγγραφέας καταλήγει ότι τα μαζοχιστικά άτομα μαθαίνουν ότι

¹⁸⁴ Ράιχ, Β. (χ.χ.). *Ο μαζοχιστικός χαρακτήρας*, ό.π., σελ. 25-26. Είναι αξιοσημείωτο πως για τον Ράιχ ο όρος 'χαρακτήρας' χρησιμοποιείται με τη δυναμική έννοια που την αναφέρει ο Φρόυντ. Φρομ, Ε. (2017). *Ο φόβος μπροστά στην ελευθερία*, ό.π., σελ. 191.

¹⁸⁵ Ράιχ, Β. (χ.χ.). *Ο μαζοχιστικός χαρακτήρας*, ό.π., σελ. 25-26, 30-32, 36. Εκτός όμως από την απαίτηση αγάπης, που εκφράζει μέσα από τα παράπονα, συχνά εμφανίζει και έναν φόβο ότι τον εγκαταλείπουν μόνο του. Τα στοιχεία αυτά περιγράφουν τον μαζοχιστικό χαρακτήρα.

¹⁸⁶ McWilliams, N. (2008). *Ψυχαναλυτική διάγνωση*, ό.π., σελ. 541-542. Kernberg, O.F. (1988). Clinical dimensions of masochism. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 36, 1005-1029.

μπορούν να λάβουν στοργή και τρυφερότητα, μόνο όταν υπομείνουν την τιμωρία, καθώς έχουν συσχετίσει τη συναισθηματική επαφή με τον πόνο.¹⁸⁷

Επεκτείνοντας τη μελέτη με βάση τον Φρομ, διαπιστώνω ότι οι πιο συχνές μορφές με τις οποίες εμφανίζονται οι μαζοχιστικές επιθυμίες είναι τα αισθήματα κατωτερότητας, αδυναμίας και ατομικής μηδαμινότητας. Οι άνθρωποι που διακατέχονται από αυτά τα συναισθήματα από τη μια μεριά φαίνεται πως τα συνειδητοποιούν και παραπονιούνται για αυτά, ενώ εκφράζουν την επιθυμία ότι θέλουν να απαλλαγούν από τα συγκεκριμένα συναισθήματα. Από την άλλη μεριά, ασυνείδητα κάποια δύναμη τους ωθεί να αισθάνονται κατώτερα ή λιγότερο σημαντικά, με αποτέλεσμα να υπομένουν τις μαζοχιστικές συμπεριφορές. Ουσιαστικά, με πιο απλά λόγια μπορώ να πω ότι βιώνουν μια εξάρτηση από δυνάμεις που βρίσκονται έξω από τον εαυτό τους, δηλαδή από άλλους ανθρώπους, από θεσμούς ή από τη φύση. Στο κείμενο του Φρομ, ο ίδιος υποστηρίζει ότι η μαζοχιστική εξάρτηση γίνεται αντιληπτή από το ίδιο το άτομο ως αγάπη ή πίστη, τα αισθήματα κατωτερότητας ως «μια ορθολογική αντίδραση στα πραγματικά προβλήματα και τα βάσανα του ατόμου αποδίδονται εξ ολοκλήρου σε καταστάσεις που δεν μπορούν να αλλάξουν».¹⁸⁸

Συνεχίζοντας τη μελέτη των θέσεων του Φρομ, συνάγω ότι οι άνθρωποι με μαζοχιστική προσωπικότητα έχουν πολλές πιθανότητες, πέρα από την τάση υποβιβασμού του εαυτού και υποταγής σε εξωτερικές δυνάμεις, να πληγώνουν και τον ίδιο τους τον εαυτό και να τον κάνουν να υποφέρει. Ορισμένοι άνθρωποι ξεσπούν με σκληρό τρόπο προς τον εαυτό τους, εκφράζοντας αυτοκατηγορίες και αυτοκριτική, ενώ κάποιοι έχουν την τάση να αυτο-βασανίζονται.¹⁸⁹ Ένα από τα χαρακτηριστικά των ανθρώπων με μαζοχιστική προσωπικότητα είναι η εκμηδένιση του ατομικού εαυτού και η προσπάθεια να ξεπεράσει το αίσθημα αδυναμίας. Ακόμη, έχει ανάγκη να γίνει μέρος μιας ευρύτερης και πιο ισχυρής ολότητας, μιας ομάδας για

¹⁸⁷ McWilliams, N. (2008). *Ψυχαναλυτική διάγνωση*, ό.π., σελ. 545-546, 553-555. Kernberg, O.F. (1988). Clinical dimensions of masochism, ό.π., σελ. 1015-1020.

¹⁸⁸ Φρομ, Ε. (2017). Ο φόβος μπροστά στην ελευθερία, ό.π., σελ. 169-170. Εμφανίζουν έντονη αδυναμία να βιώσουν «το συναίσθημα του θέλω ή του είμαι», δηλαδή να δομήσουν και να εκφράσουν την ταυτότητά τους.

¹⁸⁹ Φρομ, Ε. (2017). *Ο φόβος μπροστά στην ελευθερία*, ό.π., σελ. 168-169. Η συγκεκριμένη τάση μπορεί να λάβει διάφορες μορφές, από την άσκηση αυτοκριτικής μέχρι τον βασανισμό του εαυτού. Το τελευταίο είναι κοινό στα άτομα με ψυχαναγκαστική προσωπικότητα, όπου φαίνεται πως υπάρχει η τάση να βασανίζουν τον εαυτό τους, μέσα από τη χρήση ψυχαναγκαστικών τελετουργικών και σκέψεων.

παράδειγμα, που βρίσκεται έξω από τον ίδιο του τον εαυτό. Συνεπώς, καταλήγω ότι ο άνθρωπος οδηγείται σε έναν άλλο άνθρωπο ή εξουσία, που θεωρεί ότι μπορεί να τον στηρίξει, αποζητώντας την υποταγή σε αυτόν.¹⁹⁰

Ο Φρομ προβάλλει τον συλλογισμό ότι ο μαζοχιστικός άνθρωπος έχει ανάγκη από την ύπαρξη μιας κυρίαρχης μορφής, που είτε βρίσκεται έξω από τον ίδιο είτε έχει εσωτερικεύσει τη μορφή αυτή ως συνείδηση ή ως ψυχικό καταναγκασμό. Αυτό σημαίνει ότι η ύπαρξη μιας κυρίαρχης μορφής στην οποία υποτάσσεται, του δίνει τη δυνατότητα να ζει απαλλαγμένος από τη λήψη αποφάσεων και από την ανάληψη της τελικής ευθύνης για την ίδια του τη ζωή. Ως εκ τούτου, για τον Φρομ, ο ατομικός εαυτός δεν μπορεί να πραγματώσει την ελευθερία του, καθώς βιώνει έντονο άγχος, ανασφάλεια και ένα αίσθημα αδυναμίας. Αναζητά την ασφάλεια στη δόμηση δευτερογενών δεσμών, που είναι οι μαζοχιστικοί δεσμοί μέσα στους οποίους όμως συνεχίζει να παραμένει ανασφαλές και να υποφέρει εξαιτίας της διάλυσης του εαυτού του.¹⁹¹

Θα αποτελούσε παράλειψη αν δεν αναφερόμουν στους Weinberg και Falk, στο άρθρο των οποίων υποστηρίζεται ότι ο σαδισμός και ο μαζοχισμός έχουν μελετηθεί κυρίως μέσα από την ατομική ψυχοπαθολογία, ενώ αποτελούν και μπορούν να προσεγγιστούν και ως κοινωνιολογικά φαινόμενα. Οι ίδιοι θεωρούν ότι οι σαδομαζοχιστές συνιστούν μια υποκουλτούρα, που διέπεται από ένα σύνολο κανόνων, ενώ μοιράζεται κοινές ιδεολογίες και χρησιμοποιεί μια ιδιότυπη γλώσσα (αργκό). Οι επαφές και η αλληλεπίδραση ανάμεσα στους σαδομαζοχιστές μπορεί να γίνει μέσα από τις διαφημίσεις περιοδικών, τη συμμετοχή σε οργανισμούς και την έκθεση σε σχετικές συμπεριφορές όταν βρίσκονται σε άλλες αποκλίνουσες υποκουλτούρες. Η συμμετοχή σε σαδομαζοχιστικές ομάδες, διευκολύνει την επικοινωνία με άλλα μέλη της ομάδας, ενώ οι ομάδες αυτές διδάσκουν νέες τεχνικές και συμπεριφορές και διαμορφώνουν τις τάσεις, τα ενδιαφέροντα και τις ερωτικές δραστηριότητες με βάση την ιδεολογία.¹⁹²

¹⁹⁰ Φρομ, Ε. (2017). *Ο φόβος μπροστά στην ελευθερία*, ό.π., σελ. 176. Στόχος είναι να υποταχθεί και να συμμετέχει ο ίδιος ο άνθρωπος στην ολότητα. Αυτό, ωστόσο, υποδηλώνει την απαλλαγή από τον ατομικό εαυτό και πιο συγκεκριμένα την απαλλαγή από το φορτίο της ελευθερίας του.

¹⁹¹ Φρομ, Ε. (2017). *Ο φόβος μπροστά στην ελευθερία*, ό.π., σελ. 187-189.

¹⁹² Weinberg, T.S. & Falk, G. (1980). The social organization of sadism and masochism. *Deviant Behavior*, 1 (3-4), 379-393.

Συμπληρωματικά, σε ένα άρθρο του Charme, οι πολλαπλές πλευρές της δομής της μαζοχιστικής προσωπικότητας μπορούν να κατανοηθούν μέσα από τη θρησκευτική ζωή, καθώς τα θρησκευτικά φαινόμενα παρέχουν πολιτισμικές και συλλογικές αναλογίες με τις ψυχολογικές τάσεις των ατόμων. Οι ψυχολογικές συγκρούσεις, που οδηγούν στην ανάδυση νευρώσεων είναι οι ίδιες που ωθούν στη θρησκεία.¹⁹³ Ο Φρόντ στο «Μέλλον μιας αυταπάτης» αναφέρεται στην εχθρότητα απέναντι στον πολιτισμό, που πηγάζει από την πίεση που ασκεί ο πολιτισμός, από τις ορμικές παραιτήσεις που απαιτεί.¹⁹⁴ Ο ίδιος ο Charme περιγράφει πως ένας από τους βασικούς λόγους για την ανάπτυξη του πολιτισμού ήταν να προσφέρει μια αίσθηση νοήματος και προστασίας ως απάντηση στην ανθρώπινη εμπειρία της αδυναμίας και της αίσθησης του αβοήθητου διαμέσου του συνόλου.¹⁹⁵

Συνοψίζοντας, θα έλεγα ότι ο σαδομαζοχιστικός χαρακτήρας αναγνωρίζεται ως ένας νευρωτικός χαρακτήρας, που συνδέεται άμεσα με την εξουσία και πιο συγκεκριμένα με τη ναζιστική ιδεολογία, καθώς πρόκειται για ανθρώπους που χαρακτηρίζονται πάντα από τη στάση τους απέναντι στην εξουσία. Θαυμάζουν την εξουσία και εμφανίζουν την τάση να υποτάσσονται σε αυτή, φτάνοντας στα χαρακτηριστικά του ολοκληρωτισμού, που θα αναλυθεί σε μετέπειτα υποκεφάλαιο της εργασίας.¹⁹⁶

3.3 Ταυτότητα και Ψυχαναγκαστική Προσωπικότητα

Στην προσπάθεια ανάλυσης του ψυχαναγκαστικού χαρακτήρα, ο Λίποβατς αναφέρει τα εξής: «Η ανάλυση του συμπτώματος, στο οποίο οδηγεί ο φθόνος, συνεπάγεται περαιτέρω τον σχηματισμό αντιδράσεων στη διαμόρφωση του χαρακτήρα των νευρωτικών υποκειμένων. Ο λεγόμενος ‘**χαρακτήρας**’ είναι ψυχαναλυτικά μια μορφή ‘επιτυχημένης’ νεύρωσης, μια ‘κατεστημένη αντίδραση’ του υποκειμένου. Ο **ψυχαναγκαστικός χαρακτήρας** ενέχει πάντα το στοιχείο της

¹⁹³ Charme, S.L. (1983). Religion and the theory of masochism, ό.π., σελ. 221-222.

¹⁹⁴ Φρόντ, Σ. (2011). *Το Μέλλον μιας αυταπάτης*. Αθήνα: Νίκας, σελ. 22.

¹⁹⁵ Charme, S.L. (1983). Religion and the theory of masochism, ό.π., σελ. 229. Ο ίδιος χαρακτηριστικά αναφέρει: η αποδοχή του συλλογικού μαζοχισμού της θρησκείας προστατεύει τον πιστό από τον κίνδυνο του ατομικού ή του νευρωτικού μαζοχισμού.

¹⁹⁶ Φρομ, Ε. (2017). *Ο φόβος μπροστά στην ελευθερία*, ό.π., σελ. 191-192.

υπερβολικής ευσυνειδησίας. Πρόκειται για ένα ‘αντιδραστικό σύμπτωμα’ ενάντια σε ασυνείδητους πειρασμούς (επιθετικότητας και ερωτικότητας)». Σε συνέχεια με τα προηγούμενα, εκτιμώ ότι η ένοχη συνείδηση, που συνοδεύει το σύμπτωμα, συνεπάγεται το άγχος της ηθικής συνείδησης απέναντι σε κάποια μελλοντική ασυνείδητη απειλή κινδύνου. Η επιθετικότητα του υποκειμένου αντί να στραφεί ενάντια στους άλλους στρέφεται ενάντια στο ίδιο, ενώ οι ερωτικές τάσεις μεταβάλλονται σε επιθετικές τάσεις απέναντι στο αντικείμενο.

Έτσι, ερμηνεύω ότι ο Λίποβατς θέλει να μας πει ότι στην πρωτόγονη κοινωνία, ο συλλογικός φόνος που διέπραξαν τα μέλη ενάντια στον πρωταρχικό πατέρα/ οδηγό αποτελεί το αντικείμενο της αντίδρασης, το οποίο αποκαλύπτεται και αποκρύπτεται, ταυτόχρονα. Το κοινωνικό αίσθημα της αδελφосύνης και της αλληλεγγύης είναι η αντίδραση που ακολούθησε την ικανοποίηση των εχθρικών αισθημάτων απέναντι στον πρωταρχικό πατέρα. Έπειτα από αυτή την πράξη, επανήλθαν τα αισθήματα νοσταλγίας και αγάπης για τον πατέρα, ο οποίος τώρα έχει εξιδανικευθεί και έχει γίνει αντικείμενο λατρείας. Ο αμοιβαίος φθόνος ανάμεσα στα αδέρφια, που επιθυμούσαν να κατακτήσουν τη θέση του πατέρα απωθήθηκε και αντικαταστάθηκε από την ισότητα και την απαγόρευση της αδελφοκτονίας. Όσο πιο πολύ τα αδέρφια απωθούν την πρωταρχική ζήλεια και τον φθόνο που νιώθουν μεταξύ τους, τόσο πιο πολύ δίνουν έμφαση στην ισότητα και τη δικαιοσύνη.¹⁹⁷

Εκτιμώ ότι για τον Φρόυντ, οι σχηματισμοί αντίδρασης αποτελούν έναν από τους βασικούς μηχανισμούς άμυνας των ατόμων με ψυχαναγκαστική προσωπικότητα. Ο ίδιος θεωρεί ότι είναι ένας μηχανισμός άμυνας του ψυχισμού απέναντι στην απειλή κινδύνου, παράλληλα με την απώθηση. Αυτό ισχύει εξ ίσου και για τις μη ερωτικές μορφές της ερωτικής ορμής, όπως αυτές εκδηλώνονται μέσα από τον σχηματισμό των ομάδων και των μαζών. Τα μέλη ταυτιζόμενα μεταξύ τους απωθούν την αμοιβαία επιθετικότητα, την οποία μεταθέτουν και συμπυκνώνουν στα άτομα εκτός της ομάδας ή στους διαφωνούντες εντός αυτής. Κύρια άμυνα των ανθρώπων με ψυχαναγκαστική προσωπικότητα είναι η μόνωση και κύρια αμυντική διεργασία είναι η ακύρωση. Οι ιδεοψυχαναγκαστικοί άνθρωποι χρησιμοποιούν παράλληλα τις δύο αυτές διεργασίες –μόνωση και ακύρωση-, αν και οι πιο λειτουργικοί άνθρωποι χρησιμοποιούν αντί για

¹⁹⁷ Λίποβατς, Θ. (2015). Ο φθόνος και η μνησικακία ως σχηματισμός συμπτώματος και αντίδρασης. Στο βιβλίο του Ν. Παπαχριστόπουλου (Επιμ.), *Ψυχανάλυση και κοινωνικά συμπτώματα* (σσ. 241-282), ό.π., σελ. 246-247, 249-250.

τη μόνωση πιο ώριμες εκδοχές διαχωρισμού του συναισθήματος από τη σκέψη, όπως η εκλογίκευση, η ηθικοποίηση, η γνωστική απόσπαση και η διανοητικοποίηση.¹⁹⁸

Σε συνέχεια με τα παραπάνω, θα ήθελα να διευκρινίσω ότι οι άνθρωποι με ιδεοψυχαναγκαστική προσωπικότητα χρησιμοποιούν σε μεγάλο βαθμό τον αντιδραστικό σχηματισμό ή σχηματισμό αντίδρασης, όπως προανέφερα. Μάλιστα, ο Φρόυντ επεκτείνει τον συλλογισμό του λέγοντας πως η ευσυνειδησία, η σχολαστικότητα, η οικονομία και η επιμέλεια των ανθρώπων με ψυχαναγκαστική προσωπικότητα είναι αντιδραστικοί σχηματισμοί, που έρχονται ενάντια σε επιθυμίες που έχουν, με βάση τους οποίους θα ήθελαν να είναι ανυπάκουοι, ακατάστατοι, σπάταλοι και ανυπότακτοι.¹⁹⁹ Ο Φρόυντ, δηλαδή, υποστήριζε ότι οι σχηματισμοί αντιδράσεων δεν επαρκούν για να εξαφανίσουν την ένταση της απωθημένης ορμής. Κύριος σχηματισμός αντίδρασης, στην ψυχαναγκαστική νέυρωση είναι το Υπερεγώ, το οποίο συγκροτεί το ασυνείδητο αίσθημα ενοχής, καθώς και τα ψυχαναγκαστικά στοιχεία κάθε ηθικής συνείδησης και κριτικής, αλλά και του ηθικού Νόμου. Με άλλα λόγια, το Υπερεγώ έχει μια αρνητική όψη, η οποία συχνά συνοδεύεται και από μια θετική όψη, που είναι το Ιδεώδες του Εγώ. Ενώ, οι πρωταρχικές συγκρούσεις του Εγώ με τα γονεϊκά αντικείμενα εσωτερικεύονται ως συγκρούσεις ανάμεσα στο Υπερεγώ και το Εγώ.²⁰⁰

Διαπιστώνω ότι ο Φρόυντ υπογραμμίζει επανειλημμένα ότι η κινητήρια δύναμη όλων των σχηματισμών συμπτώματος είναι το άγχος ευνουχισμού (αποχωρισμού) του Εγώ εμπρός στο Υπερεγώ. Αυτό το άγχος, ωστόσο, μετατρέπεται σε ένα ακαθόριστο κοινωνικό ή συνειδησιακό άγχος. Πρόκειται για μια «καλυμμένη» μορφή άγχους, που αφορά μια αντίδραση του Εγώ ενάντια σε μια απειλή κινδύνου. Το Εγώ λόγω του άγχους οδηγείται σε μια απραξία και σε αναστολή της δράσης και της σκέψης.²⁰¹

¹⁹⁸ McWilliams, N. (2008). *Ψυχαναλυτική διάγνωση*, ό.π., σελ. 586-587.

¹⁹⁹ McWilliams, N. (2008). *Ψυχαναλυτική διάγνωση*, ό.π., σελ. 587-588, 592-593.

²⁰⁰ Λίποβατς, Θ. (2015). Ο φθόνος και η μνησικακία ως σχηματισμός συμπτώματος και αντίδρασης, ό.π., σελ. 246-247.

²⁰¹ Λίποβατς, Θ. (2015). Ο φθόνος και η μνησικακία ως σχηματισμός συμπτώματος και αντίδρασης, ό.π., σελ. 251-252. Το κοινωνικό άγχος αφορά τον φόβο απέναντι σε νομικές, θεσμικές, εθιμικές κυρώσεις, ενώ το συνειδησιακό άγχος περιγράφει μια εξατομικευμένη, εσωτερικευμένη και ανεξάρτητη από τις κοινωνικές νόρμες μορφή του άγχους και της ηθικής συνείδησης.

Θα πρέπει να καταστεί σαφές ότι το άγχος συσχετίζεται με το αίσθημα ενοχής που εμφανίζεται στις ψυχαναγκαστικές προσωπικότητες και έχει ισχυρή και εξουσιαστική επίδραση στη συνείδηση, στην εικόνα της ασθένειας και στη ζωή του ασθενούς. Το αίσθημα της ενοχής ουσιαστικά είναι μια παραλλαγή του άγχους, που στις μετέπειτα φάσεις συμπίπτει απόλυτα με το άγχος απέναντι στο Υπερεγώ. Το άγχος κρύβεται πίσω από όλα τα συμπτώματα, ενώ κάποιες φορές κυριαρχεί ολοκληρωτικά στη συνείδηση και ορισμένες φορές κρύβεται με τέλειο τρόπο.²⁰²

Διαφαίνεται, λοιπόν, ότι στην ψυχαναγκαστική νεύρωση, το υποκείμενο διατηρεί ασυνείδητα το αντικείμενο της ορμής, αλλά το υποβιβάζει, το ταπεινώνει μέσα από την παλινδρόμηση αναφορικά με την παιδική οργάνωση των ορμών της ερωτικότητας. Αυτό έχει ως συνέπεια, οι ερωτικές ορμές να μεταβάλλονται σε επιθετικές ορμές ενάντια στο αντικείμενο. Αυτό είναι το τίμημα που πληρώνει το υποκείμενο με ψυχαναγκαστική προσωπικότητα, ώστε να «σώσει» την νευρωτική επιθυμία του. Το Υπερεγώ αντιδρά θεωρώντας υπεύθυνο για την επιθετικότητα το Εγώ, για αυτό το τιμωρεί με συναισθήματα ενοχής. Το Εγώ βρίσκεται διαρκώς ανάμεσα στην απειλή για τιμωρία του Υπερεγώ και στις επιθυμίες του Αυτό.²⁰³

Αξίζει να σημειώσω ότι σε ορισμένες μορφές ψυχαναγκαστικής νεύρωσης, το αίσθημα της ενοχής είναι ιδιαίτερα ισχυρό, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να δικαιολογηθεί μπροστά στο Εγώ. Το Εγώ αισθάνεται υπερβολικά αδύναμο και αναζητά τρόπους ώστε να αντιταχθεί απέναντι στην ενοχή που του δίνει το Υπερεγώ. Το Εγώ θα μπορούσε να εξασφαλίσει την προστασία του μέσα από τη διατήρηση του αντικειμένου. Στην ψυχαναγκαστική νεύρωση, σύμφωνα με τον ίδιο τον Φρόυντ παρατηρείται, «μια επαναστροφή στην προγεννητική οργάνωση κατέστησε δυνατόν να μεταβληθούν οι παρορμήσεις αγάπης σε παρορμήσεις επιθετικότητας κατά του αντικειμένου». Παρατηρείται, δηλαδή, η απελευθέρωση της ενόρμησης της καταστροφής και η επιθυμία της να εξουδετερώσει το αντικείμενο. Η απόδειξη της αγάπης σε επιθετικότητα δε γίνεται μέσα από το Εγώ, αλλά μέσα από την επαναστροφή που ολοκληρώνεται στο Αυτό. Η διεργασία αυτή επεκτείνεται από το Αυτό στο Υπερεγώ, με αποτέλεσμα το Υπερεγώ να γίνεται ακόμη πιο αυστηρό

²⁰² Φρόυντ, Σ. (2013). *Ο πολιτισμός πηγή δυσφορίας*, ό.π., σελ. 108-110.

²⁰³ Φρόυντ, Σ. (2011). *Το Εγώ και το Αυτό*, ό.π., σελ. 57-59. Το Εγώ, δηλαδή, εμφανίζει καταστροφικές τάσεις προς το αντικείμενο, αλλά αντιστέκεται και δεν τις εκφράζει λόγω του σχηματισμού αντιδράσεων.

απέναντι στο Εγώ. Η επιθετικότητα του υποκειμένου δε στρέφεται ενάντια σε άλλα αντικείμενα, παρά στο ίδιο το υποκείμενο, καθώς το Υπερεγώ μέσα από τις απαιτήσεις που έχει απέναντι στο Εγώ γίνεται πιο επικριτικό και τιμωρητικό.²⁰⁴

Στο βιβλίο του Φρόυντ «Το μέλλον μιας αυταπάτης», διαφαίνεται ότι παραλληλίζει τη θρησκεία, που είναι μια ιδεολογία, με την ψυχαναγκαστική νεύρωση του ανθρώπου, όπου η συμπεριφορά στο πλαίσιο της νεύρωσης θα πρέπει να καθοριστεί από τους πολιτισμικούς κανόνες. Η ουσία της θρησκείας δεν εξαντλείται μέσα σε αυτή την αναλογία, αν και η θρησκεία θέτει ορισμένους ψυχαναγκαστικούς περιορισμούς και ένα σύστημα από αυταπάτες επιθυμιών σε συνδυασμό με άρνηση της πραγματικότητας. Συνεπώς, τα όρια ανάμεσα στη θρησκεία και την ψυχαναγκαστική νεύρωση δεν είναι απόλυτα κατανοητά. Ο θρησκευόμενος είναι προστατευμένος από τον κίνδυνο των νευρώσεων. Οι αλήθειες που περιλαμβάνουν οι θρησκευτικές διδαχές είναι διαστρεβλωμένες και μεταμφιεσμένες, σε σημείο που η μάζα των ανθρώπων δεν μπορεί να τις αναγνωρίσει ως αλήθειες.²⁰⁵ Θα μπορούσα να πω ότι η θρησκεία μειώνει την αξία της ζωής και συμβάλλει σε μια απατηλή διαστρέβλωση του πραγματικού κόσμου, με κύριο στόχο τη μείωση της ευφυΐας και οδηγώντας σε μια βίαιη καθήλωση σε έναν παιδικό ψυχισμό και στην εισαγωγή σε μια μαζική αυταπάτη. Με αυτόν τον τρόπο, η θρησκεία προφυλάσσει τους ανθρώπους από την ατομική νεύρωση.²⁰⁶

3.4 Ταυτότητα και Οριακή Προσωπικότητα

Σύμφωνα με την άποψη του Λας, μία αναδυόμενη στη σύγχρονη κοινωνία προσωπικότητα είναι **η οριακή προσωπικότητα**. Οι μεταιχμιακοί ασθενείς δεν υποφέρουν από καθηλώσεις ή φοβίες ή από τη μετατροπή της καταπιεσμένης ερωτικής ενέργειας σε νευρικές ενοχλήσεις, αλλά από «ασαφείς, διάχυτες απογοητεύσεις με τη ζωή», αισθήματα κενότητας και κατάθλιψης, διάχυτη έλλειψη ικανοποίησης, παλινδρομήσεις της αυτοεκτίμησης και μια ανικανότητα για συνέχιση

²⁰⁴ Φρόυντ, Σ. (2011). *Το Εγώ και το Αυτό*, ό.π., σελ. 59-64.

²⁰⁵ Φρόυντ, Σ. (2011). *Το Μέλλον μιας αυταπάτης*, ό.π., σελ. 67-75.

²⁰⁶ Φρόυντ, Σ. (2013). *Ο πολιτισμός πηγή δυσφορίας*, ό.π., σελ. 39-40. Η θρησκεία αποτελεί, δηλαδή, ένα μέσο που επιβάλλει σε όλους με τον ίδιο τρόπο τον δικό της δρόμο που κατευθύνεται προς την ευτυχία και την αποφυγή του πόνου.

της ζωής. Επιπλέον, συχνά νιώθουν ότι δεν έχουν τη δυνατότητα να φτάσουν στην ευτυχία και ότι δεν αξίζει να ζουν, ενώ ταλαντεύονται ανάμεσα στη συμβιωτική προσκόλληση και στην εχθρική απομάκρυνση, οδηγώντας στην πρόκληση σύγχυσης στον εαυτό και στους άλλους.²⁰⁷

Ας έχουμε υπόψη ότι οι άνθρωποι με οριακή προσωπικότητα χαρακτηρίζονται από ναρκισσική ευθραυστότητα και μεγαλόπνοα ιδανικά, ενώ αναμένουν διαρκώς το μέλλον που θα μπορούσε να ανταποκριθεί στην επιθυμία τους για ερωτική πληρότητα ή για μεγάλα επιτεύγματα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Ποταμιάνου, «Η έμμονη ελπίδα γίνεται εγγύηση ενός ναρκισσισμού που βρίσκεται σε απόγνωση και ασπίδα του μαζοχισμού: υπέρ και εναντίον της ζωής».²⁰⁸ Επιπλέον θα μπορούσα να αναφέρω ότι στα χαρακτηριστικά των ανθρώπων με οριακή προσωπικότητα συμπεριλαμβάνονται τα εξής: νιώθουν τρόμο για τις αλλαγές και το άγνωστο, εξαιτίας της απειλής που βιώνουν για το συναίσθημα ελέγχου και ασφάλειας, ενώ δεν μπορούν να προσαρμοστούν και να δομήσουν σχέση με τον 'Άλλο'. Το απρόσμενο δημιουργεί το αίσθημα του μη οικείου, ενώ το άτομο δεν δαπανά ενέργεια για επενδύσεις όταν νιώθει ότι τα όρια κλονίζονται.²⁰⁹

Με βάση το άρθρο των Kernberg και Caligor, διαπιστώνω ότι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της οριακής δομής προσωπικότητας είναι η παθολογική διαμόρφωση της ταυτότητας και πιο συγκεκριμένα, το γεγονός ότι οι άνθρωποι βιώνουν μια σύγχυση της ταυτότητας. Επίσης, θα ήθελα να επιστήσω την προσοχή μας σε μια διαβάθμιση ως προς την παθολογία της εσωτερίκευσης του συστήματος αξιών, που μπορεί να συμβάλλει στη ρύθμιση της πραγματικότητας, ενώ συνοδεύεται από μια μειωμένη ικανότητα για λεπτή και διακριτική αξιολόγηση των διαπροσωπικών διαδικασιών, κυρίως αναφορικά με τη δόμηση και διατήρηση των στενών διαπροσωπικών σχέσεων. Στο σημείο αυτό προβάλλει η ανάγκη να τονίσω ότι η απουσία ενσωμάτωσης της έννοιας του εαυτού και των σημαντικών Άλλων παρεμβαίνει στην εσωτερίκευση των αρχικών στρωμάτων του συστήματος των εσωτερικευμένων αξιών. Κατά συνέπεια, ο άνθρωπος μπορεί να φτάσει σε υψηλό

²⁰⁷ Λας, Κ. (2008). *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού*, ό.π., σελ. 47. McWilliams, N. (2008). *Ψυχαναλυτική διάγνωση*, ό.π., σελ. 195-196.

²⁰⁸ Ποταμιάνου, Α. (1993). *Ψυχική οικονομία και δυναμική στις οριακές καταστάσεις*. Αθήνα: Χατζηνικολή, σελ. 7-8.

²⁰⁹ Ποταμιάνου, Α. (1993). *Ψυχική οικονομία και δυναμική στις οριακές καταστάσεις*, ό.π., σελ. 41.

βαθμό εξιδανίκευσης των θετικών αξιών και ιδανικών. Ακόμη, οι υπερβολικές, εξιδανικευμένες απαιτήσεις για τελειότητα οδηγούν σε μια ολοκλήρωση του Υπερεγώ.²¹⁰

Θα μπορούσα να υποστηρίξω ότι οι άνθρωποι με οριακή προσωπικότητα ενδέχεται να αυξήσουν την αυτοεκτίμησή τους μέσα από την προσκόλληση σε ισχυρές μορφές, τις οποίες θαυμάζουν και από τις οποίες αναζητούν στήριξη και αποδοχή. Μπορούν να υλοποιήσουν το πρόγραμμα μέσα στην καθημερινότητά τους, αλλά δεν καταφέρνουν να γίνουν ευτυχισμένοι και να ανακαλύψουν ένα νόημα στη ζωή τους. Επιπλέον, πρόκειται για άτομα που «εκδραματίζουν τις συγκρούσεις» αντί να τις καταστέλλουν ή να τις μετουσιώνουν και χαρακτηρίζονται από μια «προστατευτική ρηχότητα στις συναισθηματικές σχέσεις», όπως υποστηρίζει ο Λας. Επιπρόσθετα, διαπιστώνω ότι αποφεύγουν τις στενές σχέσεις και δεν είναι καταπιεσμένα ερωτικά, αν και δεν μπορούν να χειριστούν τις ερωτικές ενορμήσεις. Συχνά, εμφανίζουν υποχονδρία και ένα αίσθημα εσωτερικής κενότητας, ενώ έχουν φαντασιώσεις παντοδυναμίας και θεωρούν πως έχουν το δικαίωμα να εκμεταλλεύονται τους άλλους και να αντλούν ικανοποίηση.²¹¹

Επεκτείνοντας τον συλλογισμό του Λας θα έλεγα ότι οι άνθρωποι με οριακή προσωπικότητα δεν έχουν την ικανότητα να πενθούν, καθώς η ένταση της οργής που νιώθουν για τα χαμένα αντικείμενα αγάπης, κυρίως εναντίον των γονέων τους, τους εμποδίζει από τη βίωση ευτυχισμένων εμπειριών ή την ανάκτηση αυτών από τη μνήμη. Τα συναισθήματα οργής τους αποτρέπουν και από την πραγματοποίηση στενών δεσμών, καθώς μέσα σε αυτούς θα μπορούσαν να ελευθερώσουν τέτοιου είδους συναισθήματα σε μεγάλο βαθμό και ένταση. Οργή εμφανίζουν ακόμη και κατά τη βίωση των αναγκών τους, για αυτό διαμορφώνουν άμυνες εναντίον της οργής. Όπως αναφέρει ο Λας, ο άνθρωπος με οριακή προσωπικότητα είναι: «εύκολος στο να

²¹⁰ Kernberg, O.F. & Caligor, E. (2005). A psychoanalytic theory of Personality Disorders, ό.π., p. 135-136. Εστιάζοντας στην προσωπικότητα, θα μπορούσα να πω ότι αυτή θα διαμορφωθεί με βάση τις ελλείψεις στο εσωτερικευμένο σύστημα αξιών, αλλά και με βάση τον βαθμό σοβαρότητας της σύγχυσης της ταυτότητας. Η ενσωμάτωση σε ένα κανονικό σύστημα εσωτερικευμένων ηθών και αξιών είναι συνέπεια της διαμόρφωσης της ταυτότητας και κατ' επέκταση, προστατεύει την ταυτότητα του ανθρώπου. Απεναντίας, οι σοβαρές αποδιοργανώσεις στο σύστημα των εσωτερικευμένων αξιών επιδρούν στη σύγχυση ή διάχυση της ταυτότητας.

²¹¹ Λας, Κ. (2008). *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού*, ό.π., σελ. 47-48. Αυτά που περιγράφονται εδώ οφείλονται στο εξής: Στο Υπερεγώ τους εμφανίζονται έντονα αρχαϊκά, τιμωρητικά και σαδιστικά στοιχεία, ενώ συμμορφώνονται στους κοινωνικούς κανόνες εξαιτίας του φόβου τιμωρίας παρά της ενοχής που νιώθουν.

διαχειρίζεται τις εντυπώσεις που δίνει στους άλλους, άπληστος για θαυμασμό, αλλά περιφρονητικός προς εκείνους που χειραγωγεί για να του τον δώσουν, ανειρήνευτα πεινασμένος για συναισθηματικές εμπειρίες με τις οποίες πασχίζει να γεμίσει ένα εσωτερικό κενό, τρομοκρατημένος απέναντι στο γήρας και τον θάνατο».²¹²

Για τον Kernberg, η οριακή οργάνωση της προσωπικότητας περιλαμβάνει ένα σύνολο από τυπικά νευρωτικά συμπτώματα, τα οποία συνοδεύονται από πρωτόγονους μηχανισμούς άμυνας, όπως διχοτόμηση, απάρνηση, πρωτόγονη εξιδανίκευση, προβλητική ταύτιση και παντοδυναμία, καθώς και έλλειψη ανοχής στο άγχος, έλλειψη ελέγχου ενορμήσεων και ελλιπή διάνοιξη του δρόμου της μετουσίωσης.²¹³ Συμπληρώνοντας τον Kernberg, ο Rabinowitz αναφέρει ότι τα όρια ως φυσικές, πολιτικές και συμβολικές ενότητες συμβάλλουν στη διαμόρφωση της ταυτότητας.²¹⁴ Ο Green συνεχίζει τον προβληματισμό και όπως βλέπω αποδίδει κεντρικό ρόλο για τη θεμελίωση και διατήρηση των ορίων στη γλώσσα. Για την εδραίωση της ταυτότητας είναι απαραίτητη η ύπαρξη σταθερών ορίων, που ωθούν στην κατάκτηση της σταθερότητας και της ασφάλειας, καθώς και στον καθορισμό του πλαισίου. Οι οριακές περιπτώσεις αποτελούν το σταυροδρόμι, που επιτρέπει την κατανόηση της νεύρωσης και της ψύχωσης, της διαστροφής και της κατάθλιψης.²¹⁵

Σύμφωνα με την ερμηνεία της Μέλανι Κλάιν για την οριακή προσωπικότητα, τα πρώιμα αισθήματα παράφορης οργής προς τη μητέρα ή προς την εσωτερικευμένη εικόνα της μητέρας δεν επιτρέπουν τη σύνθεση των καλών και κακών γονεϊκών εικόνων. Με λόγια απλά, το παιδί βιώνει τον φόβο για επιθετικότητα από τους κακούς γονείς και εξιδανικεύει τους καλούς γονείς που προσδοκά ότι θα έρθουν για να το σώσουν. Οι εικόνες που το παιδί εσωτερικεύει για τους γονείς γίνονται και οι εικόνες που έχει για τον εαυτό του, με αποτέλεσμα να δυσκολεύεται να διακρίνει τις εικόνες του εαυτού και των αντικειμένων έξω από τον εαυτό. Το παιδί διαμορφώνει αυτόν τον διαχωρισμό ανάμεσα στην εικόνα του εαυτού και στην εικόνα των αντικειμένων,

²¹² Λας, Κ. (2008). *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού*, ό.π., σελ. 47-48.

²¹³ Kernberg, όπως αναφ. στην Ποταμιάνου (1993), σελ. 8-9.

²¹⁴ Rabinowitz, D. (2012). Identity, the State and Borderline Disorder. *Companion to Border Studies*, A, 301-317, σελ. 303-304, 314.

²¹⁵ Green, A. (2002). *Η ιδιωτική τρέλα. Ψυχανάλυση των οριακών περιπτώσεων*. Αθήνα: Καστανιώτη, σελ. 57.

ενώ έχει τόσο έντονη οργή, που δεν μπορεί να αναγνωρίσει και να παραδεχθεί τα επιθετικά αισθήματα που νιώθει για όσους αγαπάει.²¹⁶

Για να γίνουν πιο σαφή τα παραπάνω, δε θα πρέπει να παραλείψουμε να υπενθυμίσουμε ότι ο άνθρωπος με οριακή προσωπικότητα κρύβει μέσα του το ναρκισσιστικό παιδί, το οποίο τον προστατεύει από τους πιθανούς κινδύνους που υπάρχουν γύρω του και μέσα του. Χρησιμοποιεί την προβολή, όσον αφορά τις κακές εικόνες του εαυτού και των αντικειμένων, επιβεβαιώνοντας τα επικίνδυνα και απειλητικά αντικείμενα που υπάρχουν γύρω του. Συχνά, ο άνθρωπος για να αντέξει τις τελείως κακές εικόνες του εαυτού του χρησιμοποιεί αμυντικά τις καλές εικόνες του εαυτού και οδηγείται σε μεγαλομανία που συνδέεται με την ιδεώδη εικόνα του. Τα αισθήματα κενότητας που βιώνει ο οριακός άνθρωπος, ο Kernberg τα αποδίδει «στον αραιοκατοικημένο ενδοψυχικό κόσμο», που αποτελείται μόνο από τον μεγαλοπρεπή εαυτό και ορισμένες «σκιάδεις εικόνες του εαυτού». Οι επιφανειακές του σχέσεις αποδίδονται στον φόβο που έχει για συναισθηματική εξάρτηση και για χειραγώγηση.²¹⁷

Μέσα από την αναλυτική θεραπευτική διαδικασία με οριακούς ασθενείς ο Ζερβής παρατήρησε ότι χρησιμοποιούν ακραίες ιδεολογικές θέσεις ως μια αμυντική λειτουργία. Συγκεκριμένα, θα μπορούσα να πω ότι τάσσονται υπέρ ακραίων θέσεων και κυρίως θέσεων με ναζιστικό περιεχόμενο, έτσι ώστε να μπορέσουν να προστατεύσουν τον εύθραυστο ψυχισμό τους. Οι ιδεολογικές αυτές τοποθετήσεις τους εντάσσονται στο πλαίσιο μιας προσπάθειας να μετουσιώσουν τις ενορμήσεις τους, ενώ το ακραίο που χαρακτηρίζει αυτές τις θέσεις συνδέεται με «το πρωτόγονο των ψυχικών διεργασιών και με την ένταση των ψυχικών δυναμικών». Επιπλέον, οι οριακοί άνθρωποι χαρακτηρίζονται από μια παθολογική μετουσίωση που εστιάζει, όπως αναφέρει ο συγγραφέας, στη «διεκδίκηση μιας φυσιολογικότητας, που συχνά είναι υπεροπτική, ενώ αμφισβητεί και διεκδικεί βίαια».²¹⁸

²¹⁶ Λας, Κ. (2008). *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού*, ό.π., σελ. 48-49.

²¹⁷ Λας, Κ. (2008). *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού*, ό.π., σελ. 49-50.

²¹⁸ Ζερβής, Χ. (2013). Ακραίες ιδεολογίες ως αμυντική διαδικασία σε ασθενείς με οριακή ψυχική λειτουργία. Στο βιβλίο του Κ. Μπαζαρίδη (Επιμ.), *Ψυχανάλυση και Ιδεολογίες* (σσ. 345-354), ό.π., σελ. 345. Το πρωτόγονο των ψυχικών διεργασιών συνδυάζεται με το «μη στέρεο, σε επίπεδο λογικής και επιχειρηματολογίας, φτωχά στηριζόμενο συμβολικά ιδεολογικό υπόβαθρο των εν λόγω ακραίων ιδεολογικών κατασκευών».

Ο Ζερβής επεκτείνει τον συλλογισμό του λέγοντας ότι η διάρθρωση ανάμεσα στον κοινωνιολογικό χώρο, όπου εντάσσονται οι ιδεολογίες και στην ατομική ψυχολογία, όπου εντάσσονται οι ψυχικές διεργασίες που αφορούν τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας περιγράφεται σε κείμενα του Φρόντ σχετικά με τον πολιτισμό. Οφείλω να σημειώσω ότι ο Φρόντ στοχεύει στη μελέτη της σύνδεσης ανάμεσα στον ατομικό ψυχισμό και τις κοινωνικές ιδεολογίες. Σύμφωνα με τον ίδιο, το ατομικό συμπεριλαμβάνεται στο συλλογικό, καθώς το συλλογικό ερμηνεύεται με βάση το ατομικό αλλά και, αντιστρόφως.²¹⁹

Σε μια μελέτη περίπτωσης ενός οριακού ασθενούς, ο Ζερβής αναφέρει ότι ο ίδιος ο ασθενής έλεγε ότι ήταν χωρίς ταυτότητα, χωρίς όρια ανάμεσα στο μέσα και στο έξω, με αποτέλεσμα οτιδήποτε συνέβαινε στο έξω να επιδρά καθοριστικά και αποφασιστικά στον ψυχισμό του. Ουσιαστικά, ο οριακός ασθενής βίωνε έναν εσωτερικό διχασμό απέναντι στο ίδιο αντικείμενο, με διαφορετικό ή και αντίθετο τρόπο, αναφορικά με τις λεκτικές και μη λεκτικές του εκφράσεις. Κύριο στοιχείο του ήταν επίσης το αδιαφοροποίητο και το μη συγκροτημένο, που γίνονται πιο έντονα, όταν κάποιος βιώνει μια κατάσταση προσέγγισης. Το αδιαφοροποίητο, λοιπόν, αντανakλά τα δυσδιάκριτα όρια ανάμεσα στο μέσα και το έξω.²²⁰

Ο Φρόντ, στο έργο του «Το μέλλον μιας αυταπάτης», αναφέρεται στην ανάγκη του πολιτισμού να καταφύγει σε υψηλές ηθικές αξίες έτσι ώστε να προστατευτεί από τις καταστροφικές δυνάμεις που προέρχονται από τα άτομα που αποτελούν τον πολιτισμό. Τα ιδανικά του εκάστοτε πολιτισμού μπορούν να χρησιμοποιηθούν τόσο ως λόγος διαφοροποίησης ανάμεσα σε διάφορους πολιτισμούς, όπως και ως λόγος εχθρότητας, με βάση τη λογική της ανωτερότητας. Μέσα από τη σύγκριση του συλλογικού με το ατομικό, και τον ρόλο των ταυτίσεων και των εσωτερικεύσεων, συνάγω ότι οι ακραίες ιδεολογικές θέσεις λειτουργούν ως προστατευτικές κατασκευές απέναντι σε καταστροφικές δυνάμεις στο εσωτερικό του ατομικού ψυχισμού. Οι ιδεολογικές τοποθετήσεις, που μπορεί να έχουν μεγαλύτερη ή μικρότερη διάρκεια, όπως επισημαίνει ο Ζερβής, αντιπροσωπεύουν «ισοδύναμα αντιδραστικών σχηματισμών απέναντι στην ασυνείδητη αίσθηση ναρκισσιστικής

²¹⁹ Ζερβής, Χ. (2013). Ακραίες ιδεολογίες ως αμυντική διαδικασία σε ασθενείς με οριακή ψυχική λειτουργία, ό.π., σελ. 345-346.

²²⁰ Ζερβής, Χ. (2013). Ακραίες ιδεολογίες ως αμυντική διαδικασία σε ασθενείς με οριακή ψυχική λειτουργία, ό.π., σελ. 347.

ευαλωτότητας, την απουσία σταθερότητας και ορίων στην ψυχική οργάνωση, απέναντι σε ανάγκες και επιθυμίες που βιώνονται ως αποσταθεροποιητικές εξαρτητικές βλέψεις». ²²¹

Με δεδομένα τα παραπάνω, θεωρώ αναγκαίο να καταστεί σαφές ότι η ένταξη σε μια ιδεολογία συμβάλλει στην αναζήτηση της δόμησης της ψυχικής οικονομίας στον οριακό ασθενή, ενώ σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η συμβολοποίηση και η μετουσίωση. Η τάση για συμβολοποίηση αποτελεί ένα έμφυτο, γενικευμένο για τον ψυχισμό φαινόμενο, ενώ μια συμβολοποίηση μπορεί να είναι φυσιολογική ή παθολογική. Ένα είδος παθολογικής συμβολοποίησης είναι οι νευρώσεις, που είναι «α-κοινωνικοί σχηματισμοί». Πρόκειται, δηλαδή, για τη δημιουργία συμπτωμάτων, που επιτρέπουν «τη συμβολική μεταμόρφωση της τραυματικής αναπαράστασης και τη σύνδεση του συναισθήματος με κάποια αναπαράσταση». Ο νευρωτικός αποφεύγει ή δεν είναι σε θέση να αναλάβει τους ψυχικούς σχηματισμούς, καθώς και παράγωγα του συλλογικού γίνεσθαι. Έτσι, καταφεύγει σε έναν κόσμο που έχει κατασκευάσει μόνος του. ²²²

Εκτιμώ ότι ο Φρόυντ πιστεύει πως οι νευρώσεις βρίσκονται σε αντιπαράθεση με τις ιδεολογικές πεποιθήσεις, που αποτελούν υψηλά παράγωγα του κοινωνικού γίνεσθαι. Οι ιδεολογίες μπορούν να προστατεύσουν τον άνθρωπο από τη νεύρωση, καθώς τον οδηγούν στην πίστη και στον σεβασμό. Αυτό σημαίνει πως η καθολική νεύρωση μπορεί να προστατεύσει από την ατομική νεύρωση. Οι ιδεολογικές πεποιθήσεις μπορούν να αποτελέσουν «προσπάθειες αυτοϊασης, αποφυγής της νεύρωσης, της παθολογικής α- κοινωνικής συμβολοποίησης μέσω των συμπτωμάτων». Αποτέλεσμα μετουσίωσης είναι οι δραστηριότητες που στοχεύουν σε κοινωνικά καταξιωμένα αντικείμενα, όπως είναι η καλλιτεχνική και η επιστημονική δραστηριότητα. Ακόμη, η μετουσίωση αποτελεί έναν από τους τέσσερις πιθανούς δρόμους, που μπορεί να ακολουθήσει η ενόρμηση, η οποία ενδέχεται να επιλέξει την

²²¹ Ζερβής, Χ. (2013). Ακραίες ιδεολογίες ως αμυντική διαδικασία σε ασθενείς με οριακή ψυχική λειτουργία, ό.π., σελ. 350. Φρόυντ, Σ. (2011). *Το μέλλον μιας αυταπάτης*, ό.π., σελ. 60-67. Οι κοινωνικές ιδεολογίες προσφέρουν μια ναρκισσιστική ενίσχυση σε ασθενείς με ελλειμματικό ναρκισσισμό, ενώ ο Ζερβής υποστηρίζει ότι «οι πολιτικές ιδεολογίες επιτρέπουν τη δέσμευση και την οργάνωση και τον εκπολιτισμό της επιθετικότητας στο πλαίσιο μιας ψευδονευρωτικής επιταγής».

²²² Ζερβής, Χ. (2013). Ακραίες ιδεολογίες ως αμυντική διαδικασία σε ασθενείς με οριακή ψυχική λειτουργία, ό.π., σελ. 350-351. Η συμβολοποίηση αφορά την αντικατάσταση μιας αναπαράστασης από μια άλλη, ή τη σύνδεση ενός συναισθήματος με μια αναπαράσταση.

απώθηση, τη μεταστροφή στο αντίθετο και την επαναστροφή στο ίδιο το άτομο. Η μετουσίωση, δηλαδή, χρησιμοποιείται ως ένας δρόμος διαφυγής από την αυτοκαταστροφική επανάληψη.²²³

Από όλα τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι με τον όρο «οριακές καταστάσεις» αναφερόμαστε σε ανθρώπους που δεν έχουν δόμηση και οργάνωση, δεν παρουσιάζουν μια χαρακτηρισμένη παιδική νεύρωση, ούτε τον χαρακτήρα της ενήλικης νεύρωσης, ούτε την ασάφεια της νεύρωσης μεταβίβασης. Για τον Φρόντ, λοιπόν, η κατηγορία των οριακών περιπτώσεων περιλαμβάνει ένα ευρύ πλαίσιο από κλινικές οντότητες.

Σύμφωνα με τους LaPlanche και Pontalis, η οριακή περίπτωση αφορά ψυχοπαθολογικές οντότητες, που τοποθετούνται στο όριο ανάμεσα στη νεύρωση και την ψύχωση, περιλαμβάνοντας κυρίως λανθάνουσες σχιζοφρένειες με νευρωτική συμπτωματολογία. Τα νευρωτικά συμπτώματα λειτουργούν ως άμυνες απέναντι σε μια γενικευμένη εκδήλωση της ψύχωσης.²²⁴ Για τον Kernberg, οι οριακές καταστάσεις αφορούν ανθρώπους που έχουν μια «μη μεταβολισμένη υπόσταση των αποσυνδεδεμένων πλευρών του Εγώ», απαρνούνται τα συναισθήματά τους και δεν εμφανίζουν ενδιαφέρον για τα αντικείμενα. Οι καταστάσεις αυτές συνοδεύονται από μια διάχυση ταυτότητας, όπως πρότεινε ο Erickson.²²⁵

3.5 Προς μια Ολοκληρωτική Ταυτότητα

Ο Φρομ υπογραμμίζει ότι «Μια κοινωνία μπορεί να χαρακτηριστεί νευρωτική υπό την έννοια πως τα μέλη της είναι μπλοκαρισμένα όσον αφορά στην ανάπτυξη της

²²³ Ζερβής, Χ. (2013). Ακραίες ιδεολογίες ως αμυντική διαδικασία σε ασθενείς με οριακή ψυχική λειτουργία, ό.π., σελ. 351-353. Φρόντ, Σ. (2011). *Το μέλλον μιας αυταπάτης*, ό.π., σελ. 65-68. Ο όρος που χρησιμοποιεί ο Φρόντ για να περιγράψει τη διεργασία μέσω της οποίας η ερωτική ενόρμηση αλλάζει σκοπό και αντικείμενο, έτσι ώστε να στραφεί σε δραστηριότητες που φαίνεται πως δε συνδέονται με την ερωτικότητα, είναι η μετουσίωση.

²²⁴ Green, A. (2002). *Η ιδιωτική τρέλα. Ψυχανάλυση των οριακών περιπτώσεων*, ό.π., σελ. 134-136. LaPlanche, J. & Pontalis, J.B. (1986). *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, ό.π., σελ. 369.

²²⁵ Green, A. (2002). *Η ιδιωτική τρέλα. Ψυχανάλυση των οριακών περιπτώσεων*, ό.π., σελ. 144.

προσωπικότητάς τους».²²⁶ Αξιοποιώντας τον συλλογισμό του Φρομ, θα έλεγα ότι τα μέλη μιας νευρωτικής κοινωνίας δεν μπορούν να αναπτύξουν φυσιολογικά την προσωπικότητά τους. Διαφαίνεται, λοιπόν, πως ο νευρωτικός χαρακτήρας μπορεί να καταλήξει στη δημιουργία ενός ολοκληρωτικού χαρακτήρα. Βασικά χαρακτηριστικά του ολοκληρωτικού χαρακτήρα είναι η αγάπη για εξουσία και ταυτόχρονα το μίσος για όσους είναι ανίσχυροι. Ο άνθρωπος με ολοκληρωτικό χαρακτήρα αγαπά την υποταγή και νιώθει την παρόρμηση να παραιτηθεί από την ατομικότητά του, να ξεπεράσει την απομόνωση και την αδυναμία που αισθάνεται μέσα από την απόλυτη βύθισή του στον εξωτερικό κόσμο. Το παιδί που μεγαλώνει με εξουσία και αναγκάζεται στην υποταγή συνειδητά μπορεί να νιώθει ασφάλεια και ικανοποίηση, όμως, ασυνείδητα, θυμάται ότι έχει παραιτηθεί από την αυτοδυναμία του και από την ολότητα του εαυτού του.²²⁷

Επομένως, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι ο άνθρωπος με ολοκληρωτικό χαρακτήρα έχει την τάση να παραιτηθεί από την ανεξαρτησία του ατομικού εαυτού και να συγχωνεύσει το εγώ με ένα εξωτερικό αντικείμενο, ώστε να αποκτήσει τη δύναμη που απουσίαζε από τον ατομικό εαυτό. Ως εκ τούτου, ο ολοκληρωτισμός συνδέεται με την επιθυμία για υποταγή και κυριαρχία, κάτω από την οποία βρίσκονται οι μαζοχιστικές και σαδιστικές τάσεις, που μπορούν να υπάρχουν τόσο στους μη νευρωτικούς όσο στους νευρωτικούς ανθρώπους. Οι μαζοχιστικές επιθυμίες, κατά τον Φρομ, εκδηλώνονται μέσα από «αισθήματα κατωτερότητας, αδυναμίας και ατομικής μηδαμινότητας». Ένα παράδειγμα αποτελούν οι ψυχαναγκαστικοί νευρωτικοί, που εμφανίζουν την τάση να βασανίζουν τον εαυτό τους με τη χρήση ψυχαναγκαστικών τελετουργικών και σκέψεων. Ακόμη, οι άνθρωποι με μαζοχιστικές τάσεις εκδηλώνουν εξάρτηση που γίνεται αντιληπτή ως αγάπη ή πίστη, αισθήματα κατωτερότητας που γίνονται αντιληπτά ως αντίδραση

²²⁶ Φρομ, Ε. (2017). *Φόβος μπροστά στην ελευθερία*, ό.π., σελ. 166. Ο Φρομ στο σημείο αυτό επισημαίνει: «Αφού ο όρος νευρωτικός χρησιμοποιείται τόσο συχνά για να δηλώσει έλλειψη κοινωνικής λειτουργικότητας, θα προτιμούσαμε να μη μιλήσουμε για μια κοινωνία με τέτοιους όρους, αλλά μάλλον να πούμε πως παρεμποδίζει την ευτυχία και την αυτοπραγμάτωση του ατόμου».

²²⁷ Φρομ, Ε. (2017). *Φόβος μπροστά στην ελευθερία*, ό.π., σελ. 50-51, 106. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, η υποταγή να οδηγήσει σε αύξηση της ανασφάλειας του παιδιού, καθώς και στην εμφάνιση εχθρότητας και ανυπακοής.

απέναντι στα πραγματικά προβλήματα με ορθολογικό τρόπο και τα βάσανα εκλαμβάνονται ως καταστάσεις που δεν είναι εφικτό να αναδιαμορφωθούν.²²⁸

Για τον Φρόντ, ο μαζοχισμός οφείλεται στην ενόρμηση του θανάτου, που συγχωνεύεται με την ερωτική ενόρμηση και κατευθύνεται προς τον ίδιο τον εαυτό.²²⁹ Ο μαζοχιστικός άνθρωπος, συνεπώς, είναι απαλλαγμένος από την ανάγκη να λαμβάνει αποφάσεις και να έχει την τελική ευθύνη. Ο Φρομ υποστηρίζει ότι η εκμηδένιση του εαυτού και η προσπάθεια να ξεπεραστεί το αφόρητο αίσθημα μοναξιάς και μηδαιμνότητας είναι τα κοινά χαρακτηριστικά που φέρουν οι άνθρωποι με ολοκληρωτισμό και οι άνθρωποι με μαζοχισμό. Με πιο απλά λόγια, ο άνθρωπος νιώθει την ανάγκη να απαλλαγεί από τον ίδιο του τον εαυτό και αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσα από το να υποβιβάσει τον εαυτό, να τον κάνει να υποφέρει και να γίνει τελείως ασημαντος, αλλά και να παραμείνει προσκολλημένος σε συνθήκες που περιορίζουν την ανθρώπινη ελευθερία, απόλυτα υποταγμένος στη μοίρα.²³⁰

Ο Φρομ συνεχίζει να περιγράφει τον ολοκληρωτικό χαρακτήρα λέγοντας ότι είναι προσκολλημένος και εκφράζει λατρεία για το παρελθόν. Αυτό το οποίο υπήρξε κάποτε μπορεί να υπάρχει και για πάντα. Πιο συγκεκριμένα, θα μπορούσα να σημειώσω εδώ ότι ο ολοκληρωτικός χαρακτήρας αντλεί δύναμη από την κλίση του προς την ανώτερη εξουσία, ενώ σε αυτόν συνυπάρχουν ταυτόχρονα σαδιστικές και μαζοχιστικές ορμές. Ο ολοκληρωτισμός, για τον ίδιο τον Φρομ, περιγράφει μια διαπροσωπική σχέση, όπου ένας άνθρωπος θεωρεί ότι κάποιος άλλος είναι ανώτερός του. Στη σχέση αυτή υπάρχει η εξουσία από τον ανώτερο προς τον κατώτερο, ενώ ο δεύτερος συνήθως θα πρέπει να καταπιέσει το συναίσθημα του μίσους ή και να το αντικαταστήσει από ένα αίσθημα τυφλού θαυμασμού. Μέσα από αυτή την αντιστροφή, παρατηρούμε ότι ο κατώτερος άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να απομακρύνει το συναίσθημα του μίσους, που ενδεχομένως θα έχει επιπτώσεις στον

²²⁸ Φρομ, Ε. (2017). *Φόβος μπροστά στην ελευθερία*, ό.π., σελ. 168-170. Με απλούστερα λόγια, οι άνθρωποι με τέτοιου είδους αισθήματα τείνουν να υποβιβάζουν τον εαυτό τους, να μην τον εκτιμούν και να νιώθουν ανίκανοι να βιώσουν το συναίσθημα του θέλω ή του είμαι. Η τάση υποβιβασμού του εαυτού και υποταγής σε εξωτερικές δυνάμεις, καθώς και η τάση να πληγώσει τον ίδιο του τον εαυτό κάνοντάς τον να υποφέρει περιγράφει τον άνθρωπο που βρίσκεται σε μια ακραία περίπτωση ολοκληρωτισμού.

²²⁹ Φρομ, Ε. (2017). *Φόβος μπροστά στην ελευθερία*, ό.π., σελ. 176. Φρόντ, Σ. (2016). *Καθημερινές σεξουαλικές διαστροφές*, ό.π., σελ. 46-48. Ο Φρόντ ουσιαστικά αναφέρει ότι αν το άτομο δεν καταφέρει να συγχωνεύσει την επιθετικότητα με το ερωτικό ένστικτο μπορεί να επιλέξει ανάμεσα στην καταστροφή του εαυτού ή των άλλων.

²³⁰ Φρομ, Ε. (2017). *Φόβος μπροστά στην ελευθερία*, ό.π., σελ. 182-184.

ίδιο, και ταυτόχρονα μειώνει το συναίσθημα της ταπείνωσης, που νιώθει. Όσον αφορά τον ολοκληρωτικό χαρακτήρα, ο Φρομ διακρίνει τους ανθρώπους σε δύο κατηγορίες: άνθρωποι με εξουσία (ισχυροί) και άνθρωποι χωρίς εξουσία (αδύνατοι). Ο ίδιος γοητεύεται για την εξουσία, όχι για τις αξίες που πρεσβεύει, αλλά εξαιτίας του γεγονότος και μόνο ότι είναι εξουσία. Όταν βλέπει ανίσχυρους και αδύναμους ανθρώπους γύρω του νιώθει έντονη επιθετικότητα και επιθυμεί να επιτεθεί.²³¹

Όπως τονίζει ο ίδιος ο Φρομ, η ολοκληρωτική σκέψη χαρακτηρίζεται από την πεποίθηση πως «η ζωή καθορίζεται από δυνάμεις έξω από τον ίδιο τον εαυτό του ανθρώπου, έξω από τα δικά του συμφέροντα και τις επιθυμίες του». Ο ολοκληρωτικός άνθρωπος, συνεχίζει την περιγραφή του ο Φρομ, έχει ενεργητικότητα, σθένος και πίστη, με βασικό στόχο να μπορέσει να ξεπεράσει το αίσθημα αδυναμίας, ενώ εναποθέτει τη δύναμή του στην κλίση που έχει προς την ανώτερη εξουσία. Ο ολοκληρωτικός χαρακτήρας, τονίζει ο Φρομ, έχει ένα βασικό προτέρημα: να μπορεί να υποφέρει χωρίς να παραπονιέται, να μπορεί να υποταχθεί στο πεπρωμένο του. Ακόμη, η πίστη στην εξουσία διατηρείται για όσο αυτή είναι ισχυρή και επιτακτική.²³²

Η Άρεντ, στα ολοκληρωτικά συστήματα επεξηγεί ότι αναδύεται ο μαζάνθρωπος, που χαρακτηρίζεται από αδιαφορία για τον εαυτό, λαχτάρα για ανωνυμία, καθώς με αυτό τον τρόπο δεν έχει ευθύνες, αλλά και απομόνωση και έλλειψη κανονικών σχέσεων. Στόχος των ολοκληρωτικών συστημάτων, όπως η ίδια αναφέρει, είναι η οργάνωση των μαζών και όχι των κοινωνικών τάξεων, που εξαρτώνται από την καθαρή δύναμη των αριθμών και από μια επιθυμία για πολιτική οργάνωση, ενώ απαιτείται η έλλειψη δομής μιας μαζικής κοινωνίας. Θα πρέπει να γίνει ξεκάθαρο ότι ο όχλος προσελκύεται από τον ολοκληρωτισμό, ενώ οι μάζες μπορούν να επηρεαστούν μέσω της προπαγάνδας και να ενταχθούν σε μια ιδεολογία. Όταν ο ολοκληρωτισμός αποκτά τον απόλυτο έλεγχο εγκαταλείπει την προπαγάνδα και χρησιμοποιεί πλέον την κατήχηση και τη βία ώστε να επιβάλλει την ιδεολογία του. Αναλύοντας τον συλλογισμό της Άρεντ, αξίζει να επισημανθεί ότι ο ολοκληρωτισμός στην εξουσία έχει διαρκώς την ανάγκη να εντοπίζει

²³¹ Φρομ, Ε. (2017). *Φόβος μπροστά στην ελευθερία*, ό.π., σελ. 192-199, 201, 253.

²³² Φρομ, (2017). *Φόβος μπροστά στην ελευθερία*, ό.π., σελ. 198-202. Ο Φρομ τονίζει ότι «Ο ολοκληρωτικός χαρακτήρας αγαπά τις συνθήκες που περιορίζουν την ανθρώπινη ελευθερία, του αρέσει να είναι υποταγμένος στη μοίρα. Εξαρτάται από την κοινωνική του θέση τι σημαίνει για αυτόν μοίρα».

αποδιοπομπαίους τράγους ώστε να βρίσκονται όλοι σε μια κατάσταση ανασφάλειας, ενώ οι άνθρωποι στις σύγχρονες κοινωνίες προετοιμάζονται για την ολοκληρωτική εξουσία μέσα από την αποξένωση που βιώνουν, την απομόνωση και την έλλειψη κοινωνικών σχέσεων.²³³

Ο Ενρίκεζ αναφέρει ότι η μαζοποίηση χαρακτηρίζει τις ολοκληρωτικές κοινωνίες, οι οποίες στηρίζονται σε μια ιδεολογία και καθοδηγούν τα άτομα, που χάνουν την ατομική τους υπόσταση, καθώς και ένα μέρος της κοινωνικής τους ύπαρξης,²³⁴ διαμορφώνοντας μια ολοκληρωτική ταυτότητα. Ο Παπαρίζος καθιστά σαφές ότι η προσωπική και ατομική ευθύνη μειώνονται ή και εκμηδενίζονται τελείως όταν έρχονται αντιμέτωπες με τον τελικό συλλογικό στόχο, με αποτέλεσμα ο διάλογος να αντικαθίσταται από την καθοδήγηση και τη συμμόρφωση απέναντι στον ανώτερο.²³⁵

Επιπροσθέτως, για τον Παπαρίζο, η προσωπικότητα και η ατομικότητα του ανθρώπου δομούνται και εξελίσσονται μέσα από τις αυτόματες και αυτονόητες ταυτίσεις των ανθρώπων, οι οποίες διαμορφώνονται μέσω των συναισθηματικών και συγκινησιακών εσωτερικεύσεων των σχημάτων και των τρόπων αντίληψης σκέψης και πράξης. Ο Παπαρίζος συνεχίζει τον συλλογισμό του αναφέροντας ότι οι συγκινησιακές και συναισθηματικές σχέσεις ταύτισης οδηγούν σε «μορφές ανθρώπινης μάζας», δηλαδή σε μαζικοποιημένες ομάδες και θεσμούς, σε μαζικοποιημένες κοινωνικές τάξεις. Η μαζικοποίηση, συνεπώς, οδηγεί σε «υποβάθμιση της προσωπικής και ατομικής σκέψης, της κρίσης και της απόφασης, όπως σε ταυτόχρονη υποβάθμιση της προσωπικής, ατομικής αλλά και συλλογικής ευθύνης».²³⁶

Ο Φρομ παραθέτει τη θέση ότι «Η λειτουργία μιας ολοκληρωτικής ιδεολογίας και πρακτικής μπορεί να συγκριθεί με τη λειτουργία των νευρωτικών συμπτωμάτων». Πρόκειται, δηλαδή, για συμπτώματα που εμφανίζονται εξαιτίας των αφόρητων

²³³ Άρεντ, Χ. (2017). *Οι απαρχές του Ολοκληρωτισμού, Τρίτο Μέρος, Ολοκληρωτισμός*. Αθήνα: Νησίδες, σελ. 33-35, 44, 46, 59, 72.

²³⁴ Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος*, ό.π. 285. Ο Ενρίκεζ επισημαίνει ότι η μάζα δεν αντέχει την ατομικότητα, η αντιμετώπιση των προβλημάτων με μαζικό τρόπο εμποδίζει κάθε πρωτοτυπία και απόχρωση. «Η μάζα καθρεφτίζεται στον καθρέφτη της και καταβροχθίζεται από αυτόν αντλώντας από αυτό, καθημερινά, νέα δύναμη».

²³⁵ Παπαρίζος, Α. (2014). *Η κοινωνία των αμαρτωλών*, ό.π. 420.

²³⁶ Παπαρίζος, Α. (2017). Η γοητεία της ολοκληρωτικής ταυτότητας: Θρησκεία και βία. Τιμητικός Τόμος, Α. Μαγγανά, Πάντειο.

ψυχολογικών συνθηκών και παρέχουν μια λύση που κάνει εφικτή τη ζωή, χωρίς όμως να οδηγεί στην ευτυχία ή στην ανάπτυξη της προσωπικότητας.²³⁷ Για τον Φρομ, ο άνθρωπος μέσα από την απώλεια του εαυτού βιώνει μια βαθιά αμφιβολία για την ταυτότητά του, με αποτέλεσμα να αναζητά ιδεολογίες με τις οποίες θα ταυτιστεί υιοθετώντας στοιχεία για τη δική του ταυτότητα. Ο ίδιος χαρακτηριστικά αναφέρει: «Αν δεν είμαι τίποτα πέρα από αυτό που πιστεύω πως περιμένουν από εμένα να είμαι, τότε λοιπόν ποιος είμαι εγώ;».²³⁸

Ο Παπαρίζος για το ίδιο θέμα διατυπώνει τη θέση ότι το πρόσωπο του ανθρώπου αποτελεί τη βάση της ταυτότητάς του και φέρει όλα τα παράδοξά της. Το πρόσωπο κινητοποιεί και κινητοποιείται μέσα από τα συναισθήματα και τις συγκινήσεις.²³⁹ Επιπροσθέτως, στο άρθρο του «Η γοητεία της ολοκληρωτικής ταυτότητας: Θρησκεία και βία» υποστηρίζει ότι όταν οι άνθρωποι εγκαταλείπουν την ατομικότητά τους και την ελεύθερη κριτική σκέψη και την ευθύνη, καθώς και όταν αποδέχονται τις έτοιμες απαντήσεις και τις συγκινησιακές ταυτίσεις, τότε η «μάζα γίνεται το πρόσωπο όλων» και «οι άνθρωποι μετατρέπονται σε ένα συγκινησιακό και σχεδόν μόνιμα εν δυνάμει βίαιο εμείς». Η μάζα είναι επιρρεπής στα συναισθήματα και τις συγκινήσεις, ενώ αισθάνεται παντοδύναμη. Οι άνθρωποι χάνοντας την προσωπικότητα και την ατομικότητα μετατρέπονται σε ένα ‘εμείς’, κι έτσι φτάνουν στον ολοκληρωτισμό, που είναι η κύρια αντίληψη και το πιο ισχυρό βίωμα του ‘εμείς’. «Η ολοκληρωτική και βίαιη ταυτότητα αναδύεται παντοδύναμη, τυφλή, όμως, και καταστροφική».²⁴⁰

Σύμφωνα με τον Φρομ, κατά την εποχή του καπιταλισμού, ο άνθρωπος έγινε άτομο, αλλά ταυτόχρονα έγινε πιο απομονωμένος και ανασφαλής, αποτελώντας ένα εργαλείο στα χέρια εξωτερικών προς αυτόν δυνάμεων. Αυτή η κατάσταση τον οδηγεί σε ένα αίσθημα σύγχυσης της ταυτότητας.²⁴¹ Μέσα από τη μελέτη των θέσεων του Φρομ, γίνεται επίσης φανερό ότι η απώλεια της ταυτότητας καθιστά πιο επιτακτική

²³⁷ Φρομ, Ε. (2017). *Φόβος μπροστά στην ελευθερία*, ό.π., σελ. 270.

²³⁸ Φρομ, Ε. (2017). *Φόβος μπροστά στην ελευθερία*, ό.π., σελ. 286.

²³⁹ Παπαρίζος, Α. (2014). *Η κοινωνία των αμαρτωλών*, ό.π., σελ. 382-383, 389, «Το πρόσωπο είναι διαχρονικά όμοιο και διαχρονικά διαφορετικό, ανά πάσα στιγμή συνθέτει και είναι το ‘ταυτό’ και το ‘άλλο’, το ‘είναι’ και το ‘γίγνεσθαι’, το ‘ένα’ και τα ‘πολλά’. Το πρόσωπο αποτελεί, επίσης, τη βάση των βιωμένων και των ιστορικοκοινωνικά θεσμισμένων δομών, των σχέσεων εκείνων οι οποίες συντίθενται ως άτομο και ως πολίτης».

²⁴⁰ Παπαρίζος, Α. (2017). *Η γοητεία της ολοκληρωτικής ταυτότητας: Θρησκεία και βία*. Τιμητικός Τόμος, Α. Μαγγανά, Πάντειο, σελ. 10-11.

²⁴¹ Φρομ, Ε. (2017). *Φόβος μπροστά στην ελευθερία*, ό.π., σελ. 146-147.

την ανάγκη για συμβιβασμό, καθώς ο άνθρωπος μπορεί να είναι σίγουρος για τον εαυτό του μόνο αν ανταποκρίνεται στις προσδοκίες των άλλων. Αντίθετα, όταν ο άνθρωπος δεν ανταποκρίνεται στην προαναφερθείσα κατάσταση δε φοβάται μόνο την απόρριψη και την απομόνωση, αλλά και την απώλεια της ταυτότητας της προσωπικότητας, που ισοδυναμεί με την πνευματική υγεία. Ο συμβιβασμός με τις προσδοκίες των άλλων και η απουσία διαφορετικότητας μειώνει τις αμφιβολίες σχετικά με την ταυτότητα του ατόμου. Όμως, η απάρνηση του αυθορμητισμού και της ατομικότητας οδηγεί σε μια ματαίωση της ζωής, όπου ο άνθρωπος βιώνει απελπισία και προσκολλάται με απόγνωση στην έννοια της ατομικότητας.²⁴²

²⁴² Φρομ, Ε. (2017). *Φόβος μπροστά στην ελευθερία*, ό.π., σελ. 285-289.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ- ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στην παρούσα εργασία επιχείρησα να εξετάσω τις έννοιες της ταυτότητας και της προσωπικότητας ως προς τον τρόπο που δομούνται και εξελίσσονται μέσα στην κοινωνία, δίνοντας έμφαση τόσο στον άνθρωπο όσο και στην ομάδα. Για τη μελέτη του ανθρώπου, αλλά και της κοινωνίας χρησιμοποίησα ως διαδικασία προσέγγισης και ανάλυσης την ψυχανάλυση, η οποία εξετάζει τον άνθρωπο, λαμβάνοντας υπόψη τα ατομικά, τα κοινωνικά και τα συλλογικά χαρακτηριστικά. Η ταυτότητα και η προσωπικότητα αντανακλώνται στη συμπεριφορά και στην εκδήλωση συμπτωμάτων στη συμπεριφορά. Ουσιαστικά, προσπάθησα να μελετήσω το συγκεκριμένο ζήτημα διεπιστημονικά, μέσα από τη συνάντηση και τον διάλογο της ψυχολογίας και της κοινωνιολογίας.

Είναι χρήσιμο να τονίσω ότι καθοριστικό ρόλο για την ανάπτυξη της ταυτότητας και της προσωπικότητας διαδραματίζει η ταύτιση, που συμβάλλει στην αφομοίωση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών από σημαντικά αντικείμενα του περιβάλλοντος. Ο άνθρωπος έχει την ανάγκη να συμμετέχει σε ομάδες, να βιώνει ταυτίσεις, αλλά και σε ορισμένες περιπτώσεις να βρίσκεται μέσα σε μάζες, όπου χαρακτηρίζεται από μια συλλογική ψυχή,²⁴³ χάνοντας την ταυτότητά και εκμηδενίζοντας την προσωπικότητά του. Ο άνθρωπος σε ορισμένες περιπτώσεις έχει την τάση για διαρκείς ταυτίσεις, για την υποταγή στην εξουσία ή για την ένταξή του σε μια ιδεολογία. Μέσα από τις ατομικές και συλλογικές ταυτίσεις δομεί την ατομική και συλλογική του ταυτότητα, ενώ οι ταυτίσεις είναι πιο ισχυρές στην περίπτωση που ο άνθρωπος βρίσκεται μέσα σε μια μάζα. Μέσα από την παρούσα εργασία και κυρίως εξετάζοντας τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας μου δόθηκε η ευκαιρία να αναλύσω τη δόμηση της ταυτότητας, αλλά και τη διαμόρφωση μιας ολοκληρωτικής ταυτότητας.

Προχωρώντας την εργασία, διαπίστωσα ότι σε ορισμένες περιπτώσεις, ο άνθρωπος έχει την ανάγκη να αντικαταστήσει το δικό του Ιδεώδες του Εγώ με το Ιδεώδες του Εγώ της ομάδας, που αντιπροσωπεύεται από τον αρχηγό ή από μια

²⁴³ Η μαζική ή συλλογική ψυχή είναι η ψυχή του πρωτόγονου ανθρώπου, που έχει ανάγκη για αυταπάτες, ενώ είναι παρορμητική, ευμετάβλητη και ευερέθιστη, όπως περιγράφεται στον Φρόυντ, Σ. (1994), Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ, ό.π. 112-113.

ιδεολογία.²⁴⁴ Θεωρώ ότι είναι απαραίτητο να επισημανθεί πως η ιδεολογία μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να εκφραστεί ο άνθρωπος μέσα στην κοινωνία, μέσα στο εκάστοτε πολιτισμικό πλαίσιο. Ας έχουμε, επίσης, υπόψη ότι ο άνθρωπος ως μέλος μιας ομάδας ή μιας μάζας μπορεί να ακολουθήσει την ιδεολογία και να φτάσει μέχρι την εκδήλωση βίαιων συμπεριφορών. Ωστόσο, οι ιδεολογίες είναι απαραίτητες για τη διαμόρφωση της ταυτότητας, κυρίως κατά την εφηβική και νεαρή ενήλικη ζωή, ενώ άνθρωποι με προβλήματα ταυτότητας μπορεί να αναζητήσουν τη στήριξη από διάφορες ιδεολογίες.

Διαπίστωσα ακόμη, ότι οι αλλαγές μέσα στην κοινωνία και η εξέλιξη των πολιτισμών συμβάλλουν στην εκδήλωση των νευρωτικών συμπτωμάτων, των προβλημάτων ταυτότητας, των οριακών και ναρκισσιστικών διαταραχών. Οι νέες κοινωνικές μορφές οδηγούν σε νέες μορφές προσωπικότητας και σε νέους τρόπους δόμησης της ταυτότητας, όπως περιγράφει ο Λας.²⁴⁵ Οι διαταραχές στην προσωπικότητα, σε ορισμένες περιπτώσεις, συνδέονται με παθολογική διαμόρφωση της ταυτότητας, δηλαδή με μια ολοκληρωμένη, παθολογική αίσθηση του εαυτού. Η εγγραφή του ατομικού μέσα στο κοινωνικό και η δημιουργία της σχέσης του υποκειμένου με τον Άλλο εξαρτώνται από τον πολιτισμό μέσα στον οποίο βρίσκεται ο άνθρωπος. Ο πολιτισμός, επίσης, καθορίζει τη δημιουργία των συμπτωμάτων, καθώς συνδέεται με τη διαμόρφωση των απαιτήσεων του ατομικού ή του πολιτισμικού Υπερεγώ,²⁴⁶ με βάση τα ιδανικά του πολιτισμού μέσα στον οποίο αναπτύσσεται το Ιδεώδες του Εγώ.

Η εξέλιξη του πολιτισμού αποτελεί πηγή δυσφορίας και συμμετέχει στην εκδήλωση συμπτωμάτων. Σύμφωνα με τον Μιλλέρ,²⁴⁷ ο πολιτισμός, που βρίσκεται σε συνεχή εξέλιξη, εκδηλώνει διαρκώς την παθολογία του. Σήμερα, οι υστερικές περιπτώσεις του Φρόυντ, που ήταν οι πιο συχνές νευρώσεις της εποχής του, έχουν εξαφανιστεί και νέες παθολογίες κάνουν την εμφάνισή τους.²⁴⁸ Αυτό δε σημαίνει πως εξαφανίζονται τα νευρωτικά συμπτώματα, αλλά ότι εμφανίζονται με διαφορετική

²⁴⁴ Φρόυντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των Μαζών και Ανάλυση του Εγώ*, ό.π. 98-99. Μπεράτη, Σ. (2013). Ψυχανάλυση και Ιδεολογία, ό.π., σελ. 38-39.

²⁴⁵ Λας, Κ. (2008). Η κουλτούρα του ναρκισσισμού, ό.π., σελ. 59.

²⁴⁶ Όρος που αναφέρει ο ίδιος ο Φρόυντ στο βιβλίο του: Φρόυντ, Σ. (2013). *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, ό.π., σελ. 109-110, 117-118.

²⁴⁷ Ο Μιλλέρ αναφέρεται στο κείμενο της Περτέση, σελ. 117. (Miller, J.A. & Milner, J.C. (2004). *Voulez-vous etre evaluer?* Grasset, Παρίσι, σ. 68).

²⁴⁸ Περτέση, Ν. (2015). Η προβληματική των νέων συμπτωμάτων, ό.π., σελ. 117.

μορφή, όπως αναφέρει η Περτέση.²⁴⁹ Η ίδια μέσα από τη σύγκριση Φρόντ και Λακάν ανέδειξε τη διαφορετική διάκριση των παθολογιών που κάνουν, καθώς πρόκειται για δύο ψυχαναλυτές σε δύο τελείως διαφορετικές χρονικές περιόδους.²⁵⁰ Συγκεκριμένα, ο Φρόντ διέκρινε τη νεύρωση (υστερία, ψυχαναγκαστική νεύρωση, φοβία), την ψύχωση και τις διαστροφές, ενώ ο Λακάν δίνει έμφαση στις νευρώσεις αυτοτιμωρίας, τις ναρκισσιστικές νευρώσεις και τις διαταραχές ως προς τις ταυτίσεις με βάση το φύλο. Σε κάθε εποχή αναδύονται συγκεκριμένες μορφές παθολογίας, που συμβάλλουν στη δόμηση της προσωπικότητας.²⁵¹

Όπως τονίζει ο Λας,²⁵² την εποχή του Φρόντ, η υστερία και η ψυχαναγκαστική νεύρωση συνέβαλαν στη δόμηση ακραίων χαρακτηριστικών προσωπικότητας, ενώ σε μεταγενέστερες εποχές, το ενδιαφέρον εστιάζοταν στις οριακές διαταραχές και τις διαταραχές της προσωπικότητας. Ξεκινώντας από τις νευρωτικές διαταραχές σε παλαιότερες εποχές, φαίνεται πως όταν αυτές μειώθηκαν έδωσαν τη θέση τους στις παθολογίες της ταυτότητας και τις ναρκισσιστικές διαταραχές. Οι ναρκισσιστικές παθολογίες ταυτότητας και οι οριακές καταστάσεις χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη κοινωνία και συνδέονται άμεσα με τη φθορά της ικανότητας ταυτοποίησης της δυτικής οικογένειας, καθώς και την κατανομή των γονεϊκών ρόλων.²⁵³ Για τη δόμηση μιας ναρκισσιστικής προσωπικότητας ευθύνονται οι κοινωνικές συνθήκες, ενώ ο ναρκισσισμός χρησιμοποιείται για την αντιμετώπιση των εντάσεων και των αγχών που προκαλεί η σύγχρονη ζωή. Επομένως, φαίνεται ότι τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας δομούνται ατομικά και συλλογικά.

Επιπροσθέτως, είδαμε ότι οι άνθρωποι με ναρκισσιστική προσωπικότητα, ως προς τον συλλογικό ναρκισσισμό μέσα από την ταύτιση με την ομάδα στην οποία είναι ενταγμένοι αντλούν συναισθήματα ανωτερότητας. Έχουν ανάγκη να εσωτερικεύουν τα ιδανικά της ομάδας τους, να τα εξιδανικεύουν και να επενδύουν συναισθηματικά σε πεποιθήσεις ανωτερότητας, έτσι ώστε να διαμορφώνουν μια θετική αυτοεικόνα. Μέσα από τις πεποιθήσεις αυτές και την προβολή του Ιδεώδους

²⁴⁹ Περτέση, Ν. (2015). Η προβληματική των νέων συμπτωμάτων, ό.π., σελ. 117.

²⁵⁰ Περτέση, Ν. (2015). Η προβληματική των νέων συμπτωμάτων, ό.π., σελ. 133-134.

²⁵¹ Περτέση, Ν. (2015). Η προβληματική των νέων συμπτωμάτων, ό.π., σελ. 126-127.

²⁵² Λας, Κ. (2008). Η κουλτούρα του ναρκισσισμού, ό.π., σελ. 51.

²⁵³ Zafiropoulos, Μ. (2015). Για μια φροϋδική κλινική της βίας: Η άγνοια του κοινωνικού ως ψυχαναλυτικό αδιέξοδο, ό.π., σελ. 168-169, 187. Η διαδικασία ταύτισης με μια ομάδα και εδώ συγκεκριμένα με την οικογένεια έχει υποστεί φθορές.

του Εγώ στο Ιδεώδες της ομάδας έχει ως αποτέλεσμα να βελτιώνεται το Ιδεώδες του Εγώ των υποκειμένων. Οι άνθρωποι που ανήκουν σε μια ομάδα που τη θεωρούν ανώτερη εμφανίζουν συμπεριφορές διάκρισης προς τις άλλες ομάδες και τις υποτιμούν εκφράζοντας τον ναρκισσισμό τους τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό πεδίο. Απαραίτητη είναι η ύπαρξη ενός ηγέτη, που αποτελεί αντικείμενο θαυμασμού. Επομένως, σε ομαδικό πεδίο, ο ναρκισσισμός είναι απαραίτητος για την επιβίωση της ομάδας, ενώ σε ατομικό πεδίο, ο ναρκισσισμός είναι απαραίτητος, αν και ταυτόχρονα απειλεί την επιβίωσή του. Ο άνθρωπος με ναρκισσιστική προσωπικότητα αν και έχει την ψευδαίσθηση της παντοδυναμίας αισθάνεται εξαρτημένος από τους άλλους, έχει ανάγκη από τον θαυμασμό και την προσοχή των άλλων και νιώθει εξαπάτηση, ντροπή, κενό και κατωτερότητα.²⁵⁴

Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να υπογραμμίσω ότι ένα από τα κύρια ευρήματα αυτής της εργασίας είναι πως οι άνθρωποι που είναι ναρκισσιστές ως προς τις ατομικές τους ταυτότητες, είναι πιθανό να είναι ναρκισσιστές και ως προς τις συλλογικές τους ταυτότητες.²⁵⁵ Ο κοινωνικός ναρκισσισμός έχει τις ρίζες του στον ατομικό ναρκισσισμό. Στο πλαίσιο του συλλογικού ναρκισσισμού, οι άνθρωποι βλέπουν την ομάδα ως προέκταση του εαυτού τους. Ο ναρκισσισμός παρέχει τη δυνατότητα να προστατεύσει τους ανθρώπους από το εύθραυστο και αδύναμο Εγώ. Παράλληλα, συνδέεται με τον απολυταρχισμό, που χαρακτηρίζεται από υποταγή και προσήλωση στις κοινωνικές αρχές, τις κοινωνικές συμβάσεις και την ύπαρξη κοινωνικής συνοχής.²⁵⁶

Η αμέσως επόμενη προσωπικότητα που μελέτησα είναι η μαζοχιστική προσωπικότητα, η οποία χαρακτηρίζεται από οδύνη, διαμαρτυρία, αυτοκαταστροφικότητα και αυτοϋποτίμηση, καθώς και μια ασυνείδητη επιθυμία βασανισμού των άλλων, προκαλώντας πόνο και λαμβάνοντας ευχαρίστηση μέσα από τον πόνο. Και σε αυτή την προσωπικότητα υπάρχουν στοιχεία εξάρτησης από δυνάμεις που βρίσκονται έξω από τον εαυτό, δηλαδή από άλλους ανθρώπους, από

²⁵⁴ Kernberg, O.F. (1970). Factors in the psychoanalytic treatment of narcissistic personalities. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 18, 51-85, σελ. 51-53. Φρόνυτ, Σ. (1991). *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, ό.π., σελ. 30-33.

²⁵⁵ Το εύρημα αυτό ανήκει στο άρθρο του De Zavala et al. (2009), *Collective narcissism and its social consequences*, ό.π., p. 1074-1075.

²⁵⁶ De Zavala et al. (2009), *Collective narcissism and its social consequences*, ό.π., p. 1075-1080.

θεσμούς, από τη φύση.²⁵⁷ Εκτός από τις τάσεις υποβιβασμού και υποταγής, ο άνθρωπος με μαζοχιστική προσωπικότητα εμφανίζει την τάση να βασανίζει τον εαυτό του, συχνά χρησιμοποιώντας ψυχαναγκαστικές τελετές (επαναλαμβανόμενες και επίμονες πράξεις, όπως επαναλαμβανόμενο πλύσιμο των χεριών, έντονη ενασχόληση με καθαριότητα ή με μικρόβια, επανάληψη φράσεων) και σκέψεις. Πρόκειται για στοιχεία που συχνά οδηγούν στην εκμηδένιση του ατομικού εαυτού και στην προσπάθεια να ξεπεραστεί το εσωτερικό αίσθημα αδυναμίας. Συχνά, για να μπορέσει να απαλλαγεί από τον ατομικό εαυτό και τις ευθύνες, ο άνθρωπος οδηγείται στην αναζήτηση ενός ανθρώπου, μιας κυρίαρχης μορφής ή μιας εξουσίας, που θα λάβει έναν υποστηρικτικό ρόλο. Αντίστοιχα, ο συλλογικός μαζοχισμός προστατεύει τον άνθρωπο από τον κίνδυνο του ατομικού ή νευρωτικού μαζοχισμού. Ο σαδομαζοχιστικός χαρακτήρας αποτελεί έναν νευρωτικό χαρακτήρα, που συνδέεται με την εξουσία και την ύπαρξη συγκεκριμένων ιδεολογιών.²⁵⁸

Στην περίπτωση της ψυχαναγκαστικής προσωπικότητας, βασικό χαρακτηριστικό είναι η υπερβολική ευσυνειδησία, που αποτελεί ένα αντιδραστικό σύμπτωμα απέναντι σε ασυνείδητους πειρασμούς επιθετικότητας και ερωτικότητας.²⁵⁹ Σημαντικό ρόλο διαδραματίζει το Υπερεγώ, που δίνει έμφαση στην ηθική συνείδηση και την κριτική. Οι άνθρωποι με ψυχαναγκαστική προσωπικότητα εμφανίζουν έντονο άγχος και αισθήματα ενοχής. Ο Φρόυντ παρομοιάζει τη θρησκεία ως ιδεολογία με την ψυχαναγκαστική νεύρωση, καθώς και τα δύο θέτουν περιορισμούς και συγκεκριμένα όρια, τα οποία δεν είναι απολύτως κατανοητά. Η ένταξη σε μια ιδεολογία μπορεί να προφυλάξει τους ανθρώπους από την εμφάνιση ατομικής νεύρωσης, λειτουργώντας ως αμυντικός μηχανισμός του Εγώ.²⁶⁰

Προχωρώντας στους ανθρώπους με οριακή προσωπικότητα, κατέδειξα ότι εμφανίζουν μια παθολογική διαμόρφωση της ταυτότητας και πιο συγκεκριμένα μια σύγχυση της ταυτότητας. Δυσκολεύονται στις στενές διαπροσωπικές σχέσεις, τόσο να τις δομήσουν όσο και να τις διατηρήσουν. Οι ελλείψεις στο εσωτερικευμένο σύστημα

²⁵⁷ Ράιχ, Β. (χ.χ.). *Ο μαζοχιστικός χαρακτήρας*, ό.π., σελ. 25-26. Φρομ, Ε. (2017). *Ο φόβος μπροστά στην ελευθερία*, ό.π., σελ. 191.

²⁵⁸ Φρομ, Ε. (2017). *Ο φόβος μπροστά στην ελευθερία*, ό.π., σελ. 191-192.

²⁵⁹ Λίποβατς, Θ. (2015). Ο φθόνος και η μνησικακία ως σχηματισμός συμπτώματος και αντίδρασης. Στον Ν. Παπαχριστόπουλο (Επιμ.), *Ψυχανάλυση και κοινωνικά συμπτώματα* (σελ. 241-282). Πάτρα: Opportuna, σελ. 246.

²⁶⁰ Φρόυντ, Σ. (2013). *Ο πολιτισμός πηγή δυσφορίας*, ό.π., σελ. 39-40.

αξιών και η σύγχυση ως προς την ταυτότητα μπορεί να κάνουν τους ανθρώπους να νιώθουν ότι βρίσκονται στο κενό, ότι δεν έχουν ελπίδα, ότι δεν μπορούν να αγαπηθούν και ότι βιώνουν διαρκείς απογοητεύσεις. Βρίσκονται σε μια διαρκή αναμονή του μέλλοντος, βιώνοντας τρόμο για τις αλλαγές και το άγνωστο καθώς και μια έντονη δυσκολία προσαρμογής σε νέες σχέσεις. Για να μπορέσει ο άνθρωπος με οριακή προσωπικότητα να ξεπεράσει αυτές τις δυσκολίες οδηγείται σε έντονη εξιδανίκευση αξιών και ιδανικών.²⁶¹

Ένα ακόμη σημαντικό εύρημα αυτής της εργασίας είναι ότι οι άνθρωποι με οριακή προσωπικότητα χρησιμοποιούν ακραίες ιδεολογικές θέσεις ως ένα τρόπο άμυνας. Συγκεκριμένα, μέσα από την ένταξη σε ακραίες ιδεολογίες, κυρίως ιδεολογίες με ναζιστικό περιεχόμενο, προσπαθούν να προστατεύσουν τον εύθραυστο ψυχισμό τους και ταυτόχρονα να ανακαλύψουν τη χαμένη τους ταυτότητα και να διαμορφώσουν τα όρια ανάμεσα στο μέσα και στο έξω. Η ένταξη σε μια ιδεολογία διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην αναζήτηση της δόμησης της ψυχικής οικονομίας στον οριακό άνθρωπο.²⁶²

Μέσα από τη μελέτη των διαφορετικών ειδών προσωπικότητας, συνάγω το συμπέρασμα ότι οι ιδεολογίες φαίνεται πως αποτελούν μια διέξοδο για τα είδη προσωπικότητας. Όσο πιο πολλά ζητήματα σύγχυσης ή μη δόμησης της ταυτότητας αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι, τόσο πιο πολύ εμφανίζουν την ανάγκη να «πιαστούν» από μια ιδεολογία, που θα τους δώσει ένα νόημα στη ζωή και λόγους ύπαρξης. Οι ιδεολογίες, σύμφωνα με τον Φρόντ, προστατεύουν τον άνθρωπο από τη νεύρωση, καθώς τον οδηγούν στην πίστη και στον σεβασμό. Η συλλογική ένταξη σε μια ιδεολογία, οι συλλογικές ταυτίσεις και οι συλλογικές νευρώσεις μπορούν να προστατεύουν τον άνθρωπο από την ατομική νεύρωση.²⁶³ Πιστεύοντας και ακολουθώντας μια ιδεολογία ο άνθρωπος αποφεύγει τη νεύρωση και εκφράζει τα συμπτώματα που θα εμφάνιζε μέσα από την ιδεολογία στην οποία έχει ενταχθεί. Είναι ένας δρόμος που επιτρέπει και τη μετουσίωση των ενορμήσεων του ανθρώπου, έτσι

²⁶¹ Ποταμιάνου, Α. (1993). *Ψυχική οικονομία και δυναμική στις οριακές καταστάσεις*, ό.π., σελ. 41. Kernberg, O.F. & Caligor, E. (2005). A psychoanalytic theory of Personality Disorders, ό.π., p. 135-136.

²⁶² Ζερβής, Χ. (2013). Ακραίες ιδεολογίες ως αμυντική διαδικασία σε ασθενείς με οριακή ψυχική λειτουργία. Στον Κ. Μπαζαρίδη, *Ψυχανάλυση και ιδεολογίες* (σσ. 345-354). Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, σελ. 351-352.

²⁶³ Φρόντ, Σ. (2013). Ο πολιτισμός πηγή δυσφορίας, ό.π., σελ. 39-40.

ώστε οι ερωτικές ενορμήσεις να βρουν ανακούφιση μέσα από κοινωνικά και πολιτισμικά αποδεκτές δραστηριότητες.

Σύμφωνα με τον Φρομ,²⁶⁴ μια κοινωνία μπορεί να είναι νευρωτική, που σημαίνει πως τα μέλη της βρίσκονται μπλοκαρισμένα σχετικά με την ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους. Οι νευρωτικοί χαρακτήρες αυτής της κοινωνίας μπορεί να καταλήξουν στη δημιουργία ολοκληρωτικών χαρακτήρων, που διέπονται από μια τάση για αγάπη στην εξουσία και για μίσος προς τους αδύναμους. Ο ολοκληρωτικός χαρακτήρας επιθυμεί να παραιτηθεί από την ατομικότητά του, έτσι ώστε να μειωθεί η ανασφάλεια και η έλλειψη εμπιστοσύνης που νιώθει. Είναι προσκολλημένος και λατρεύει το παρελθόν, ενώ αντλεί δύναμη από την κλίση που εμφανίζει προς την ανώτερη εξουσία. Η κύρια πεποίθηση που ακολουθεί τον ολοκληρωτικό χαρακτήρα είναι ότι η ζωή καθορίζεται από εξωτερικές δυνάμεις, όπως το περιβάλλον, η τύχη, ο θεός και άλλες μη ελέγξιμες από τον ίδιο τον άνθρωπο και απρόβλεπτες καταστάσεις, πράγματα ή πρόσωπα.

Επομένως, ο ίδιος ο ολοκληρωτικός χαρακτήρας δεν έχει την ευθύνη της ζωής του, λειτουργεί ως άνθρωπος της μάζας, αδιαφορεί για τον εαυτό του, επιθυμεί την ανωνυμία και απουσία σχέσεων. Οι ολοκληρωτικές κοινωνίες χαρακτηρίζονται από μια μαζοποίηση, που στηρίζεται σε μια ιδεολογία και καθοδηγούν τους ανθρώπους, διαμορφώνοντας μια ολοκληρωτική ταυτότητα. Η απώλεια του εαυτού οδηγεί σε αμφιβολίες για την ταυτότητα, που μπορούν να καλυφθούν μέσα από ιδεολογίες με τις οποίες θα ταυτιστεί ο άνθρωπος, στην προσπάθειά του να δομήσει τη δική του ταυτότητα.

Ο άνθρωπος, είτε ατομικά είτε συλλογικά επηρεάζεται από τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας που φέρει και από την ταυτότητα που έχει ήδη δομήσει, ενώ άμεσα συνυφασμένη με την ταυτότητα είναι και η ιδεολογία ή οι ιδεολογίες από τις οποίες επηρεάζεται ο άνθρωπος. Όταν ο άνθρωπος πλέον βιώνει ματαίωση και απελπισία και χάνει τον αυθορμητισμό και την ατομικότητά του εντάσσεται σε μια ολοκληρωτική κοινωνία, αποδεχόμενος την κυριαρχία της μάζας και την ανάδυση για την αγάπη προς την κυριαρχία και την εξουσία. Στα ολοκληρωτικά συστήματα

²⁶⁴ Φρομ, Ε. (2017). *Φόβος μπροστά στην ελευθερία*, ό.π., σελ. 166.

αναδύεται, επομένως, ο μαζάνθρωπος, που αδιαφορεί για τον εαυτό και τις κοινωνικές σχέσεις και λειτουργεί και συμπεριφέρεται όπως η μάζα.²⁶⁵

Μέσα από τη μελέτη της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας, καθώς και της ανάπτυξης διαφόρων ειδών προσωπικότητας, μπορώ να υποστηρίξω πως διαφάνηκε η σύνδεση ανάμεσα στα κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά και στην εμφάνιση νευρωτικών συμπτωμάτων, ενώ η ένταξη σε μια ιδεολογία ή η ένταξη σε μια μάζα μπορεί να απαλλάξει τον άνθρωπο από τη συμπτωματολογία. Ωστόσο, επιπτώσεις μπορούν να υπάρξουν τόσο από τις ατομικές όσο και από τις συλλογικές νευρώσεις, και αφορούν τον άνθρωπο, την κοινωνία αλλά και τον πολιτισμό. Όταν ο νευρωτικός άνθρωπος είναι μόνος του, το σύμπτωμα αντικαθιστά τους σχηματισμούς των όχλων από τους οποίους νιώθει ότι είναι αποκλεισμένος, ενώ όταν ο νευρωτικός άνθρωπος βρίσκεται μέσα σε έναν συλλογικό σχηματισμό και είναι ενωμένος ή και εξαρτημένος από τον αρχηγό και τους συντρόφους της μάζας, τότε μειώνεται η νευρώση. Ο σχηματισμός των όχλων διαθέτει μια «νευρωτική ουσία», που προστατεύει το άτομο από την εμφάνιση νευρωτικών συμπτωμάτων.²⁶⁶

Στις συλλογικές νευρώσεις, ο άνθρωπος χαρακτηρίζεται από την ικανοποίηση άμεσων ερωτικών στόχων, από ομοιόμορφες συμπεριφορές και από τη μείωση της δύναμης του Εγώ, ενώ παράλληλα αναπτύσσεται μια έντονη διαμάχη ανάμεσα στο Εγώ και το Ιδεώδες του Εγώ, όπως αναφέρει ο Ενρίκεζ. Σύμφωνα, λοιπόν, με τα γραπτά του Φρόντ, τα συμπτώματα της νευρώσης αναστέλλονται όταν ο άνθρωπος εντάσσεται σε μια μάζα, που φέρει μια συγκεκριμένη ιδεολογία, καθώς ωθείται ο σχηματισμός της μάζας και οι νευρώσεις υποχωρούν.

Όλα όσα μελετήθηκαν και παρουσιάστηκαν στην παρούσα εργασία, θα μπορούσαν να προσεγγιστούν σε μεγαλύτερο βάθος μέσα από τη μελέτη συγκεκριμένων μαζών, που λειτουργούν ως ολοκληρωτικά συστήματα, στα οποία το άτομο χάνει στοιχεία της ατομικότητάς του και τα νευρωτικά συμπτώματα

²⁶⁵ Άρεντ, Χ. (2017). *Οι απαρχές του Ολοκληρωτισμού, Τρίτο Μέρος, Ολοκληρωτισμός*. Αθήνα: Νησίδες, σελ. 33-35, 44, 46, 59, 72.

²⁶⁶ Φρόντ, Σ. (2013). *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*. Αθήνα: Επίκουρος, σελ. 53-55.

μειώνονται. Ο όχλος προσελκύεται από τον ολοκληρωτισμό, ενώ οι μάζες μπορούν να επηρεαστούν μέσω της προπαγάνδας και να ενταχθούν σε μια ιδεολογία. Όταν ο ολοκληρωτισμός αποκτά τον απόλυτο έλεγχο χρησιμοποιεί πλέον την κατήχηση και τη βία ώστε να επιβάλλει την ιδεολογία του. Μέσα από παραδείγματα της σύγχρονης κοινωνίας θα μπορούσε το συγκεκριμένο θέμα να περάσει από τη θεωρία στην έρευνα, εξετάζοντας τον τρόπο που λειτουργούν και δρουν ολοκληρωτικές ταυτότητες, ολοκληρωτικές ομάδες και ολοκληρωτικά καθεστώτα. Ακόμη, θα μπορούσε να δοθεί περισσότερη έμφαση στη σχέση ανάμεσα στην εξουσία και στην ιδεολογία, καθώς πρόκειται για δύο ευρείες έννοιες που δεν εξετάστηκαν λεπτομερώς στην παρούσα εργασία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αρεντ, Χ. (2017). *Οι απαρχές του Ολοκληρωτισμού, Τρίτο Μέρος, Ολοκληρωτισμός*. Αθήνα: Νησίδες.

Assoun, P.L. (2015). Η ασυνείδητη ζημία και οι κοινωνικές της υπεραξίες. Στον Ν. Παπαχριστόπουλο (Επιμ.), *Ψυχανάλυση και κοινωνικά συμπτώματα* (σελ. 55-76). Πάτρα: Opportuna.

Burkert, W. (1997). *Ελληνική Μυθολογία και Τελετουργία. Δομή και Ιστορία*. (Μτφρ. Η. Ανδρεάδη). Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Cervone, D. & Pervin, L.A. (2013). *Θεωρίες Προσωπικότητας. Έρευνα και Εφαρμογές*. (Επιμ. Α. Μπούζος). Αθήνα: Gutenberg.

Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος. Απόπειρα ψυχανάλυσης του κοινωνικού δεσμού*. Θεσσαλονίκη: Νησίδες.

Green, A. (2002). *Η ιδιωτική τρέλα. Ψυχανάλυση των οριακών περιπτώσεων*. Αθήνα: Καστανιώτη.

Zafiroopoulos, M. (2015). Για μια φροϋδική κλινική της βίας: Η άγνοια του κοινωνικού ως ψυχαναλυτικό αδιέξοδο. Στον Ν. Παπαχριστόπουλο (Επιμ.), *Ψυχανάλυση και κοινωνικά συμπτώματα* (σελ. 158-193). Πάτρα: Opportuna.

Ζερβής, Χ. (2013). Ακραίες ιδεολογίες ως αμυντική διαδικασία σε ασθενείς με οριακή ψυχική λειτουργία. Στον Κ. Μπαζαρίδη, *Ψυχανάλυση και ιδεολογίες* (σσ. 345-354). Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ.

Λας, Κ. (2006). *Ο Ελάχιστος Εαυτός*. Θεσσαλονίκη: Νησίδες.

Λας, Κ. (2008). *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού*. Θεσσαλονίκη: Νησίδες.

Λίποβατς, Θ. (2015). Ο φθόνος και η μνησικακία ως σχηματισμός συμπτώματος και αντίδρασης. Στον Ν. Παπαχριστόπουλο (Επιμ.), *Ψυχανάλυση και κοινωνικά συμπτώματα* (σελ. 241-282). Πάτρα: Opportuna.

- Λίποβατς, Θ. & Δεμερτζής, Ν. (1994). *Δοκίμιο για την Ιδεολογία*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μανωλόπουλος, Σ. (2013). Ιδεολογία και πραγματικότητα. Στον Κ. Μπαζαρίδη (Επιμ.), *Ψυχανάλυση και Ιδεολογίες* (σσ. 368-381). Αθήνα: Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ.
- Μαρξ, Κ. & Έγκελς, Φ. (1997). *Η Γερμανική Ιδεολογία* (Τόμ. Α'). Αθήνα: Gutenberg.
- McWilliams, Ν. (2008). *Ψυχαναλυτική Διάγνωση*. (Επιμ. Τ. Αναγνωστοπούλου & Σ. Τριλίβα). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπεράτη, Σ. (2013). Ψυχανάλυση και Ιδεολογία. Στον Κ. Μπαζαρίδη (Επιμ.), *Ψυχανάλυση και Ιδεολογίες* (σσ. 36-42). Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ.
- Naveau, Ρ. (2015). Ο Μαρξ και το σύμπτωμα. Στον Ν. Παπαχριστόπουλο (Επιμ.), *Ψυχανάλυση και κοινωνικά συμπτώματα* (σελ. 13-54). Πάτρα: Orportuna.
- Παπαρίζος, Α. (1989). Κοινωνία και νόημα. *Λεβιάθαν*, 4, 127-138.
- Παπαρίζος, Α. (1999). Η ταυτότητα των Ελλήνων, τρόποι αυτοπροσδιορισμού και η επίδραση της ελληνικής ορθοδοξίας. Στο βιβλίο των Χ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαρατού-Αλιπραντή, Δ. Γερμανού και Θ. Οικονόμου (Επιμ.), «*Εμείς*» και οι «*Άλλοι*». Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα (σσ. 135-151). Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
- Παπαρίζος, Α. (2011). *Θεός, εξουσία και θρησκευτική συνείδηση*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Παπαρίζος, Α. (2014). *Η κοινωνία των αμαρτωλών*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Παπαχριστόπουλος, Ν. (2015). Πρόλογος. Στον Ν. Παπαχριστόπουλο (Επιμ.), *Ψυχανάλυση και κοινωνικά συμπτώματα* (σελ. 9-12). Πάτρα: Orportuna.
- Περτέση, Ν. (2015). Η προβληματική των νέων συμπτωμάτων. Στον Ν. Παπαχριστόπουλο (Επιμ.), *Ψυχανάλυση και κοινωνικά συμπτώματα* (σελ. 115-138). Πάτρα: Orportuna.
- Ποταμιάνου, Α. (1988). *Τα παιδιά της τρέλας*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Ποταμιάνου, Α. (1993). *Ψυχική οικονομία και δυναμική στις οριακές καταστάσεις*. Αθήνα: Χατζηνικολή.
- Ράιχ, Β. (χ.χ.). *Ο μαζοχιστικός χαρακτήρας*. Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος.

- Recalcati, M. (2016). *Το σύμπλεγμα του Τηλέμαχου. Γονείς και παιδιά μετά τη δύση του πατέρα*. Αθήνα: Κέλευθος.
- Freud, S. (2013). *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*. Αθήνα: Νίκας.
- Φρόμ, Ε. (1978). *Η Καρδιά του Ανθρώπου. Η Δύναμή του για το Καλό και το Κακό*. (Μτφρ. Δ. Θεοδορακάτος). Αθήνα: Μπουκουμάνης.
- Φρόμ, Ε. (2017). *Ο φόβος μπροστά στην ελευθερία*. Αθήνα: Διόπτρα.
- Φρόντ, Σ. (1978). *Τοτέμ και ταμπού*. (Μτφρ. Χ. Αντωνίου). Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόντ, Σ. (1991). *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*. Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόντ, Σ. (1993). *Η ερμηνεία των ονείρων*. (Μτφρ. Λ. Αναγνώστου). Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*. Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόντ, Σ. (1996). *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*. Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόντ, Σ. (2005). *Μεταψυχολογικά κείμενα του 1915*. Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόντ, Σ. (2007). *Αναστολή, σύμπτωμα και άγχος*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Φρόντ, Σ. (2011). *Πέραν της Αρχής της Ηδονής*. Αθήνα: Νίκας.
- Φρόντ, Σ. (2011). *Το Εγώ και το Αυτό*. (Μτφρ. Ν. Μυλωνά). Αθήνα: Νίκας/Ελληνική Παιδεία.
- Φρόντ, Σ. (2011). *Το Μέλλον μιας αυταπάτης*. Αθήνα: Νίκας.
- Φρόντ, Σ. (2013). *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*. Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόντ, Σ. (2016). *Η «πολιτισμική» σεξουαλική ηθική και η σύγχρονη νευρική*. (Μτφρ. Γ. Παπαχριστόπουλου). Πάτρα: Opportuna.
- Φρόντ, Σ. (2016). *Καθημερινές σεξουαλικές διαστροφές*. (Μτφρ. Σ. Λεωνίδα). Αθήνα: Άγρα.
- Φρόντ, Σ. (2016). *Το ασυνείδητο*. Αθήνα: Εκδόσεις Νίκας.

Φρόνυτ, Σ. (χ.χ.). *Η σεξουαλική ζωή του ανθρώπου. Τέσσερις μελέτες επάνω στη θεωρία της σεξουαλικής ψυχολογίας*. (Μτφρ. Δ.Π. Κωστενέλου). Αθήνα: Ν.Α. Δαμιανού.

Φρόνυτ, Σ. (χ.χ.). *Γενική Θεωρία των Νευρώσεων, Τέσσερις μελέτες επάνω στην ψυχανάλυση*. (Μτφρ. Δ.Π. Κωστελένου). Αθήνα: Ν.Α. Δαμιανού.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Charme, S.L. (1983). Religion and the theory of masochism. *Journal of Religion and Health*, 22 (3), 221-233.

Cooper, A. (1993). The narcissistic- masochistic character. In R.A. Glick & D.I. Meyers (Eds), *Masochism. Current Psychoanalytic Perspectives* (pp. 117-138). Hillsdale: The Analytic Press.

De Zavala, G., Cichocka, A., Eidelson, R. & Jayawickreme, N. (2009). Collective narcissism and its social consequences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97 (6), 1074-1096.

Erickson, E.H. (1958). *Young Man Luther: A study in Psychoanalysis and History*. New York: W.W. Norton.

Green, A. (2002). A dual conception of narcissism: Positive and negative organizations. *Psychoanalytic Quarterly*, 71, 631-649.

Hanly, (1993), Ideology and psychoanalysis. *Canadian Journal of Psychoanalysis*, 1 (2), 1-17.

Hanly, C. (1999). On subjectivity and objectivity in psychoanalysis. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 47 (2), 427-444.

Hinshelwood, R.D. (2009). Ideology and identity: A psychoanalytic investigation of a social phenomenon. *Psychoanalysis, Culture & Society*, 14 (2), 131-148.

Kernberg, O.F. (1970). Factors in the psychoanalytic treatment of narcissistic personalities. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 18, 51-85.

Kernberg, O.F. (1975). *Borderline conditions and pathological narcissism*. New York: Jason Aronson.

Kernberg, O.F. (1988). Clinical dimensions of masochism. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 36, 1005-1029.

Kernberg, O.F. (2003). Sanctioned social violence: A psychoanalytic view, Part I. *International Journal of Psychoanalysis*, 84, 683-698.

Kernberg, O.F. & Caligor, E. (2005). A psychoanalytic theory of Personality Disorders. In M.F. Lenzenweger & J.F. Clarkin (Eds.), *Major theories of Personality Disorders* (pp. 114-156). New York: The Guilford Press.

Kohut, H. (1971). *The analysis of the self: A systematic approach to the psychoanalytic treatment of narcissistic personality disorders*. New York: International Universities Press.

Kohut, H. (1972). Thoughts on narcissism and narcissistic rage. *Psychoanalytic Study of the Child*, 27, 360-400.

LaPlanche, J. & Pontalis, J.B. (1986). *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*. Αθήνα: Κέδρος.

McLeod, J.D. & Lively, K.J. (2003). Social structure and personality. In J. Delamater (Ed.), *Handbook of Social Psychology* (pp. 77-102). New York: Kluwer Academic/ Plenum Publishers.

Miller, J.A. & Milner, J.C. (2004). *Voulez-vous etre evalue?* Grasset, Παρίσι.

Paulhus, D.L. & Williams, K.M. (2002). The Dark Triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 36, 555-563.

Van Dijk, T.A. (1998). *Ideology: A multidisciplinary approach*. London: Sage Publications.

Weinberg, T.S. & Falk, G. (1980). The social organization of sadism and masochism. *Deviant Behavior*, 1 (3-4), 379-393.